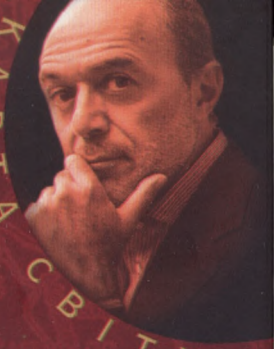

КАРТА СВІТУ

П'ЄР

АССУЛІН

ПОРТРЕТ

FOLIO

П'ЄР

АССУЛІН

КАРТА СВІТУ

ПОРТРЕТ

Харків
«Фоліо»
2011

ББК 84(4ФРА)
А91

Серія «Карта світу»
заснована у 2010 році

Pierre Assouline
LE PORTRAIT

Перекладено за виданням:
Assouline P. Le Portrait. — Paris: Gallimard, 2007

Переклад з французької
Ярини Тарасюк

Художник-оформлювач
Є. В. Вдовиченко

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication «SKOVORODA» de l'Ambassade de France en Ukraine et de CULTURESFRANCE / Ministère français des Affaires Etrangères et Européennes.
Це видання було здійснене в рамках Програми сприяння видавничій справі «СКОВОРОДА» Посольства Франції в Україні та CULTURESFRANCE / Міністерства закордонних та європейських справ Франції.

© Pierre Assouline et Éditions Gallimard, Paris, 2007
© Я. П. Тарасюк, переклад українською, 2010
© Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення, 2010
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

ISBN 978-966-03-5083-0 (Карта світу)
ISBN 978-966-03-5166-0

Трьом граціям,
Енджелі, Меріл та Кейт

Sie waren längst gestorben
Und wuβten es selber kaum

Вони давно вже померли
Й не знали про те самі.

(Генріх Гайне.
Пер. Л. Первомайського)

Ніщо не втішає, бо нічого не зміниш. Щоразу, коли мусиш іти, почуваєшся зрадником. Але я помирала без докорів сумління. Я була стишена й умиротворена, хоча погляди й жести навколо мали б мене хвилювати. Хіба не видно було спустошення в душах дітей і розпачу онуків, коли вони старались тамувати сльози та стримувати перешіптування? Вони були єдиною причиною останніх спалахів мого занепокоєння. Я звільнилась від хвиль часу і його тріпотінь, звелась до найпростішого виразу, щоб з'явитись перед своїм потомством легким безтурботним метеликом.

За кілька годин душа і тіло розлучилися, щоб знову зійтися там, де їх ніхто не шукатиме. Тепер маю честь жити на стіні просторої вітальні нашого паризького будинку по вулиці Ляффітт, 19, у «Портреті баронеси Джеймс де Ротшильд». За якийсь час я житиму у свого сина Альфонса на вулиці Сен-Фльорентен, на розі площі Згоди, потім мешкатиму у Ферр'єрському замку[1] до того часу, аж доки мене не відправлять у заслання до замку Нойшванштайн[2], — то буде дивовижна й омріяна подорож, яка матиме продовження у всіляких мандрівках до найпрекрасніших музеїв світу, поки мої

дні мирно не спливуть на острові Сіте поруч із резиденцією Лямбер[3].

Мабуть, схильні до ностальгії душі розвивають із часом здатність до ремінісценцій. Кожне місце, у якому я побувала, вділяло мені якусь деталь чи колір, якийсь обрис чи погляд, слово чи запах, які спрямовували мене до спогадів, відкривали потаємні двері і давали змогу повернутися до себе завдяки дивній і загадковій роботі пам'яті. Я люблю теперішнє за таємничий зв'язок із минулим і за легкість, з якою воно переносить у старанно замасковані моменти життя.

Енґр[4] намалював мене між 1844 та 1848 роками, але оселилась я у портреті лише вранці першого дня вересня 1886 року, коли померла. Та жінка, яка зображала мене, і я стали тепер однією істотою, яка житиме доти, доки мої рідні опікуватимуться мною і відбиратимуть у варварів. Завдяки такій парадоксальній ситуації я опинилась по той бік світу і, одночасно, у центрі життя цієї родини.

Я стала портретом.

1

ВУЛИЦЯ ЛЯФФІТТ

Я не розраховувала на те, що зустріну смерть із широко розплющеними очима. Навіть якби я її впізнала. В останні роки, усвідомлюючи, що мені залишилося надто мало часу, щоб дістатись до споду свого «я», я потерпала від втрати зору; незважаючи на операцію з видалення катаракти, мене лякала перспектива вже не побачити мій зелений севрський порцеляновий посуд, кожен предмет якого Буше перетворив на унікальний витвір мистецтва. Це роз'їдало мене швидше, ніж гангрена, яка поширювалася блискавично.

Я відійшла, як і сподівалася, у тиші Булонського замку, огорнута теплом дорогих мені людей. Напади подагри мордували мене вже майже рік. Через несамовиті болі у грудях я зовсім не могла лежати, а так мріяла про самотню, скромну й мовчазну агонію за репсовими завісами мого великого ліжка. Але гідно триматися треба до самого кінця і залишати хоч дрібку іронії навіть у найбільшій скруті. Мої дні спливали у великому фотелі, а ночі — у розсувному кріслі. Я поступово відходила від світу, щоб зберегти себе для сім'ї та вузького кола давніх і вірних друзів. Я тікала не від світу, а від світської

метушні. У житті завжди надходить момент, коли безболісно позбуваєшся непотребу.

Я не виходила зі своєї кімнати на другому поверсі уже кілька тижнів. Останні два до мене щодня навідувався головний рабин. За вікнами вдалині височів пагорб Сен-Клю. О пів на шосту донька і невістка закрили мені очі.

Романісти охоче описують тіло покійника, але ніколи не говорять про тіло покійниці; хоча йдеться про той самий кістяк, затягнутий у різні обгортки. Про моє поховальне вбрання подбала панна Блюм, дотримуючись наших релігійних приписів: батистова, оздоблена мереживом сорочка, дві білі полотняні запаски спереду і ззаду, білий мотузяний пояс навколо талії, мереживна хустинка на грудях, чорно-біла пов'язка на шиї, білий гофрований очіпок на голові. А дітям спало на думку взути мене у білі шматяні капці. Потім мене поклали на залізне ліжко. Коло нього засвітили лампу, яка горітиме увесь рік.

Шість десятків служників прийшли попрощатися зі мною. Похорон призначили через два дні після смерті, об одинадцятій тридцять.

Завжди думаєш, що у тебе досить часу попереду, коли згадуєш, як багато його було позаду. Я почувалася поза роками, у повноті. Коли слабшаєш, а гамір світу тобі дошкуляє, треба вміти відступити; або, продовжуючи світське життя, мати принаймні такт не почуватися при цьому спустошеним й ураженим. Найгірше зі мною вже трапилося, нічого нестерпнішого зі мною не станеться.

Я втратила сина Соломона; йому було 29, а мені 59 років. Тоді я вперше змогла відчути, як далеко заходить смерть у

пошуках жертви. Біль за втраченим сином беззвучно розкраяв матерію мого життя. Але його невидима присутність була такою помітною у нашому житті, що мені здавалось, ніби він ніколи нас не покидав. Тільки час зміг мене розрадити.

Чи буває більша нагорода, ніж бездоганно спланована й позбавлена несподіванок смерть? У мене була така смерть. Я її спланувала не тому, що увесь останній рік дуже страждала, а тому, що це була така дрібниця супроти мого найсильнішого бажання піти з цього світу, подарувавши рідним упевненість, що відтепер я благословлятиму і захищатиму їх з того світу.

Книжки зі списками лежали на шістьох консолях по обидва боки галереї. Сотні людей ставали до них у чергу, перш ніж піднятися на ґанок. Черга простягалась аж на вулицю Ляффітт. Вітальню зліва на першому поверсі перетворили на домашню капличку. На подвір'ї аж потемніло від посланців. Такої тісняви, зчиненої вдячними нам людьми, не бачили з часу останнього балу, але це нікого не бентежило. Свідки моєї доброчинності розчинились у натовпі: тут були і сестри милосердя з католицьких шкіл Лані, і адміністратор з *L'Univers israélite*, і постраждалі від повені у Бельгії, породіллі з Єрусалима, нужденні з Венсена, польські сироти, а також усі відважні незнайомки, чоловіки яких постійно мають проблеми кінця місяця на початку місяця. Мушу визнати, що мене потішило видовище цієї неочікуваної штовханини. Бо я допомагала і підтримувала за умови, що про це знатимуть лише ті, кого це стосується.

Якщо давати так, щоб усі бачили, то втрачається моральний сенс такого вчинку.

Основу процесії складали ті, хто мав запрошення на похорон. Вони щойно повернулися з цвинтаря, і до мене вже долинали їхні розмови. Було їх багато: тисячі людей. Помпезність похорону пасувала цьому світському товариству. Запряжений двійком коней катафалк був позначений не гербами, а лише літерою «Р». Він рухався до Пер-Ляшез, прямуючи Великими Бульварами, площею Республіки, бульваром Вольтера та вулицею Рокет. Пастор собору Льоретської Богоматері супроводжував процесію аж до входу на цвинтар. Діти з наших сиротинців по вулиці Пікпюс, хлопчики й дівчатка в однаковій формі, утворювали подвійний живий ланцюг по обидва боки скромного, на моє прохання, катафалка. Далі з увімкненими фарами їхало сім авт, затягнутих жалобними стрічками, а також десять траурних машин. Служники, лакеї, їздові у темних лівреях супроводжували мою дубову труну, оббиту білим оксамитом і оздоблену срібними відбитками особистого підпису. Тільки діти знали, що, спаливши листи чоловіка, батька і брата, я просила покласти до труни ебенову скриньку з дорогоцінними листами моєї матері.

На чолі челяді йшов Відаль, мій камердинер упродовж останніх 19 років, відразу за ним ішла сторожа мисливських угідь із Ферр'єра. Далі крокувала моя родина: три мої сини, барон Артур, Лямберти та Ефруссі[5]. І, нарешті, позаду тягнувся цілий тлум знайомих і цікавих, що сягав майже чотирьох тисяч осіб. У перших лавах можна було

побачити Віктор'єна Сарду[6] і Людовика Галеві[7], Жюля Кляреті[8] і барона Рея, графа Камондо[9] та сімейство Каен д'Анверс, далі йшли Бішофсгайми і ще кілька міністрів без портфелів, послів без амбасад* та академіків, що провадили палкі дискусії на центральних алеях. Графа Паризького, що підпадав під закон про вигнання[10], представляли маркіз де Бовуар та віконт де Шевілі. Замикали похід працівники наших установ.

На вулиці Перемоги мене чекали високі персони головної синагоги — габай**, хазан*** і головний рабин у святковому вбранні, а також хор. Я заборонила виголошувати будь-які промови, бо за життя наслухалася їх чимало і, зазвичай, поважні релігійні особи говорили про небіжчиків таке, що зовсім їм не пасувало; а позаяк нікому ще не вдавалося перевершити шляхетного трагізму скорботної промови пані баронеси, то наші миршаві Боссюе так розхвилювались[11], що не змогли вимовити ані слова. Головний рабин Парижа Задок Кан спробував-таки виголосити коротке звернення, у якому висловив жаль за відсутність промов. Видно, важко змінитися, якщо постійно маєш справу з небесами. Щодо квітів та вінків я була такою ж непохитною, як і до промов. Така поведінка часто дивує тих, хто не знається на нашій релігії, але така в нас традиція. Поруч з нашим гробівцем спочивала блискуча Федра, трагедійна актриса панна Рашель[12], яка, до речі, колись часто навідувалась до мого салону.

---

* *Амбасада* — посольство.

** *Габай* — керівник єврейської громади.

*** *Хазан* — заспівувач у синагозі.

Минуло лише кілька годин. Слухаючи тих, хто повернувся, я переживала свій похорон так, наче сама там була. Усе відбулося, як я хотіла, тобто розписала на двох сторінках інструкції, доданої до заповіту в окремому великому блакитному конверті. Ніхто ще так ретельно не готувався до свого похорону. Свій статус високої пані треба витримувати до кінця.

Пані щойно повернулися з поховальної служби, вирішивши, що похід на цвинтар надто обтяжливий для них; вони приготували візитівки, загнуті під прізвищем, які залишать тут, аби засвідчити, що прийдуть висловити співчуття через сім днів, як цього вимагають світські правила і єврейська традиція.

Синагога запропонувала такий розмах, якого не було на Пер-Ляшез. Посеред чорного жалобного драпування зі срібним гаптуванням, ці пані подибували великих банкірів-протестантів — Готтінґерів та Вернів з родинами, які підтримували єврейську банківську династію, що серед них була в меншості, голови родин, як і решта, були з накритою головою (ніхто у цьому вузькому колі не забув, як мій чоловік, єврей, і Гізо[13], протестант, прийшли висловити співчуття з приводу смерті маркізи де Кастелян до її резиденції, але не з'явилися в церкві Святої Мадлени).

Великий рабин, відчуваючи рідні стіни, почав свою промову: «...Пані де Ротшильд, як єврейська жінка, здійснила важливу місію в Історії. Вона була дружиною і матір'ю. Вона любила і оберігала красу, підтримувала бідність... Її назива-

ли найбільшою єврейкою сучасності...» Сказав усе те, чого я, власне, й прагнула уникнути. Якось на початку 80-х років видавництво «Дантю» видало брошуру для молодих дівчат, яка називалась «Великі єврейки», і Олександр Вейль згадав там мене поруч з Ґрасією Насі[14], Ребеккою, Естер і Міріам, а також матір'ю Маккавеїв[15], Дівою з Блуа, прекрасною Марією Нуньєс і донною Соль Гатшвель; ця поетична збірка вийшла у двохстах екземплярах, чого було більше ніж достатньо, і присвятив він її мені, а я, отримуючи свій екземпляр, зрозуміла, як незвично почуватися удостоєною; думаю, що ця незугарна наліпка «велика єврейка» переслідуватиме мене до кінця життя... Потім почалися молитви, гебрейською та французькою, і кадіш зазвучав так чисто й потужно, ніби ніхто й не забував, що ця молитва, насамперед, прославляє Бога, а вже потім нагадує про померлих, і що, зазвичай, її виконують арамейською.

Хто не мріяв побувати на власному похороні? Перебирати присутніх, стежити за коментарями, перевіряти на щирість. Оскільки я, звісно ж, не була свідком власного похорону, то насолоджуватися ситуацією я почала з моменту візитів співчуття. Бо у деяких місцях з'являтися шикарно, тому варто потрапляти на очі у великих будинках, завішаних чорним крепом.

Бути непомітним для світу і слухати, що про тебе говорять і як тебе обмовляють ті, хто вважає, що ти згасла навіки, спостерігати за тим, як вони живуть, приносить значно сильнішу радість, ніж літання птахом у небі. Цікаво, що письмен-

ники не часто давали голос картині знаного майстра, хоча багато міркували про те, що може чекати славетний мистецький витвір у майбутньому. У літературі дехто вже спробував таке зробити: Гофман і графиня де Сегюр[16] у «Коті Мурі», П'єр Шен[17] у «Мемуарах щура» і Луїза д'Ольней у «Мемуарах ляльки». Чому тоді картина не може стати персонажем? Після того як Кребійон-син зробив однією зі своїх героїнь софу[18], Фужере де Монброн обрав для цього канапу вогнистого кольору[19], а Вуазенон[20] — ванну. Кажуть, що тільки література говорить правду. Переселення душі у твір мистецтва вже не повинно дивувати, і якщо це досі спантеличує, то тільки тому, що нашому часові трагічно бракує уяви. Хіба романіст не має цілковитого права, а роман не є місцем абсолютної свободи духу? Тільки ремісники від літератури бачать у ній процес. Інші ж, приклавши вухо до портрета, відчують, як б'ється моє серце.

Зі свого місця на стіні я з невимовною насолодою спостерігаю за людською комедією...

Чоловіка, який зупинився навпроти мене, довго дивився, самотньо й незворушно, а потім пішов далі, я ніколи раніше не бачила. Його мовчання справило на мене більше враження, ніж його слова. Що він тут робить? Скидався на новоспеченого фінансиста. Мав зверхність великосвітського парижанина, а виглядав на продавця накладних комірців з торгових рядів. Той, хто після нього розглядав портрет, був цілковитою протилежністю. Зграбний, рафінований, елегантний персонаж у рединготі кольору лондонського туману, і здавалося, що то не він носить рединготт, а рединготт носить

його; він випромінював невимушену грацію, абсолютну делікатність у жестах, уважність і обачність у словах, що анітрохи не принижувало його мужності. Кажуть, що на самоті ніхто не дбає про гарні манери і що причепурюються лише для інших, але цей чоловік був з тих, хто перевдягається, щоб пообідати наодинці.

За ним надійшли батько з донькою, які не особливо мною захопилися. Він — один із тих добродіїв з незатьмареним поглядом, обличчям, облямованим бакенбардами на австрійський манер, про яких з першого погляду можна сказати, що з нього буде гарний труп — може, тому, що його обличчя випромінює шляхетність смерті. Вона — маленьке порцелянове створіння з дуже тонкою шиєю та надто ускладненою для її віку мовою, що вказувала на ще зовсім юний вік. Вони, мабуть, ходять до бібліотеки, сподіваючись знайти у святого Августина те, що мало б принести їм або розпач, або втіху. Хіба не кажуть, що у житті добре брати приклад з когось кращого, ніж ти? Я завжди мала недовіру до таких надто патетичних слів, які присипляють розум. Але мене зацікавило те, що я почула у їхній розмові, коли вони виходили з моєї невеличкої вітальні. Вони говорили про мого старшого сина Альфонса. Я думала, що вони вихваляють його як великого банкіра, або як президента Консисторії, або, ще краще, як першого єврея, якого призначили керівником генеральної ради Французького банку, хоча з того часу минуло вже 30 років, але де там: «Він узяв найкраще від обох батьків: життєву енергію від батька і хист до мов від матері». Невже це єдине, чим я запам'яталась?

А чому б і ні, хоча так звана легкість у вивченні мов не була особливим талантом, а тільки результатом виховання, який я передавала таким, яким його отримала. У *Judengasse* у Франкфурті-на-Майні[21], де минуло моє дитинство, ідиш був мовою щоденного спілкування. Мати розмовляла нею бездоганно, а також німецькою та французькою мовами, які систематично використовувала для листування, а ще вона могла читати книжки з молитвами, написаними гебрейською. Вона навчила мене цих мов, а ще англійської, якої сама не знала, співу, гри на фортепіано та живопису, які теж є своєрідними мовами. Але у деяких товариствах уміти говорити п'ятьма мовами значить також уміти мовчати п'ятьма мовами. Мене навчили мовчати.

Дехто з пань прийшов аж сюди з укритою крепом головою, гладко зачесаним волоссям, без локонів і завивок, у гагатових прикрасах. Це не завадило б їм вибудувати тут цілий пам'ятник за все те зло, яке я їм не робила і яке не могла б їм зробити. Лише сьогодні я помітила, що все, на їхній погляд, нешляхетне вони вважають огидним. Від руйнівного впливу часу у них страждають не тільки стіни. Це особливо стосується отої пані, яка сидить запишана і виструнчена, як страус, що ретельно переварює якусь таємницю, і підставляє мені своє зношене обличчя, не підозрюючи, що я її уважно розглядаю. За якийсь час я згадала її ім'я; слухаючи, як вона перебирає своїх родичів, які нібито повернулися з Першого хрестового походу, я була змушена визнати, що її нескромність дещо зм'якла з часу нашої останньої вечері сім чи вісім

років тому. Ті, хто за будь-яких обставин згадує славетне минуле предків, завжди викликають підозру. У таких випадках зазвичай достатньо трохи пошкребти позлітку* і з'ясується, що їхня мати стала римо-католичкою напередодні заміжжя. Хто зміг би коли-небудь дослідити виняткову ворожість тих, хто вважає доречним підтримати фінансами свій герб, і тих, хто вважає необхідним підтримати гербом свої фінанси, — хіба й ті, й другі не зраджують пам'ять своїх пращурів?

Вони походили з трьох найаристократичніших районів Парижа: передмістя Сен-Жермен, передмістя Сент-Оноре та шосе д'Антен. Перше — територія давніх французьких аристократичних родів, друге належить чужоземній ліберальній аристократії, а в третьому оселились митці та великі фінансисти. Одне передмістя мало авторитет, інше — владу, але, якщо говорити не про формальний запис у кадастрі, а про стан душі, то цим могло пишатися тільки передмістя Сен-Жермен. Якийсь час найвідвідуваніші салони провадили не француженки, а іноземки — графиня Апоні, леді Ґранвіль і я, — це було чимось на кшталт нейтральної території, тим більше, що ми репрезентували усі три квартали.

Ці дами розбавляли час у безконечних розмовах про ширину жалобної облямівки. Ці протокольні турботи є легкою формою тиранії, за яку ми хапаємося настільки чіпко, наскільки трагічними є обставини. Ми так сильно ними перейматмося, бо вони миттєво відсувають найпохмуріші думки. Можливо, у цьому полягає їхнє первинне призначення. У це

* *Позлітка* — те саме, що позумент; мішура.

справді можна повірити, спостерігаючи, з якою спритністю дехто розносить візитівки.

Відвідувачки у чорному розташувались по обидва боки від портрета, а м'яке світло навколо нього, встановлене на вимогу дітей, освітлювало скорботні сутінки. Вони обрали місця трохи збоку, подалі від учених і рабинів, що занурилися в молитву, сидячи і вдень, і вночі навколо великого столу, закладеного книжками з незабутнім запахом. Одна з них сіла просто під моїм носом, вона голосно дихала і втирала чоло, ніби їй щойно вдалося уникнути містичного перетворення, викликаного літанією псалмоспівців, інші вивчали верхні закутки кімнати, як недоступні верхні яруси тропічного лісу, з марною надією, що зовнішнє світло просочиться крізь верхівки дерев аж до стелі. Саме тут вони поринають в улюблену розвагу, яку вони перетворили на спосіб життя, піднявши її до рангу високого мистецтва: розмову.

— Кажуть, що на похороні Великого Барона вісімнадцять років тому бачили якогось заплаканого чоловіка, затиснутого у натовпі витріщак, що оточили процесію; він відчував такий біль, що його тіло здавалося скорченим, як шагренева шкіра; і коли сусід, співчуваючи, запитав, чи він знав того чоловіка, знаєте, що той відповів йому? «У тому-то й справа, що ні!»

— Як дотепно! Який вишуканий жарт!

Дотепно, справді, як дотепно... Не розумію, чому люди так часто вживають це слово. Його подають під усіма можливими соусами. До того ж цей епізод, так невимушено розказаний, мав на меті лише нагадати, що Ротшильди й гро-

ші — це одне й те ж. Знову й завжди гроші. З цього замкненого кола неможливо буде вирватися, навіть якщо спадок нашої родини колись зменшиться до розмірів її влади. Але нікому не вдасться викликати почуття провини за те, що ми народилися багатими і що можемо стати ще багатшими. Я до найменших дрібниць передала дітям те, чого мене навчили батьки: «Не слід дорікати собі за те, що ти маєш». Ім'я Ротшильдів стало легендарним на всі віки завдяки цьому особливому гаслу, яке нікому не вдалося у них відібрати. Бо так є: як тільки звикаєш, починаєш природно усміхатися. Якщо події більші за нас, удамо, що це ми стали їх причиною, — так уже колись висловився Шатобріан, а він завжди дає добрі поради.

Подали чай. Розмовляючи, вони закочують очі. Досить одній відкрити рот, як інша скорчить гримасу, не даючи тій змоги передихнути. Я говорю, отже, мене оцінюють. Вони хвалять мене, особливо з того часу, як мене не стало, та не обманюймося; в інших місцях за інших обставин одна з них, якщо не обидві, так скривить обличчя, вимовляючи «вроджений Ротшильд», ніби їй засмерділо під носом.

— Уявіть собі, що наш друг Теофіль Ґотьє, який був так закоханий у Бетті, втратив стільки близьких, що переповнений трунами, як старий цвинтар!

— Як ви нам надокучили своїми спогадами з тамтого світу!

— Стримайтесь, не смійтесь так голосно, не забувайте, де ви і чому.

Великосвітський дух не знає перепочинку, хоча він хизується тим, що ніколи не лихословить, не обмовляє, нікому

не шкодить, ані навіть не заважає, на відміну від бомонду, зіпсутого грішми. Передмістя Сен-Жермен уже давно забуло про своє неписане гасло: «нічого надміру». Насправді ж, герцогиня Анґулемська висловлюється, як кірасир. Ніякого перепочинку в сарказмі, навіть у будинку померлої. Немає поваги ні до чого, але це не найгірше. Життя відновлює свої права, і хтозна, чи колись я не була такою ж надмірно емоційною у подібній ситуації. Погляд, у якому виблискують давні страждання, вартує більше, ніж лицемірний хор плакальниць. Принаймні ці дами мене розважають. Я пригадала, як одна з них показувала песика своїй доньці, примовляючи: «Привітайся зі своїм братиком!» Вона була на висоті, вкотре доводячи, що посередність незнищенна. Можна було б не вагаючись зірвати з неї маску, якби не страх, що під нею нічого немає.

— Вона вважала, що до неї слід звертатися «баронеса Бетті» так само, як говорять «принцеса Матильда», бо вона була така одна, а ідентифікувати когось за прізвищем непристойно.

— Ви забули, що вона була заміжня? Хіба її не мали називати «баронеса Джеймс»? Вона навіть картки підписувала просто «Баронеса», я можу це підтвердити.

— Вона швидко й надовго освоїлася у Парижі, незважаючи на те, що вона навіть не француженка...

— І не німкеня, запевняю вас! — відрізала найрішучіша у цьому маленькому товаристві, навіть не встигши засумніватися. — Може, австрійка, бо її чоловік був консулом у Відні. У неї був ледь помітний акцент, як тільки вона приїхала,

бо французька не була її рідною мовою, але він швидко зник. Зрештою, листи не мають акценту, чи не так?

— Її діти і внуки — французи, але сама Бетті ніколи не мала такого офіційного статусу, єдина в родині, напевно. Це не перешкоджало їй прекрасно почуватися в ролі французької ізраелітки — згадайте, якою вона була патріоткою 1870 року!

Та неприродність, з якою вона вимовляє «ізраелітка», а часом «ісраелітка», дає зрозуміти, що вона не має цього слова у своєму серці, навіть якщо незадоволена гримаса не супроводжує його; але якщо має бути хоч хтось, хто нагадуватиме їй про походження, то нехай це буду я, її єврейка.

— Я дуже добре пам'ятаю. Вона відмовилась виїжджати з Парижа. Розповідають, що одного разу вона повернулась додому, власноруч керуючи бричкою, а вся чернь — за нею...

— А що, вони її не несли на руках, як тріумфаторку? — перепитала графиня де В. зі звичною для неї в'їдливістю.

— Цього ще бракувало. У Булонському лісі люди перепинили її, обурюючись її поведінкою: як можна так розважатися, коли стільки чоловіків і жінок умирають з голоду! Їхній осуд зростав, і вони були готові перекинути фіакр, тому Бетті вискочила на своїх великих коней і, якщо не помиляюся, крикнула: «Якщо хочете, забирайте мою бричку, але не вчіть мене. Я така ж патріотка, як і ви, мій будинок перетворився на військовий шпиталь, а три мої сини під нашими прапорами захищають нашу країну». Хіба це не перемога!

— Наша Бетті була бездоганною у всіх ситуаціях. Зрештою, це ж їй Ротшильди завдячують своїм статусом і унікаль-

ним становищем у всій Франції. Усі хвалили її талант писати вишукані листи та вміння підтримувати у своєму салоні неповторну атмосферу, і вони мали цілковиту рацію! Я згодна з ними, але це не заважало їй за кожної нагоди мати мужність говорити на... як вони кажуть?.. ідиш, який, по суті, є різновидом німецької мови...

Тоді пан Йодкович, довірена особа моєї доброчинності, що якийсь час прислухався до розмови, підійшов до них, поставив чайне горнятко на блюдце, притримуючи його рукою, і, перш ніж піти, кинув: «Її щедрість змушувала усіх думати, що вона була чиїмось резидентом, але це дрібниця, правда ж, мої любі пані?»

Він так вправно випустив цю стрілу, що кожна з них за мить була переконана, що інша скористалася з моєї щедрості. Хвала тобі, Йодковичу, за те, що зумів впорснути отруту сумніву цим панюсям з вулиці Ляффітт! Лише він знав, скільки людей, часто мені невідомих і непричетних до великосвітського товариства, я врятувала одним або двома чеками тільки тому, що вони написали прекрасні листи і щиро говорили про свої нещастя. А ці пані...

Шляхетне походження не вберегло їх від наймерзенніших проявів пересудів, вони мусили загорнути пліткування у папірці small talk*. Найекзальтованіші швидко втішалися своїми вибриками, переконавши себе, що провадять насичене життя; найскромніші бавилися у потішну виставу збирання таємниць, що ні для кого вже не були таємницями. У їхньому житті відбувалося так мало подій, що найменша

* Розмова ні про що (*англ.*).

дрібниця викликала тисячу й одне відлуння. Попри те у них був живий і відкритий розум, і я це можу засвідчити, бо неодноразово була їхньою співтрапезницею, якщо не подругою. Вони знали, що не мають права опускатися нижче відведеної їм ролі. Але все навколо знову й знову повертало їх до коротких сердечних замикань та незначних потрясінь розуму.

Як вони могли й далі сумніватися у моїй відданості Франції, щонайменше відданості мого серця й розуму, коли це «щонайменше» нічим не обмежене? Якби я мала пригадати, з чого все почалося, — що вважаю найбезглуздішим заняттям, — я б мусила повернутися до 1828 року. Тоді, чотири роки після одруження, ми з Джеймсом зробили найменш коштовне, але найважливіше придбання з того часу, як замешкали у Парижі: місце на кладовищі Пер-Ляшез, де планували спорудити родинний гробівець, який мав би вмістити усіх членів родини прийдешнього століття. Наші місця були у глибині склепу. По обидва боки каплиці мали б розмістити шість плит із білого мармуру з викарбуваними цитатами гебрейською та їх перекладом французькою. Можна поміняти дім, продати чи зруйнувати його, але не можна поміняти могилу. Так ми й пускаємо коріння у землю.

Я вийшла звідти, куди не зможу повернутися. Це місце не зникло з карти світу, але воно щезло для мене. Ми вибрали Францію. У мені стільки ж французького, скільки у греках грецького: бо їх об'єднує не походження, а спільна культура. Я люблю французьку мову так, як тільки може її любити іноземка; я люблю її за м'якість і за виняткову історичну пам'ять.

Але з нею нелегко жити; вона потребує часу, для того щоб дозволити чужинцю у ній замешкати.

Треба дозволяти речам поволі вписуватися в нас.

Можна простежити, як формувалася душа нашої родини з покоління в покоління, про що я без упину переповідала своїм племінникам і племінницям усіх гілок, які не втомлювалися слухати поради «тітки Бетті». Справжній шедевр — це тривання. Ротшильди від початку так упевнено вписали своє ім'я у тривання, що це вражає не одного творця генеалогій. Майєр Амшель, який навчався в Оппенгаймерському банку в Ганновері близько 1760 року[22], мав на це свій погляд. Свої засади. Лінію поведінки. Перший з Ротшильдів має передати своє прізвище усім синам, аби викарбувати у їхньому несвідомому сприйнятті засаду спадковості. Родина важить більше за кожного з її членів: вона їх перевершує. Найнеймовірніше те, що йому вдалося передати ці засади своїм спадкоємцям. Я не помилилась: спадкоємцям, а не нащадкам. Гідний спадкоємець фамілії мусить високо нести свій спадок у серці, намагаючись не зрадити його, а нащадок користає з походження і не переймається продовженням уже здобутої слави — він задовольняється збиранням її плодів у цифрах чи знаках, залежно від життєвих обставин. Успадкування вартостей схоже на успадкування творів мистецтва: щоби ними по-справжньому володіти, їх треба спочатку зробити своїми.

Чи зможуть мої нащадки усе життя залишатися спадкоємцями Майєра Амшеля, який мав неймовірний хист всюди пхати свого носа? Про це гарно написав маркіз д'Аврінсур

у листі до єпископа Араського: «Тепер у Франції успадкувати те, ким були батьки, можна лише за умови, що ти сам є кимось». Він написав це ще 1865 року, якщо мені не зраджує пам'ять... Він випередив епоху на якихось нещасних півстоліття. Що може свідчити про більшу марнославність, ніж намір починати відлік свого життя від себе? Але чи не безглуздіше починати відлік від своїх родичів? Це справжнє мистецтво — перебувати у цій непевній рівновазі, яку називають відповідним середовищем, але триматися у ньому рівно. Тоді завжди можна пояснити, що справжній джентльмен — це чоловік, який користується щипчиками для цукру навіть на самоті.

Дивне відчуття — народитися між двома світами: тим, що минає, і тим, що надходить. І не можна усього пояснити обставинами, але ностальгія за втраченим раєм є дивовижним почуттям. Що я можу вдіяти, коли пам'ять запалює мене? Я походжу з того часу, коли манери ще не називали звичаями. Я майже збіглася зі своїм століттям, яке пані Ганська називала «ідіотським», і не має значення, чи Історія давала їй підстави так говорити, чи ні, але йшлося про ту фатальну мить, яка перевернула Францію, і для мене це була Революція. З того часу почалися ускладнення, неприємності, її занепад.

Минуло вісім днів жалоби. Слуги познімали тканину, що вкривала дзеркала, надто важкі, щоб їх можна було перенести. Двоє з моїх улюблених синів, Альфонс і Ґустав, сіли навпроти мене, старший тримав у руці якийсь документ.

— Маємо ще час, щоб замовити гравюру і попередити каменяра, але оскільки ти мене запитав, кажу. Мама лежатиме поруч з батьком на Пер-Ляшез навпроти входу у глибині каплиці; їх розділятиме вікно. Ось текст, який ми узгодили...

Невже мого любого Альфонса захопили емоції? Він промовляє, але звуки не виходять з рота, він опустив голову, а Ґустав поклав руку йому на плече. Шарлотта, їхня сестра, яка щойно до них приєдналась, вихопила документ і прочитала впевненим голосом:

— «Пам'яті найніжнішої у світі мами. Баронеса Бетті де Ротшильд спочила у Булонь-Бійанкур[23] 1 вересня 1886 року у віці 81 року. Доброта її серця могла дорівнятися тільки чарівності її розуму. Вона завжди долала життєві випробування з тією твердістю душі, яку дає глибока віра. За шляхетність її почуттів. За велич її думок, які створили славу родини. За покровительство бідним. За незліченні благодіяння, які вона вміла робити так, що це подвоює їхню ціну. Благословенну всіма пам'ять про неї збережуть її діти, як священний культ».

Тоді Шарлотта випустила з рук аркуші і приглушено пробурмотіла «амінь», що одразу ж підхопили брати. А потім тиша. Це була тиша, яка миттєво додала несподіваної легкості будинкові, зненацька спорожнілому від неперервної вервечки відвідувачів, будинкові, який стільки бачив і стільки пережив, будинкові, назавжди покинутому батьком і матір'ю, які були його душею.

Дату виголошення мого заповіту призначили за вимогами закону і правилами пристойності. Я передбачила все, до

найменшої дрібниці, аж до найменшої ложечки. Я все залагодила, аби уникнути конфліктів. Усе, навіть відправку до Бордо, до нашого замку Ляфіт, портрета мого любого чоловіка, відкриття моїх покоїв у Ферр'єрському та Булонському замках через рік після похорону, збільшення кількості банківських відділень по завершенні цього ж терміну. Ніхто не скаже, що я заповіла їм суперечки.

Нотаріус був такий люб'язний, що прийшов аж на вулицю Ляффітт. Альфонс, відтепер безперечний голова родини, зрештою, я завжди була впевнена, що кожен з моїх дітей мав достатньо сили, аби стати наступником Джеймса, забажав, щоб церемонія відбувалась коло мого портрета. У певному сенсі, у моїй присутності. Як тільки відкрили документ, який ми склали, скріпили і запечатали чорним воском з відтиском нашого герба, подія перетворилася на ритуал; заповіт було складено два роки тому тут, у вітальні другого поверху, у присутності шістьох свідків, яких ми відібрали серед інженерів та керівників відділів Південно-Австрійської залізничної компанії, яка належала чоловікові. Тут панувала урочистість ритуалу, бо саме так кожен слухав. Не могло бути жодних неприємних сюрпризів. Мої діти про це знали. Так їх виховував батько, а потім я. Це той мізер, який потрібен у великій сім'ї, щоби все вирішувалося в злагоді. Головним багатством були ані незліченні землі, ані колекція, гідна ренесансного мецената, а щось явно менш показне. Суворий і вимогливий закон, що йде з глибини віків і не потребує письмового викладу у присутності нотаріуса, щоб його поважали.

Уже тридцять хвилин пан Корард зачитував детальний опис замків, вілл, земельних угідь, коштовностей, рухомого майна, поточних рахунків, цінних паперів, і раптом Шарлотта не витримала. Вона підвелася, зробила сотню кроків, підносячи руки до мого портрета:

— Усі ці історії з активами і пасивами, з відновленням трансферного податку, коли мама ще тут...

Один з братів заспокоїв її і повернув до решти товариства, а нотаріус перейшов до розділу про спадкоємців, зазначаючи, що я врахувала значні представницькі витрати, яких вимагає від моїх синів діловий світ, і що двох мільйонів франків, які я залишаю кожному з онуків, вистачить лише на їхнє одруження, і як резерв...

— Це записано у статті 8, — наголосив пан Корард, як я і просила. Якщо хтось з моїх онуків одружиться всупереч бажанню батьків і проти Божої волі, він буде позбавлений усіляких прав, і, відповідно, його сума буде рівно розподілена між сестрами і братами. Я мала цілковиту довіру до дітей, бо знала, що вони погодяться з моїм завбачливим волевиявленням і вважатимуть його справедливим. Зрештою, їх мала би надихати віра у неупередженість моєї материнської любові, яка й мені дає змогу сподіватися, що у їхніх серцях не виникне ані найменшого сумніву щодо обґрунтованості моїх вимог взагалі і цієї зокрема.

Потім нотаріус нагадав, що я подбала про ренту у 30 000 франків для утримання парку в Булоні на випадок тимчасової відсутності там мешканців, аби мої правнуки так само, як їхні батьки, почувалися щасливими у нашому малому Булон-

ському замку. А далі він знову взявся монотонно перелічувати інші пункти заповіту:

— «...6000 франків великому рабину Задок Кану, 300 панотцеві Рульє, священикові з Ферр'єра, 50 000 франків Асоціації державних медичних закладів Парижа... відповідальних за мій сиротинець... довічна пенсія у 3000 франків для мого вірного Відаля, а також умеблювання його кімнати і 20 000 франків...» — (Дещо я заповіла своїм друзям...) — «5000 франків для леді Кадоґан, 12 000 франків для пана де Вейрана, 6000 франків для баронеси де Бернс і стільки ж для графині де Кіселеф... сувенір зі столового срібла для барона де Вайсвайєра, який підтримував дуже теплі стосунки з нашою сім'єю і зі мною особисто, а також для Іґнаса Бауера, великого шанувальника мого чоловіка, для Гораса Ландау, якого мені хотілось особливо відзначити серед наших друзів, лікареві Меєру з вдячності за його турботи, 2000 франків для пана Вейрана, мого читця... 5000 франків моїй довіреній особі у справах пану Йодковичу... діамант вартістю 6000 франків Альфреду Мейрарґу за його відданість і за виховання мого сина Едмона, діамант вартістю 10 000 франків моєму старому приятелеві Біняні, предмет зі столового срібла для Еміля Строса на згадку про мого чоловіка, севрський порцеляновий сервіз на дві особи, розмальований птахами, для пані Етлінґ за наші каннські розмови... Я прошу мою дорогу приятельку графиню де Ляредорт прийняти на спомин про нашу давню й ніжну дружбу та теплі стосунки, які впродовж стількох років додавали шарму нашому існуванню, перстень зі смарагдом, останній вияв любові нашої дорогої та опла-

куваної приятельки Дельфіни, пам'ять про яку має для мене велике значення... ланцюжок із діамантами, прикрашений підвіскою з перлини моїй товаришці Маріон Колєман на згадку про її любу сестру Еґі, яка була моєю найкращою подругою... пастель Квентіна де ля Тура[24] з вітальні другого поверху для Ежена Ламі з вдячності за його люб'язність та мистецькі роботи...»

Поки нотаріус тихим, але фахово впевненим голосом читав заповіт, обличчя присутніх змінювалися. Я по черзі роздивлялась дітей, стежачи за підніманням брів одного та нетерплячістю іншого. Вони вже не слухали, коли Корард передавав мою вимогу стосовно коней: то були старі добрі служаки, тому я заборонила їх продавати, не бажаючи, щоб вони потрапили до поганих рук, і просила, щоб у крайньому разі їх віддали до Лятафаретту*.

Кожен реагував на те, що його зачіпало особисто, залежно від інтимних спогадів, єдиною повірницею яких була я, але на кожне нове прохання усі так само здригалися, потім обмінювалися вирозумілими поглядами, коли йшлося про засвідчення любові чи дружби до деяких людей. Не було потреби перекладати: вони розуміли. Скажімо, я любила і мене любили. Ми ніколи про це не говорили — і для чого? Але я знала, що вони це усвідомлюють: ми розумілися з півслова, незважаючи на їхній юний вік. Добре, що такі речі вони засвоїли без будь-яких пояснень. Одним лише словом можна було все зіпсувати. Такі речі стали таємницями родинного роману, вони мали залишатися там, поки усі ми живі, бо інакше порушилися б

* Місцина коло Ферр'єр-ан-Брі.

наші впливові стосунки та ніжні взаємини, які нами керували. Утаємничення не було найкращим рішенням, але воно принесло найменше шкоди. Я не знаю, що буде через століття чи через два, але наші спадкоємці точно призвичаяться до цієї невеличкої жменьки таємниць. Зрештою, хіба є багато родин, де немає таємниць, які змусили б їх червоніти, якби хтось попорпався у їхньому минулому? У кожному разі поголос поступово вливатиме свою отруту; того чи іншого дня він добереться до них, радше спотворюючи подію, ніж передаючи.

У цю хвилину я дивлюся на них, і вони усміхаються.

— Є також ось це, але моя присутність при тому необов'язкова, — сказав пан Корард, шарудячи між пальцями маленьким конвертом.

Оскільки схопився Альфонс, що природно для щойно спеченого голови родини, який добре почувався у цій ролі; нотаріус його зупинив:

— Перепрошую, але для такої нагоди, гадаю, більше пасуватиме ваша сестра Шарлотта, бо тут вказано: «Моїй обожнюваній Шарлотті і моїм дорогим улюбленим синам».

Альфонс підвів її, а інші діти продовжували сидіти разом, переконані, що коли розділяться, то вже остаточно увійдуть у життя без батьків. Я кажу «діти», хоча їм уже виповнилося 61, 59, 57 і 41 рік. Хто зміг би коли-небудь висловити почуття матері у таких обставинах, спостерігаючи, як троє братів творять коло навколо сестри, ніби захищаючи її від невидимої небезпеки? Я не хотіла б, щоб вони замкнулись у своєму горі. Вона присіла, очевидно збентежена цією новою неочікуваною обставиною, а троє хлопців і далі стояли поруч.

— «Мої останні прощання», — тремтячим голосом прочитала вона на конверті. Вона не наважувалася його розпакувати, хвильку пестила його, потім відкривала так повільно, ніби один необережний рух міг би знищити коштовний вміст.

— «Мої найдорожчі діти, хай ці сторінки, які ви читатимете, принесуть вам останні думки мого серця і останній прояв моєї материнської любові...»

Я залишила цей світ зі спокійним серцем, підкорилась єдиній Божій волі, хвалячи їхню відданість вірі наших батьків і плекаючи гаряче бажання, щоб мої діти зуміли попровадити своїх дітей так, щоби жоден з них не затьмарив її ганьбою відступництва; я хотіла вірити, що вони будуть разом і продовжуватимуть сімейну традицію щотижневих зібрань при столі голови родини; я хотіла б, щоб мої сини не забували дослухатись до порад, пропонованих сестрою, бо, коли слід було приймати важливі рішення, її міркування завжди були точними. Ось що я хотіла їм сказати, усім чотирьом і тільки їм, своїм, сподіваюсь, переконливим письмом на білих аркушах у чорному обрамленні, які збереглися з часів мого вдівства.

— А це що? — запитав Альфонс, указуючи на ще менший конверт із гербовою печаткою без підпису.

— Я залишу це собі, — пробурмотіла Шарлотта, як тільки його закрила.

Я вклала туди пасмо волосся. Останньою його гладила моя донька. Я померла на її руках.

Їй достатньо було такого сліду по мені. Пасмо й портрет. Гроші не є мірилом усіх речей. Попри те, що з ними немину-

че пов'язують наше ім'я, чого ніколи не зроблять з іншими великими родинами, не менш забезпеченими, але навченими впродовж поколінь не говорити про гроші, навіть їх називати. Чи мала б я занотовувати свої вчинки і потім написати мемуари для своїх рідних і для тих небагатьох, які залишили значно слабший слід? На відміну від інших жінок мого рангу, які відважно йшли назустріч тому, що вважали брудом свого життя, я не відчувала потреби викшталтовувати й прикрашати його, аби виправдати його існування. Ніякого повчання на зразок того, що Анна де Бурбон склала для своєї доньки, започатковуючи традицію, за якою мати повинна передати мудрість, уміння, а також велич своєму потомству. Тільки ці рядки і пасмо волосся.

Усе-таки це дивний привілей — бачити дітей удівцями своєї матері.

Дворецький приніс газети, які ми відібрали; Ґустав узявся прочитати кілька фрагментів уголос. Сьогодні їх цікавлять тільки некрологи:

— «Її покликанням були Краса й Добро»... Це, ясна річ, *Le Gaulois*!.. «Поєднання доброти і смаку... на схилі життя вона відійшла у тінь, скажімо, засяяла блиском своєї скромності... Серце, чарівність, розум... Тільки знавці помічали її елегантність... Вона була виважена, надавала перевагу м'якій таємничості сутінків, що не завадило їй узяти на себе справу величі родини і привести до осяйного тріумфу її ім'я...»

— Про кого тут ідеться? — запитав Альфонс, обертаючись до нас.

— Дехто вже її називає «добра баронеса»...

— Мама, — тихо зітхнув Ґустав, втупивши погляд у мій портрет; газета вислизнула з рук і розсипалась на килимі.

Альфонс переглянув інші газети, що лежали на столику, а потім покликав дворецького:

— Франсуа, ви принесли тільки прихильні до нас газети. Ми б хотіли побачити ті, які нас не люблять.

— Що ти хочеш там знайти? — кинув Ґустав. — Можу заприсягтися, що вони пояснюватимуть присутність на цвинтарі великої кількості аристократів тільки тим, що вони є клієнтами банку.

За якусь мить з'явилася таця зі стосом преси. Один із неперевершених жестів нашого дворецького, непомітний порух тіла, руки і кисті, що завершувався шанобливим поклоном, який став для нього природним рефлексом. Проте я спостерігала за ним уперше, очевидно, завдяки невидимому відступу, яким тепер користувалася, і я нарешті зрозуміла, чому одного разу він зізнався мені, що йому подобається прислужувати і що служіння — прекрасне: бо служити — означає звільнитися від усілякої волі.

Кожен захопив по кілька газет. Ніщо так не нагадує сучасникам про твоє існування, як твоя смерть.

— Що у тебе?

— *L'Anjou*, з Анже, стаття якогось Луї Бома. Ти його знаєш? Звичайно, що ніхто не знає, ще один обскурант з великої армії безликих, які хочуть, щоб ми платили за їхню посередність. З назвою «Єврейство» відомо, куди можна зайти, чи не так?

— Але про що йдеться?

— Про те, що вони не захоплюватимуться Ротшильдами тільки тому, що ті отримали титул завдяки статку, що вони заробляють гроші не працею, а грошима. Комісія, обмін, готівка, різноманітні ігри з рахунками — усе береться звідти, з цілої армії рахунків, що створюються тільки для того, щоб збирати податки з грошей, але «ми» нічого не створили — ось їхня звична пісенька...

— Але що вони кажуть про маму?

— Вони вважають, що те, як повідомили про її смерть, підтверджує обґрунтованість погляду Дрюмона у його «Єврейській Франції»...[25] Чекай, оце цікаво. Послухайте! «Доказом того, що преса є в руках єврейського капіталу, є те, що після смерті баронеси де Ротшильд усі тільки й пишуть про її благодійні пожертви на паризьку бідноту, лікарні та муніципальні установи, а на таке ж надзвичайне марнославство ґрафині де Шамбор після її смерті навіть ніхто не звернув уваги; а вона ж була королевою Франції!» Аргумент... як би це сказати?..

— У мене краще! — вигукнув Едмон. — Або гірше, як забажаєте, у *Le Matin*. Знаєте, що нам закидають? Комерційні збитки, яких зазнала індустрія розваг під час жалоби через закриття наших салонів, твого, Альфонсе, твого, Ґюставе, звичайно ж, мого, і тимчасова відмова від балів і прийомів у нас цього року. І вони говорять це серйозно!

— Серйозно чи ні, але оцей, наприклад, таки має рацію: «Саме завдяки тій ролі, яку відігравали жінки у тому, що називають родом Ротшильдів, ізраелітські фінанси суттєво мо-

дифікувалися та модернізувалися». Ну звісно, пан Фук'є Анрі з *L'Avenir de Bayonne*!

Я бачу з їхніх облич, що минуло надто мало часу, щоб мене їм справді бракувало. Вони ще не усвідомлюють, що людина, яка створює історію родини, назавжди втягує увесь рід на свій шлях. Я їх оберігаю, і тому я спостерігаю за ними. Я їх не залишу напризволяще. Але що може портрет, який висить на стіні?

Щойно завершився рік жалоби. Знову відкрилися мої покої у Булоні та Ферр'єрі, на вулиці Ляффітт і в замку Ляфіт, врешті у Канні, на тій віллі, яку я надто пізно збудувала, в англійському кварталі біля підніжжя пагорба Круаде-Гард, де я мала б тихо спостерігати, як спливають мої останні роки.

Я не мушу стежити за своїми дітьми — тут чи у них вдома, — щоби знати, яка умова заповіту набільше дискутується серед них і навколо них. Те саме було з Джеймсом. Такого не могло бути, коли помирали його батьки, бо у той час жоден із Ротшильдів не робив спроб розірвати родинний ланцюг. У них не було такої змоги, бо вони керувалися стадним інстинктом, значно підсиленим духом гетто; і попри те, що їхні справи вже вийшли на європейський рівень, а серед клієнтів були принци, королі та імператори, їхніми партнерами найчастіше були якщо не родичі, то принаймні євреї.

Мій чоловік завжди цінував цю «міцну дружбу», як він сам висловлювався, яка мала вберегти братів і кузенів від

ударів долі. Дружба понад кровні зв'язки. Таке собі мушкетерство, де за короля править родина, було гарантом їхнього успіху. Говорити до одного означало говорити до інших, слово кожного залучало їх усіх. Так було завжди. Куди охочіше говорили «Ротшильди», ніж «Ротшильд» — ніби династійна жилка витісняла будь-яку індивідуальність. За найменшої нагоди вони брязкали одним із найулюбленіших гасел їхнього батька: «Якщо ви не можете зробити так, щоб вас любили, зробіть так, щоб вас боялися». Джеймсові швидко вдалося залякати Париж, і це тривало аж до його останнього подиху. Я не пригадую, щоб поза сім'єю його щиро любили за те, ким він був, а не за те, що він репрезентував.

Але не ця «міцна дружба» створила їм проблеми у наступному XX столітті, а наша непохитна воля, Джеймсова і моя, яку ми успадкували від батьків, а їм передали їхні батьки, — ніколи не відмовлятися від віри наших предків. Насправді, ми не були затятими ортодоксами, радше традиціоналістами. З Відня до Парижа я забрала лише дві найвартісніші речі — безперечно, мезузу*, яку я почепила на вхідних дверях, і семираменний свічник, який стояв посеред родинного столу.

Правду кажучи, залишаючись вірним традиції, Джеймс не дуже дотримувався релігійних правил. «Якщо вас цікавить юдаїзм, маєте мою жінку!» — відповідав він, коли його питали про релігійні практики. Він знав, що я завжди коритимусь Небесам, хоча саме вони дають найбільшу свободу.

---

* *Мезуза* — сувій пергаменту зі шкури кошерної тварини, що містить частину віршів тексту Шма.

Я ретельно дотримувалась молитов, недіяння Шабату і тих великих свят, що відбивають ритм єврейського року, я подбала про те, щоб діти отримали таке ж виховання. Я ніколи не погоджувалася змішувати святкування на згадку про порятунок євреїв від Перської імперії з Марді Ґра, перемогу Маккавеїв над сирійцями з різдвяними подарунками. Мене завжди вабили блискучі прийоми у Парижі, але я ніколи не була такою щасливою, як тоді, коли приймала своїх рідних за п'ятничним столом на вулиці Ляффітт чи на Новий рік у Булонському замку, коли з друзями за містом святкувала перехід євреями пустелі або ж відзначала вихід з Єгипту у Ферр'єрі. Тільки день Великої Покути ми переживали окремо, в усамітненні, характерному для спокутування гріхів. Ця атмосфера була залита світлом пращурів, і цьому немає ціни, крім втрати пам'яті, що значно жалюгідніше, ніж бути без Бога.

Бар-міцва* мого старшого сина відбувалась на вулиці Ляффітт у дуже вузькому колі. Ці маленькі свята мають душу, а великі прийоми тільки атмосферу. Але я дуже швидко погодилась на кілька поступок, зважаючи на наше становище у світі, не бажаючи змушувати гостей, а також нашого кухаря Антонена Карема до кошерної кухні. Я поступилася, незважаючи на погрози мого дядька Амшеля, який із п'ятьох братів залишився найвідданішим єврейським традиціям і найвразливішим на прояви антиюдаїзму, бо не хотів виїжджати з Німеччини, Амшеля, який перетворив це харчове правило на умову своєї присутності за нашим столом.

---

* Прийом 13-літніх хлопчиків у доросле юдаїстське об'єднання.

Коли я оселилась у Парижі, я відмовилась від свого міста, своєї країни, своєї мови, своїх друзів, близькості батьків. Відтепер усе було позаду. Зі мною лишився тільки мій юдаїзм, і моїм обов'язком було узгодити його з вимогами світу.

Чужоземці можуть зрозуміти, чому після від'їзду ми постановили одружуватися між собою, між Ротшильдами, особливо, якщо ці чужинці були з банківського чи фінансового середовища і якщо вони вважали, як казав маркіз де Бретой, що статок, збудований Джеймсом, сягає неправдоподібних розмірів. Це найкращий спосіб зберегти капітал у родині, за умови, звичайно, що жінки відлучені від справ. Не тому, що вони некомпетентні, а щоб не дати змоги чужинцю запхати носа до нашої справи, якщо раптом їхні чоловіки будуть не з Ротшильдів; навіть якщо наші доньки вийдуть заміж за кузенів, вони принесуть тільки посаг, але не можливість участі у справах банку. Доки ця засада матиме силу, династія зможе безперервно відтворюватися за межами століття, яке бачило її народження.

Ми старанно уникали спроб улаштувати шлюби наших дітей, хоча усі навколо думали інáкше. Ми разом делікатно виховували їх так, щоб вони прагнули закохуватися у тих, з ким їх пов'язувала давня дитяча дружба. Бо, зрештою, якщо Ротшильд одружується з кузиною чи племінницею, то чи завжди він може бути впевненим, що то буде добра партія. Так говорили у європейських фінансових колах, коли оголосили про шлюб Бетті, доньки Соломона з віденського дому, та її дядька Джеймса з паризького дому. Я бу-

ла першою у родині, хто одружився з таким близьким родичем.

Народжена Бетті фон Ротшильд, я стала Бетті де Ротшильд. Цей вибір серця і розуму позбавив мене страждань через те, що я могла б покинути своє прізвище задля значно гучнішого.

Уникнімо надто непривабливого вислову «родинний шлюб». Ця ендогамія, пригадую, породила сильне, але жорстоке міркування, яке я почула на одному з балів з уст сицилійського принца, здається якогось Саліна: «Часті шлюби між кузенами не сприяють красі раси. Коли я на них дивлюся, я думаю про мавпочок, що зібрались зависнути на люстрах», — сказав він, оглядаючи пташник дівчат на виданні, на яких інші дивилися радше як на торговельну оборудку, яку вони колись провернуть. Така практика, зрештою, була доволі поширена серед багатьох родин різноманітного походження, якщо оцінювати їх за стратегією, яку вони застосовують у матримоніальних зв'язках. Така традиція не перетворювала Ротшильдів на особливих євреїв з-посеред усіх євреїв, бо вони хотіли одружуватися між собою у лоні релігії, яка дозволяла брати шлюб подібним чином. Ротшильди самотньо стояли посеред народу, вже відмежованого від інших через його вибраність. Але йшлося тільки про це.

Моя мати, вроджена Кароліна Стерн, була донькою Сари Кульп. Мій батько, барон Соломон де Ротшильд, був сином Гутля Шнаппера. За нашим законом єврейство передається по материнській лінії. Я ще застала ті щасливі

часи, коли мої родичі єдналися або з Ротшильдами, або принаймні з євреями.

Попри чудові світські стосунки з герцогом Монпенсьє, моя донька Шарлотта вийшла заміж за свого англійського кузена Натанаеля у Булонському замку, і це був перший шлюб Ротшильдів на французькій землі. Луїза, донька моєї тітки Ганни, одружилася з кузеном Майором Карлом з італійської гілки в Лондоні. Ентоні, син Ганни, поєднався з Луїзою Монтефіор також у Лондоні. Мій син Ґустав був першим, хто зробив вибір на користь когось поза сім'єю, одружившись зі сповненою чеснот Сесілією Анспаш, найбільшою вадою якої було те, що вона була не з Ротшильдів.

Але я застала й такі часи, коли кілька моїх родичів покинули нас. Ганна Майєр, донька Ганни, першою наважилась знехтувати нашим законом, виходячи заміж за депутата Анрі Фіцроя. Це було 1839 року в Лондоні, але я пам'ятаю так, ніби це було вчора, — таким сильним було напруження. Незважаючи на глибоку скорботу, її мати зробила спробу перенести день шлюбу, але донька стоїчно залишалася на порозі церкви. Можна сміло сказати, що наша родина пережила цей зв'язок, як зраду. Джеймс оскаженів від люті. Я досі чую його слова: «Ми мусимо забути її, викреслити з пам'яті! Я не хочу її бачити, допоки житиму, і жоден з вас не бачитиметься з нею!» Він гнівався впродовж усіх днів після одруження, а його обличчя супилося щоразу, коли хтось мав необережність вимовити ім'я Ганни Майєр у його присутності. Тільки через десять років ця пара змогла з'явитися на вулиці Ляффітт, розчинившись у юрбі запрошених.

Він ніколи не пробачив тій, яку звинувачував у тому, що вона першою вказала на існування іншого шляху. Її ініціатива, якій із певного погляду не бракувало відваги й зухвальства, стала прецедентом, якщо вживати таку люблену правниками метафору. Оманливо було б гадати, що така поведінка властива лише англійській гілці.

З часу замешкання у Парижі я часто мала змогу засмучуватися, дізнаючись про зміну віри дітей зі шляхетних ізраелітських сімей. Чи мушу уточнювати, що у більшості випадків віра просто не бралася до уваги? Ці вихрещені думали, що знають, куди їм рухатися, хоча вони забули, звідки прийшли. Химера! Завжди і всюди їм будуть про це нагадувати. Генеалогічний шал особливий тим, що охоплює і аристократів, і ізраелітів; тільки ці дві категорії людства наділені загостреним відчуттям походження, спадковості вартостей та їхньої передачі, вписування в історію прізвища і того невмирущого, що їхнє потомство зберігає. У них розвинене те саме почуття неперервного ланцюга, з'єднаного чимось вищим, ніж людський закон, для одних це — король, для інших — всемогутній Бог. І для одних, і для інших немає нічого вищого, ніж родина. Але коли інші династії зникали, наша була з тих, які завжди пам'ятали про свої основи. Проте цього ніхто ніде не записував, брати й кузени мусили брати на себе відповідальність за її продовження; брак інтелігентності був фатальним для неаполітанської гілки, яка згасла відразу ж після відходу Бурбонів. Карл, її засновник, був непоказним чоловіком; його син Адольф, який прийшов на зміну, перевершив його в посе-

редності, і ці дві тьмяні істоти завершили історію Ротшильдів в Італії.

Великі аристократичні та ізраелітські потомства, які мають одну спільну рису — їхнє славне родове ім'я, — мають нечувану здатність опиратися смертям і воскресати, що й відбиває такт їхнього життя.

Я думаю про це сьогодні, бо до мене долинають розмови, які хвилюють сім'ю. Моя онучка Елен зробила свій вибір: попри гостре несхвалення батьками та спротив родини, вона вирішила одружитися з Етьєном, бароном Ван Зюйлен де Ніевельтом. Вона буде першою з французьких Ротшильдів, яка створить сім'ю поза вірою своїх пращурів. Неможливо приймати її тільки в нас, неможливо мати стосунки з усемогутнім Богом, оминаючи закон. Коли холодний гнів змінився на скорботу, моя невістка Адель вбралася в чорне й оголосила, що передає свій будинок на вулиці Бер'єр музеєві. Тоді ж Елен дізналась, що позбавлена спадку, згідно з нашими заповітами і заповітами наших дітей. Донька мого сина очікувала завершення траурного року, щоб про це повідомити. Слабенька розрада.

З французькими Ротшильдами такі випадки дотепер не траплялися — здавалося, що тільки англійські кузени могли піддатися цій ницій легковажності. Таки минуло вже багато часу відтоді, як Ліонель, обраний до Палати громад, відмовився складати присягу на не гебрейській Біблії, на що погодилися лише через десятки років; його син Натанаель теж засідав у Палаті громад і був першим Ротшильдом, який увійшов до Палати лордів. Але принаймні ані один, ані другий

не зреклися своєї глибинної суті, яка й робить їх особливими; навпаки — вони очолили процес емансипації євреїв, що мало неабияку вагу у королівстві, де треба було чекати Кромвеля, аби євреї повернулись через три століття після тотального вигнання Едвардом I[26], який цілковито і надовго перетворив свою країну на чисту від євреїв територію. Моя люба племінниця Анні, донька сера Ентоні Ротшильда та Луїзи Монтефіор, приголомшила мене своїм вибором, одруживши з високоповажним Еліотом Йорком, есквайром герцога Единбурзького, депутатом від Кембриджського графства, сином адмірала Йорка, четвертим графом Гардвіком, проте християнином. До того ж, як я зрештою й передбачала, вона показала приклад. Незабаром її сестра Констанца одружилася з Сірілом Флоувером, лордом Батерсі; потім Ганна, донька Майора, вийшла заміж за Арчі Прімроуза, п'ятого графа де Розбері і сина герцогині де Клівленд. Та не тільки ми були засмучені: Клівленди виявилися не менш згірченими цим зв'язком, і то з тих самих причин; вони були так само переконані, що коли одружуються дві особи з такими сильними, так потужно закоріненими, але такими відмінними традиціями, то рано чи пізно одна з них неминуче змушена буде принести жертву. Дивовижна солідарність установилась між двома родинами: нас поєднала спільна чітко визначена позиція не сходитися. Ротшильди і Клівленди уживали тих самих аргументів, щоб переконати дітей, додаючи, що, зробивши такий вибір, молоді люди не тільки себе виставили на осуд світу, а й глибоко засмутили батьків. Не подіяло.

Італійська гілка родини старалась не відставати від англійських зразків. Маргарита вважала, що добре було б поєднати свою долю з Аженором, одинадцятим герцогом де Ґрамоном, а її сестра Берта — з Олександром, третім принцом де Ваґрамом. Ми не могли їх стримати, ні Карл, їхній батько, ні ми, ні усі застереження про те, на які небезпеки наражається той, хто хоче в суспільстві йти своїм шляхом. Я відчувала, однак, відповідальність, бо саме я підштовхнула нашу родину до вищих сфер та аристократії. Зливатися з ними означало розчинятися в них. Я відчувала, що до них треба пристосовуватися, цілковито зберігаючи свій статус, наш квартал старожитньої аристократії, той, що впродовж століть передавав нам пам'ять про наших предків, а не той інший, щойно дарований за послуги одним князем одному придворному єврею. Франциск I, останній імператор Священної Римської германської імперії та перший імператор Австрії, подарував шляхетні титули п'ятьом братам Ротшильдам 1816 року, згодом, через шість років, зробив їх спадковими баронами, — титул, яким четверо з них могли пишатися (тільки Натан, англійський підданий Її Величності, не міг на це претендувати, але не дуже цим переймався).

З цього моменту розпочався рахунок відступників у родині, бо не було жодних сумнівів, що моя люба внучка була серед вихрещених першою. Можливо, вона б на це не зважилась, якби їй довелося наразитися на гнів мого батька, як того дня, коли він прочитав у новій книзі академіка Мішо[27] «Короткий хронологічний виклад історії Франції», що

він, барон Соломон де Ротшильд, навернувся до католицизму. Це було написано на 865 сторінці, датовано 17 грудня 1821 року, після оголошення про оновлення у міністерстві: «Пан Соломон Ротшильд, ізраеліт, один із найбагатших банкірів Європи, був хрещений у Відні. Його хрещеним батьком був князь д'Естерґазі». А далі йшли новини про завершення року: надходження і видатки бюджету за 1821 рік... Вихрещений! Для нього не було гіршої образи. Пригадую, що, перечекавши лють батька, цей Мішо перепрошував за цю неправдиву інформацію. Батько вимагав і отримав публікацію їхнього листування в новому виданні. Потім він зібрав нас, своїх дітей, і просив передати колись цю книжку нашим дітям, зобов'язуючи їх передати її своїм нащадкам, щоб усі знали: якщо Ротшильд відмовляється від своєї віри, він втрачає честь.

Ці добродії з «Жокей-клубу», що утворюють коло переді мною, подалі від пань у плітках та священиків у молитвах, знають це краще, ніж будь-хто. Вони говорили про гроші, що мене зовсім не здивувало, але вони говорили про мене, що неабияк вразило мене. Вони мали б знати про пристойну поведінку за таких обставин. Але після усього я й сама забула про гарні манери і почала отримувати чистісіньке задоволення від їхньої розмови. Вони зважували мій спадок, прогнозований поінформованими фінансистами:

— ...600 мільйонів, які вона успадкувала від Джеймса, значно збільшились відтоді...

— І небезпідставно! Це основний оборотний капітал банку. Ви добре знаєте, що в них об'єднання відбуваються лише

останні три роки; Ротшильди забирали собі лише 3% грошей, а решту залучали до справи.

— Йдеться, звичайно, про чоловіків, бо, як вам відомо, жінки не мали голосу в керівництві, і якщо вони вихрещуються, вони просто залишаються ні з чим.

І тоді втрутився маркіз де Бретой, єдиний, хто залишався осторонь розмови, замислений, ніби обмірковував своє втручання:

— І як це їм вдається? У нас менше ніж за чотири покоління спадок розтринькується! З такої ситуації час від часу виходять за допомогою вигідного грошового шлюбу, а вони... Справжні фінансові феодали!

— І невідомо, як це можна зупинити...

— Це припиниться тоді, коли сім'я складатиметься тільки з доньок і вони виходитимуть заміж тільки за християн!

Тоді розмова закрутилась навколо детального опису, зробленого у винарні Булонського замку наступного дня після моєї смерті, і всі ці назви років на пляшках змушували їх ляскати язиками, «Пішон-Лонґвіль» 1848 року, «Романе» 1858-го, не забудьте про ті, які, здається, вразили їх найбільше, — близько тисячі шестисот пляшок «Ляфіту» 1870-го і стільки ж «Марґо» 1869 року.

Сьогодні пан Оґюст з'явився дуже рано, ще до приходу квітникаря. Я бачу, як він підходить у білих рукавичках, славнозвісних кардинальських рукавичках з перкаліну, які він одягає щоразу, коли мене обстежує. Незнайомий дебелий юнак у тонких круглих окулярах, що супроводжував його, виявився експертом із живопису, який поквапився на вули-

цю Ляффітт з надією опублікувати статтю про Енґра. Зі мною поводилися дуже делікатно, спочатку зняли, а потім обережно поставили. Насправді вони перевіряли, чи є якісь написи на звороті рами, і не більше.

Експерт щось поспіхом записав у великому чорному зошиті і відійшов, залишивши мене наодинці з моїм любим паном Оґюстом, моїм охоронцем, чи радше ангелом-охоронцем, майстром-художником, що спеціалізувався на реставрації полотен видатних художників, будинок якого з часів Революції був розташований біля вулиці Шарон; завдяки високій майстерності і близьким стосункам з родиною він став відповідальним за перевезення творів мистецтва, чим дуже пишався і давав змогу поліції і страхувальникам не надто перейматися крадіжками чи пошкодженнями. Якщо хтось із Ротшильдів мусив перемістити цінне полотно, то, щоб уникнути усіх можливих несподіванок від моменту зняття до встановлення, кликали саме його. Недавно він почав працювати з іншими замовниками, але спочатку він працював тільки для нас, бо ми зробили йому ім'я. Між нами встановився якийсь таємний зв'язок, про який, звичайно, ніхто не знав. Щось зав'язалось між нами, щось, що виходить за межі розуміння і перебуває в регістрі найтоншої вразливості і найглибшої інтимності.

Лише пан Оґюст розмовляв зі мною відтоді, як я пішла з цього світу до іншого. Він чекав, коли кімната спорожніє, робив вигляд, ніби чистить раму, і звертався до мене так, ніби я могла йому відповісти. Ніщо мене так не зворушувало, як це.

«Усі однакові. Усім треба побачити на власні очі. Я ж їм казав, що ретельно скопіював на їхнє прохання те, що було

зісподу, але ні, вони хочуть переконатися самі! Ніби вони зауважать щось таке, що інший не зміг би побачити! Якісь маніяки...»

Лакей повідомив про прибуття ще двох відвідувачів.

— Пан Ежен Лєрой, уповноважений експерт королівського Музею, прибув навмисне з Брюсселя на зустріч із паном Оґюстом...

— Так-так, я зовсім забув...

Високий худий чоловік у літах увійшов у супроводі юнака, мабуть, секретаря. Він мав зайнятися оцінкою моєї колекції, очевидно, у зв'язку з підрахунком мого спадку. Він не вагається, береться до справи методично і скрупульозно, час від часу обертаючись до пана Оґюста, щоби той переставив картину, або до секретаря, щоб продиктувати. Перед ним стояло кілька картин:

— Це портрет художника, написаний ним самим, підписаний і датований «Рембрандт 1656», розміщений у бальній залі, полотно придбано в Лондоні 1840 року в галереї Сімона Кларка після того, як воно належало королю Ґеорґу IV, — це, очевидно, найдорожча картина, 250 000 франків... Менш вартісний Крістоф Амберже, портрет знатної особи у півкорпуса у червоній камізелі, з накинутим підбитим хутром широким плащем, у правиці тримає пергамент, 3000 франків... І між цими двома крайніми пунктами запишіть «Інфанту Маргариту» у повний зріст Веласкеса, два інші Рембрандти, портрет старої жінки і сина художника, кавалерійська атака Вувермана[28], знатна дама Гольбейна[29], але про авторство можна сперечатися, а далі Тенірс[30], Тербурґ[31], Стін[32], мариніст-

ський ескіз Ван де Вільде[33], що походить зі славетної колекції з Гааги, діви зі школи Брюґґе, такою є особиста колекція баронеси Бетті де Ротшильд у її покоях, загальною вартістю 3 036 000 франків, дякую за вашу допомогу, любий пане.

Вони пішли, щоб повернутися до Бельгії, а пан Оґюст повернув картини на місця, вирівняв ледь похилені рами і повернувся до мене:

— Гарного вам дня, пані баронесо.

Пан Оґюст уже в літах. Я вже відчуваю, що мені його бракуватиме. Він був дуже делікатним і уважним до мене. Я щойно тепер зрозуміла сенс ранішнього візиту. Експерт таємно доклав мене до купи картин, коли пан Оґюст відвертав увагу. Він нічого не сказав, але я збагнула: наступного дня перевізники заберуть мене до старшого сина, як і має бути. Для мене почнеться нове життя. Вулиця Ляффітт стане лише спогадом, але живим спогадом. Я й далі про неї думатиму. Як тільки будинок починає жити в тобі, не має значення, чи ти живеш у ньому.

Вулиця Ляффітт замешкала в мені, і відтепер усе мене до неї повертатиме.

2

ВУЛИЦЯ СЕН-ФЛЬОРЕНТЕН

Відтоді, як я оселилась у великому салоні на вулиці Сен-Фльорентен, життя на вулиці Ляффітт почало видаватися мені вельми насиченим. Цей переїзд узимку 1886 року, наступного дня після завершення мого земного існування, був потрібен мені, щоб я відчула щастя, смакуючи — дрібка за дрібкою — минуле.

Будинок на розі площі Згоди, вулиць Ріволі та Сен-Фльорентен був збудований у XVIII столітті для міністра Людовика XVI, графа де Сен-Фльорентена. Тут мешкав Талейран, і саме герцогиня де Діно, його племінниця та спадкоємиця, продала Джеймсові будинок. Подейкували, що йшлося про 1 185 000 франків; таки правда, що мало хто міг насолоджуватися виглядом цієї легендарної площі зі свого вікна. Але ми там не жили, навіть після того, як будинок розширили придбанням суміжної споруди. Джеймс заповів будинок трьом своїм синам, які домовилися віддати свої частки найстаршому, Альфонсу, який оселився тут невдовзі після одруження з Леонорою 1857 року. Чи знайдеться коли-небудь такий історик, який дізнається, що коли ми жили на вулиці Ляффітт, а наш син на вулиці Сен-Фльорентен, ми

мешкали в колишній резиденції Фуше[34], а він — у Талейрана[35]?

Немає нічого відвертішого, ніж життя картини. Таке існування прекрасне, бо воно позбавлене зиску: усе, що дізнається картина, вона використовує лише для творення себе самої в абсолюті, але ніколи не зможе це знання застосувати. І саме ця некорисність миттєво робить її шляхетною.

Я стільки усього довідалась, коли вже пішла звідси. Стільки було слів, думок, уламків потаємних розмов, підібраних то тут, то там. Ніхто з нашого кола ніколи не був настільки обізнаний зі справжньою природою цих персонажів, як я, попри те, що прийоми, обіди, бали і бесіди, які відбувалися на вулиці Сен-Фльорентен, були, як не дивно, лише кволою подобою того театру, що діяв на вулиці Ляффітт.

Справа Дрейфуса заскочила нас зненацька[36]. Ми такого не чекали, бо ніщо цього насправді не провіщало. Обрання нашого кузена Ліонеля де Ротшильда до Палати громад у Лондоні здалося мені проривом, що пробив стіну нетолерантності. Маленьким проривом. Це було 1847 року, відтоді його весь час переобирали, але засідати він почав лише з десяток років тому. Аж поки його припинили змушувати складати присягу «на правдивій вірі християнина». Ліонель був першим євреєм, що увійшов до парламенту. Хоча його сусіди дозволили б радше згоріти своїм замкам, аніж попросили б у нього пожежну помпу. Бенджамін Дізраелі даремно ще з

юнацьких років відмовився від юдаїзму[37], бо юдаїзм закарбований у його промовистому прізвищі. Йому не вдалося оминути проблеми, незважаючи на підтримку королеви Вікторії. Леді Пальмерстон, вдова прем'єр-міністра, висловила позицію свого класу, виявляючи незадоволення тим, що якийсь єврей став прем'єр-міністром. Коли Асквіт називав Едварда Монтеню «ассирійцем», він нагадував мені тих, хто вважав нас «левантинцями». Таке враження, що з часів падіння другого Храму і вигнання з Вавилона нас весь час переслідуватиме цей східний вимір.

Побоюючись, що справа Дрейфуса не затихне, мій син Альфонс доручив Нойбургеру, своїй правій руці, знищити значну частину архівів франкфуртського дому, які зберігалися в Парижі: йшлося про документи, які стосувалися воєнної компенсації, виплаченої Францією 1815 року. Розмови про цю справу точилися більше навколо родини, аніж у родині. Що більше антидрейфусисти намагалися пов'язати наше прізвище з нещасним капітаном, аби переконати, що він був нашим родичем, то більше ми закривалися.

Завдяки нашому бажанню уникнути цієї справи ми так глибоко загнали її досередини, що більше ніколи про неї не говорили. Людина була невинна: від самого початку справа полягала тільки в нашій вірі — безглуздо було підливати олії до вогню. Ми трималися доти, доки стало неможливим далі залишатися у «Жокей-клубі»[38], такою нестерпною там зробилась атмосфера через антидрейфусистів. Вони навіть анулювали абонемент до «Фігаро», який, на їхню думку, був надто привітний до «зрадника». Вони відмови-

лися від розваг світського товариства. У «Жокей-клубі» зазвичай говорили, що сюди потрапляють фактом свого народження. Відтепер і надовго це скінчилося. Гірко думати, що в перші дні існування цього великосвітського, одного з найзакритіших, товариства вони зуміли знайти двох євреїв, Ротшильда і Фулда, на одне місце, щоб фінансувати його створення 1835 року. За десять років до справи Дрейфуса половина активів «Жокей-клубу» складалася з акцій Північної залізниці.

Саме про це розмовляли двоє чоловіків навпроти мене і раптом у розмові згадали свого приятеля Клермон-Тонера:

— Це ж його дід Станіслас сказав одного разу на Конституанті, що євреям треба усе дати, як громадянам, але не як нації?

— Перепрошую! Як індивідам...

— Це те саме! У тій ідеї було важливо їх відокремити, щоб зробити їх особливими, як групу, для кращого забезпечення їхніх індивідуальних свобод!

— То євреї все-таки є для вас таємницею, чи не так? Ви не розумієте, що вони такі, як усі, тільки трошки більше.

Дехто вважав, що робить нам приємність, говорячи, що, порівняно з іншими представниками знатних єврейських сімейств Парижа — Камондо, Бішофсгаймами, Стернами, Гудшо, Ворс де Ромілі, Каен д'Анверсами, Коеніґсвортерами та Ефруссі, — ми увійшли до великосвітського товариства на три чверті століття раніше, ніж наші одновірці, — але хіба це від нас залежало? В основному так говорили ті, хто виключає нас із долі, гадаючи, що успіх захищає нас від генетичної фа-

тальності. Злостивий Горас де В'єль-Кастель, званий «Ф'єль*-Кастель», генеральний секретар Лувру, єдиним досягненням якого був обід сам на сам із принцесою Матильдою, очевидно, належав до таких людей: «Відтоді, як я зблизька запізнався з євреями, я зрозумів, чому наші королі видавали едикти про їхнє вигнання. Тепер, як ніколи, ми є їхньою здобиччю, гроші Франції проходять через їхні руки! Насправді французи не терплять євреїв, і так буде завжди, бо вони завжди будуть для них лихварями і злодіями, якого б високого рангу вони не були...»

Вони, звісно ж, розмовляли стиха і застережливо озиралися довкола до кінця розмови. Так говорив чоловік, якого я так часто запрошувала до нас і який завжди приймав мої запрошення. Він належав до тої категорії людей, які не заробляли грошей і вважали це своєю чеснотою. Я знала, що це він вигадав прізвисько «Servum pecus»[39], яким часто називали Джеймса у деяких колах, але я стримувалася, щоб йому про це не нагадувати. Зрештою, якби ми не приймали в себе антисемітів, то обіди й бали минали б у дуже вузькому товаристві.

Наші аргументи були перед ними безсилі, до біса аргументи! Безглуздо пояснювати їм, що можна мати свою позицію, нікого при цьому не ображаючи. До них краще ставитися, як Віктор Гюго до Наполеона Маленького[40], з холодною великодушністю. Навіть якщо вони ні до чого не мають пошани, ба й до смерті чиєїсь дитини, бо вони без вагань поширювали Парижем чутки про те, що мій син Соломон помер

---

* *Fiel(m)* — жовч, гіркота (*франц.*).

на біржі від перехвилювання, дізнавшись про падіння одного з курсів, хоча він насправді помер від серцевого нападу. А про мене розповідали, що, перекинувши якогось стариганя у Булонському лісі, я жбурнула йому торбинку із золотом, але не зупинилася допомогти, аби не поплямити кров'ю подушки! Гадаю, то були люди, які ненавиділи євреїв, ось і все.

Коли 1871 року наша сім'я позичила 1 млрд франків Франції, вони, розпитуючи одне одного про відсотки, кепкували: «Це не подвиг, це вигідна афера». Брати Ґонкури, згадуючи наше прізвище, неодмінно приклеювали до нього образ золотого тільця! Це було прізвисько, у яке зодягнули Джеймса, хоча його найзатятіші обмовники вважали, що це надто делікатна і надто гарна тварина для нього. Мені більше подобалося згадувати, як жартома племінники називали його Великим Бароном, або «всемогутнім», або «найдостойнішим бароном». Джеймс був товстошкірим; треба було докласти значно більше зусиль, щоб він почувався розчавленим своїм статком.

У Франції, навіть більше ніж у Німеччині, світським товариством займалися жінки. Вони були берегинями усіх традицій — світських, релігійних і родинних, але мусили виконувати цю роль скромно й помірно. Ми, жінки, завжди були носіями такого глибинного знання, яке давало змогу переходити на рівні свідомості, недоступні чоловікам. Але часом за це треба було платити високу ціну — незрозумілим стражданням якогось зовсім іншого рівня, ніж скорбота.

Незабаром після приїзду до Парижа я зрозуміла, що маю забезпечити моральне процвітання дому, якому мій чоловік може принести лише процвітання матеріальне. Я стала Ротшильд, була народжена Ротшильд, я мала ту перевагу над усіма молодими дружинами світу, що змалечку була бездоганно навчена своїх майбутніх обов'язків дружини і матері. Але я не підозрювала, що у 25 років, народивши трьох дітей, я змушена буду відмовитися від емоцій.

Будинок схожий на картину: він має дати змогу покупцеві вписати своє ім'я у когорту попередніх власників. Коли Джеймс оселився у кварталі Антенського шосе, вулиця Ляффітт ще називалася вулицею д'Артуа. За цією адресою вже жили банкір Жак Ляффітт і королева Гортензія де Богарне[41]; згодом там замешкав наш приятель Жак Офенбах, журналіст Еміль де Жирарден[42], Дельфіна Ґей[43], а також пройдисвітка Лола Монтес[44] і кілька продавців творів мистецтва. Джеймс почав з того, що 1817 року придбав будинок під номером 19 за трохи більше ніж мільйон франків, у якогось колеги, якому Фуше, герцог Отрантський, що переховувався у Празі, недавно його продав. Через 15 років він купив будівлі за номерами 21, 23 і 25, ставши власником будинку, де жив герцог де Ровіґо, згодом родина Ґрефюлів, і того, де мешкав банкір Пер'є. Об'єднання цього ансамблю після багатьох руйнувань та відновлень сформувало той масив будинків, який родина завжди називала «вулиця Ляффітт» і який складався із житлової та робочої частин і переходів між ними.

Спочатку я мала переконати свого чоловіка, що треба влаштовувати прийоми самим, щоб дістати змогу ходити на

прийоми до інших. Чотири обіди на тиждень, кожен на п'ятдесят осіб, незабаром почали сприймати як звичай, відповідний до темпу світського життя. Чорний гарнітур, біла краватка, білий стебнований жилет для чоловіків, глибоке декольте для нас. Завдяки своїм клубним зв'язкам із «Союзу» та «Жокея» («Товариство аграріїв», ще закритіше, ніж ці два, було для нього недоступним), він міг час від часу запрошувати до свого столу аристократів. Але тільки чоловіків — ніколи їхніх дружин. Це в кращому випадку, бо часто він скаржився своїм братам: «У нас бувають тільки брокери!» Його сприймали як чужоземця, особливо через його сильний акцент, тому він став банкіром колишніх ворогів; статки почали зростати тоді, коли родина, на чолі з Натаном, зуміла стати посередником у врегулюванні англійських субсидій в Австрії 1814 року і воєнних компенсацій, які Франція виплачувала своїм переможцям; їм спало на думку виплатити векселями зарплатню австрійській армії у Кальмарі до того, як прийшов термін виплати французької воєнної компенсації.

Спочатку Джеймс поводився в Парижі помірковано й обачно, прагнучи «вмочити палець у кожен бізнес», щоб мати що сказати при нагоді, прораховуючи кожен крок і намагаючись не зловживати прерогативами та привілеями придворного банкіра. Європейські колеги не поважали ані Джеймса, ані його братів, але вони визнавали їхній винятковий інстинкт, що спирався на ретельно перевірену інформацію.

Його ім'я тріпають і досі. Його недбало називали «Рошіль». Бо, правду кажучи, його манери таки дратували; він

міг, наприклад, після вечері без упину вихваляти господиню за якість страв. Якось на початку 1820-х років у Неї він намагався представити мене герцогу Орлеанському, і коли принц зайшов до салону, Джеймс попрямував просто до нього:

— Ваша Високосте, чи ви знайомі з баронесою де Ротшильд?

— Ні.

Тоді мій чоловік спромігся на нечувану незграбність — він обернувся до мене і сказав:

— Пані, дозвольте представити вам Його Високість герцога Орлеанського.

Я не могла б навіть припустити, що він зробив це навмисне; він не мав сумніву, що спочатку треба жінці представляти чоловіка, але він не знав правил великосвітського етикету, за яким пріоритети змінюються, якщо йдеться про принців крові. Останній виявився настільки шляхетним, що не надав цьому великого значення, на відміну від графа Потоцького, ще нестерпнішого, ніж Джеймс, який відіграв, привселюдно спитавши мого чоловіка: «Назвіть мені ваше християнське ім'я, пане Ротшильде. Мені б дуже хотілося знати, як вас величати».

Мені вистачило кількох місяців, щоб подолати перший опір і звабити частину сен-жерменського передмістя на вулицю Ляффітт. Я налаштувалася на завоювання світського товариства, як на військову кампанію, але я не припускала, що прихильність, а згодом і дружба королеви Марії-Амелії[45], що з часом переросла у сердечну приязнь, роззброїть його

найзапеклішу ворожість. Дух родини, традиції і певна відкритість до благодійності інстинктивно зблизили нас, хоча двір усе ще тримав мене на відстані, що, зрештою, не дуже мене засмучувало. Коли вперше зайшла мова про те, щоб запросити мене до Тюїльрі, міністр Вілель мав необережність сказати про це герцогині Анґулемській, яка жваво відреагувала на те, що я дозволила собі сісти перед нею, коли вона перебувала у своєму товаристві: «Ви тільки подумайте! Ослінчик для єврейки... Чи ви забули, що король Франції є уособленням християнства?» Родина Орлеанських виявилась значно вихованішою. В одної — високість, в інших — вишуканість у кращому випадку. Пані де Жанліс зауважила колись, що справжня високість уміє легко звеличувати все, що до неї торкається. Королева Марі-Амелі обіймала мене на публіці. Супроти власної волі двір мусив узяти з неї приклад. Здається, вона сама здивувалася тому, що відчинила двері ізраелітам, зачинивши їх перед старими кузенами з провінції. Таке враження, що її зненацька охопив сумнів: а чи не виявиться, що блискуче товариство без домішок виявиться зовсім не блискучим товариством?

Відтоді наше прізвище більше не шарпали. Ні усно, ні письмово. Ті, що й далі забували літеру «h» чи частку «де», як-от маркіз де Кастелян, робили це навмисно. Вони зуміли перетворити звичку на принцип і досягли в цьому успіху, але таких людей було небагато.

На одному з обідів 1827 року всі зрозуміли, що відтепер ставлення до нас змінилося. Там були лорд Ґранвіль, Поц-

цо ді Борґо, герцог де Муші, капітан гвардійців, граф де Ноай, граф де Фляо, граф де Жирарден, один із найкращих мисливців, графиня де Ляборд, пані Делєсер, барон де Фревіль, неперевершений майстер зі складання скарг до суду, барон Жерар та одна з моїх кузин, що прибула з Відня. Після обіду Россіні сів за фортепіано, і мене попросили заспівати. Після прийому маркіз де Кастелян поділився своїм враженням з однією з гостей. Він сказав: «Він малий, потворний, набундючений, але він влаштовує свята й обіди. Великі пани глузують з нього, але, слово честі, вони ходять туди з задоволенням, бо він збирає найдобірніше товариство в Парижі. А його дружина добре співає, навіть коли дуже хвилюється, хоча її німецький акцент трохи ріже вухо, вам не здається?» Його слова мені докладно переповіли наступного ж дня.

Завдяки прийомам я зрозуміла одну важливу річ: якщо ви не належите до великосвітського товариства, то тільки тому, що не народилися в ньому. Одне слово, вони вважають, що ви маєте гроші, а вони мають маєтки. Проте саме за часів Липневої монархії, а не Другої імперії, я досягла найбільшого розквіту: значно приємніше бути однією з небагатьох космополіток, коли товариство винятково французьке, аніж коли в ньому торжествує мода на космополітизм. Таким був час, декорації змінювалися, картина великої історії поступово блякла під картиною маленької історії, Паріс та Єлена під пані Шарпентьєр і її дітьми, а Давид під Ренуаром[46].

Спочатку я ще вагалася, але згодом повимітала усіх, хто обмовляв наше подружжя. Як пояснити, що відчуваєш, коли

лорд Вільям Расел привселюдно говорить про нас таке: «She handsome, he vulgar»*, а дипломат Її Величності, задимівши сигарою всю кімнату, розводиться перед сусідом про те, що вишуканість моїх манер і химерність моєї культури дивовижно контрастують із незграбністю мого чоловіка. Навіть сам Мішле вважав, що Джеймс ошелешує, як ескіз Рембрандта, завдяки своєму «профілю розумної мавпи».

Якось під час усамітненої бесіди, так само курячи сигару, один дуже вихований, модний у столиці знавець вишуканих манер моментально скривився, кепкуючи з мого чоловіка: «Барон Джеймс? Нещасний чоловік хоча б тому, що обрізаний». Я зробила висновок, що тільки чоловік, до якого справді не байдужі сучасники, міг надихнути найславетніших із них на таку лексичну уяву. Де б він не був, він мав своє місце, він привертав увагу, він притягував погляди, його визнавали. Через його могутність чи владу чи через свою ненависть до нього. Його досить було визнавати, не перегинаючи палки ані в один, ані в інший бік, бо і ті, що славили, і ті, що ганьбили Ротшильдів, однаково їх не розуміли.

Очевидно, що ми по-різному ставилися до влади над людьми. Однак, перш ніж полюбити його як чоловіка, я любила його як дядька. Ми завжди були дуже близькими. Маленькою я завжди розпитувала про його життя, і ми тривалий час листувалися.

Усе можна стерпіти, але не заміжжя без любові, сказала б героїня Джейн Остін. Джеймс був, без сумніву, най-

---

* Вона вишукана, а він вульгарний (*англ.*).

живішим і найвідкритішим Ротшильдом свого часу. Навіть найгостріші критики визнавали його здатність пристосовуватися поза єврейством. Це компенсувалося браком смаку і відсутністю гарних манер, які з часом зникали. Хіба не кажуть, що жінка робить витонченішим чоловіка, з яким живе?

Він справді завжди цікавився тільки справами; він вважав, що придбання і облаштування наших будинків треба показувати для успішнішого функціонування великого банку; він не читав нічого, крім родинних листів, але читав і перечитував їх, як книжку, з якої розповідатиме історію. Принаймні він робив такий вигляд. Хіба не так були виховані усі чоловіки в родині, доручаючи жінкам спілкування з духом, елегантністю та смаком?

Він мав неперевершену здатність оточувати себе фахівцями, і то найкращими. Він не розумівся на багатьох речах, але знав, що у цьому він найкращий спеціаліст; тому питання отримання знань ставало для нього лише питанням грошей, про яку б сферу не йшлося, навколо нього збиралися найрозмаїтіші люди, у нього був поет Гайне для розмови, адвокат Кремйо для процесів, еллініст Лєтрон для нумізматики, лікар Дюпюїтрен[47] для його печінкових криз чи Луї-Філіп для керування Францією. Але чи достатньо наповнити дім такими людьми, щоб запустити туди дух Мортемарів?». У своєму виборі, який найчастіше ґрунтувався на чутті, гартованому досвідом, він рідко помилявся. Він рано став доволі мудрим, щоб зрозуміти, що не досить платити більше, щоб отримати найкраще.

Якби Антонен Карем ще був на цьому світі, він би мене підтримав.

Джеймс зупинив свій вибір на королі листкового тіста, винахідникові волована і тістечка «Наполеон», якого відкрив Талейран. Карем відслужив у нас п'ять років, п'ять останніх років свого життя, а коли вже занедужав, то для продовження цього сакрального дійства привів Етьєна Маґонті, свого найталановитішого учня — так, як колись учинив його вчитель Ляґіп'єра. Саме завдяки його хисту нашу кухню незабаром почали вважати однією з найкращих у Парижі. Як тільки він прийшов, 1826 року, якщо мене не зраджує пам'ять, він змусив нас переобладнати кухню, встановити нові печі й увів правило підігрівати тарілки.

Ми довго і натхненно сперечалися, чи брати його на службу, чи обмежитися його асистентами. Саме тому Плюмері став шеф-кухарем у російській амбасаді: цар Микола I наказав графові Палєнові зробити його стіл таким, щоб він міг змагатися з нашим. Вибір Карема виправдав себе, учень насправді написав два останні томи «Елементарного і практичного посібника з холодних закусок, основних страв та цукрових антреме», підписаного учителем. Але то Плюмері, а Карем був унікальний. Він справді підніс кухню на рівень мистецтва; тут «кухню» слід розуміти у найширшому сенсі. Він переймався не тільки вмістом тарілок. Він надавав великого значення ювелірності подання. Його репутацію «Паладіо високих печей», як його називали, ніхто не зміг відвоювати, він вибудовував дійство стравопоїдання, як ренесансний архітектор. Якщо треба

було вшанувати генерала, він вигадував вази для антреме у вигляді воєнних трофеїв, заміняючи їх лірами, коли йшлося про артиста, або єгипетськими деталями, якщо запрошено вченого. Він навіть замовив келихи за власними ескізами в Одіо, якому тільки залишилося використати його малюнки.

Він слідкував за всім і пильно стежив за перемінами страв та іншими дрібницями, форелями, оздобленими візерунками з білого майонезу на маленьких бальних столиках при вході, тістечками бламанже з лісовими горіхами, які відтоді вважалися найніжнішим антреме. Треба було бачити, як прискіпливо він виважував пропорції в основних стравах. Кажуть, що маленька кухня створює великий будинок, але я так не думаю. Карем був у нас щасливий, це відчувалося. Хоча його утримання не було надто затратним: якихось 375 франків. Але Ротшильд у Джеймсові був достатньо розумним, щоб компенсувати цю зарплатню: мій чоловік дав кухареві всі засоби для виявлення свого таланту, які йому ніхто в Парижі не міг забезпечити — він мав десять помічників і мав необмежений кредит для закупівлі провізії в найкращих постачальників. Перш ніж відійти, він був настільки люб'язний, що створив «лосося а-ля Ротшильд», яловиче філе «Ротшильд», яке подають холодним, нарізаним шматками і вкритим фуагра, трюфелями і студениною, а також суфле «Ротшильд», заварний крем із зацукреними фруктами, вимоченими у данцизькій воді. Він зробив це для нас.

У Джеймсові жив тиран, який привчив до абсолютизму його і всіх навколо нього, тому в житті він керувався лише

абсолютами. Хто наважиться сказати, що йому це не вдалося? Мати уявлення про те, що має бути зроблене, і дотримуватися цього — світові були відомі й гірші вади. Але мені важко було переконати його, що думка, яку подають лише авторитарно, — слабка. Справжній авторитет тримається на визнанні, а не на послухові, але такі міркування видавалися йому софізмами. У кожному разі за ним завжди було перше й останнє слово, сказане з тим жахливим німецьким акцентом, через який усі глузували з нього позаочі. Крім тих випадків, коли він втрачав великі гроші на грі. У великих нещастях він мовчав.

Мої діти п'ють чай біля мене. Я уважно їх розглядаю, і вперше для мене стає очевидним, що́ спільного є в їхніх обличчях (невже я мала стати невидимкою, щоб їх нарешті побачити?): натяк на привітність у нижній частині обличчя, поблажливо-люб'язна усмішка, важкий погляд, ніби вони завжди знають більше, ніж говорять, напівзаплющені очі, ніби вони насправді не хочуть бачити, якась відсутність у світі, велике відсторонення від людей, здатність коротко і мало слухати...

Такий вираз обличчя, мабуть, назавжди стане визначальною для Ротшильдів маскою.

Якби вони знали, яке щастя для мене милуватися ними, незважаючи на те, що мої емоції змушені мовчати. Вони згадують батька, і несподівано мова зайшла про те, як тактовно він заопікувався тим, щоб кожному залишити якусь дрібничку у додатковому розпорядженні до свого заповіту. Дріб-

ничку абсолютно незначну з огляду на спадок, але яку вони берегтимуть як найкоштовнішу:

— Мені він залишив «Перехід броду» Декампа[48], який я обожнювала, коли була маленькою, і який висів у вітальні його окремого помешкання, — пригадує Шарлотта. — А також «Молочницю» Ґреза[49], першу картину, яку він сам купив. Ми обоє її любили...

— А мені дістався настінний годинник Людовика XIV з самоцвітами, який висів у салоні Людовика XVI у Ферр'єрі, а також усі його табакерки, камінне приладдя зі старої севрської порцеляни, — додає Ґустав.

— А мені, — каже Едмон, — меблі з його кімнати на вулиці Ляффітт і гравюри. А моєму синові Джеймсу книжки й оригінальні малюнки. По суті, він кожному залишив те, що кожен любив разом з ним. Він переселився у ці деталі, зрозумілі тільки нам, щоб залишитися з нами. Несподівано для «тирана», як про нього кажуть, правда ж?

Хвилини, коли Джеймс диктував свій таємний заповіт, добре закарбувалися у моїй пам'яті. Це було 16 червня 1864 року, у четвер, о першій годині дня.

Він зібрав нас ув обідній кімнаті, що межувала з його робочим кабінетом, у кімнаті, освітленій, як занотував нотаріус, двома вікнами, які виходили на подвір'я і впирались у другий поверх готелю — так, щоб ніхто, крім осіб, яких це стосувалося, не мав сюди доступу. Джеймс запросив сімох свідків, які сиділи довкола метра Корарда: барона де Сен-Дідьє і віконта де Сен-П'єра — обидва були підприємці, — доктора Адольфа Маркса, почесного нотаріуса, метра

Шарля Дюпона, Леона Сея, адміністратора Північної залізниці, художника Луї Ламі де Мозана і Фелікса Матіаса, інженера Північної залізниці. Усі чоловіки — важливі і наділені владою особи. Я пригадую, як він показав їм загорнутий документ, скріплений у п'ятьох місцях чорним воском з відтиском гербової печатки родини; після чого він підтвердив, що документ написаний рукою третьої особи, але підписаний ним. Метр Корард зачитав його.

У нас не було спільного майна: для шлюбу Джеймс забезпечив вбрання, перстень і весільний пояс, а мій батько та його брат дали мені кожен суму в один і півмільйона франків. Джеймс передав мені у повну власність усі подарунки і пам'ятки — або грошима, або коштовностями, які він мені дарував чи даруватиме до кінця життя, французькі або іноземні ренти, записані на моє ім'я, 1 500 000 франків посагу, що зросли на 750 000 франків, які я йому принесла, згідно із шлюбним контрактом. Він передбачив, що я залишу 4% з цих 2 250 000 франків у корпорації братів Ротшильдів, а річну ренту в 350 000 франків я отримаю від синів. Насправді Джеймс усе передбачив, починаючи зі збереження нашого способу життя як у місті, так і в селі. Окрім вулиці Ляффітт, за винятком банківських приміщень, він заповів мені Булонський і Ферр'єрський замки, коней, автомобілі та інше рухоме майно. Але найважливіше було записане між рядками його останніх побажань, а не у цифрах.

У Джеймсові, який був наймолодшим з десяти дітей, було помітним гостре відчуття братерства. Він просив своїх дорогих синів любитися і допомагати одне одному, об'єднува-

тися в кожній важливій події життя і кар'єри, щоб освітити їх родинним світлом і взаємною прив'язаністю; він просив їх завжди сприймати англійського зятя Натанаеля як брата; єднання мало залишатися в їхній душі як обов'язок і запорука щастя, а особливо це квазімістичне єднання навколо імені Ротшильдів. Усе своє зріле життя він міркував над останніми словами, які його батько в агонії пробурмотів на вухо старшому синові: «Якщо ви, п'ятеро братів, моїх синів, будете підтримувати один одного, ви станете найбагатшими людьми Німеччини».

Якщо є якась цінність, одна-єдина, яку він хотів передати своїм нащадкам, то це була вона — підтримка у родині, яка має існувати за принципом мережі. Розосередження стало її цементом: п'ятеро братів у п'ятьох столицях, об'єднаних спільними інтересами і колективними рішеннями. Покора була непорушним правилом. Коли навіть хтось почувався іншим, може, кращим, тобто вищим, він мусив підтримувати своїх, як найближчих, так і найдальших. Бо якщо ми самі цього не дотримуватимемося, то якийсь невидимий ворог змусить нас до цього, застосовуючи свої істини, а це завжди неприємно і незручно.

Йому потрібен був Ферр'єрський замок з прилеглими землями, щоб можна було зберегти назавжди цю власність через первородних спадкоємців чоловічої статі, аби голова сім'ї завжди міг об'єднати навколо себе родину, що не було передбачено французьким законом, принаймні на той час. Саме через це, а не через якусь особливу перевагу, Ферр'єр відійшов до Альфонса. Джеймс понад усе боявся, що обста-

вини змусять колись його дітей поділити родинний замок. Він зупинився на Ферр'єрі як на центрі нашого єднання — бо ми там усі збиралися, — а отже, й на центрі нашої сили. Він був переконаний, і мене у цьому переконав, що як коли-небудь трапиться, що ми залишимо Ферр'єр, то це віщуватиме кінець ідеї Ротшильдів. Він стільки туди вклав, що це місце стало символом.

Мій чоловік добре знав своїх дітей. Здавалося, що кожен рядок його заповіту стосувався всіх і кожного, так, ніби його треба було зачитувати щоранку, навіть його доньці та внучці, які, проте, не мали жодного права втручатися у справи, незважаючи на значущість їхнього спадку. Він не був одним із Перейрів[50], щоб перейматися політичною економікою чи моральною філософією; кількома рядками, краще, ніж ученим трактатом, він зумів передати своє поетичне мистецтво банкіра, яке прекрасно зрозумів нотаріус, читаючи заповіт відповідним тоном: «Щоб положення було певним і гарантованим, зобов'язую Едмона обмежуватися меншими інтересами, а не шукати надто вигідних. Бо часті обміни, які робляться з надією дістатися вигідніших справ і покращити свою позицію, часто призводять до втрати капіталу. Не слід довіряти підрядникам, які обіцяють грандіозні прибутки. Найчастіше вони мають на меті забезпечити собі певну позицію і особливі привілеї. Взагалі, треба братися до справ, якими можна керувати і які можна бачити самому, або принаймні тими, які викликають довіру, такими, що їх усі вважатимуть добрими і хотітимуть узяти в них участь... Я маю єдине прохання до моїх дітей: не про-

вадити справи поза межами дому, чи то у публічних фондах, чи на ринках, чи деінде; дім не може бути добре керований, єднання не може бути збережене, якщо усі члени не працюють у спільних інтересах і однаковим способом. Я залишу, сподіваюся, кожному з дітей достатньо незалежну частку, щоб вони не мали потреби займатися небезпечними справами. Я рекомендую їм не давати свого прізвища всім справам, які їм пропонують, щоб прізвище, яке вони носять, завжди поважали так, як тепер. Я схиляю їх не вкладати ввесь свій спадок у цінні папери, а, наскільки це можливо, зберігати на поточних рахунках, щоб мати змогу використати їх кожної миті».

Якщо є бодай одна риса, яку першому Ротшильду вдалося зробити спадковою і навіть перетворити її на генетичну сталу, то це обачність, незмінний прояв мудрості у всіх таємних речах, що, проте, не змогло вберегти родину від винятків, надмірностей та різких поворотів долі. У Джеймса ця риса виявилась навіть у тому, з якою поквапністю він вимастив хлоркою наш будинок на вулиці Ляффітт під час епідемії холери 1832 року. Джеймс успадкував цю рису і зробив усе можливе, щоб передати її нащадкам. Він ніколи не міг навіть уявити собі, що його сини не житимуть по обидва боки його офісу на вулиці Ляффітт. Йому здавалося, що ці приміщення природно призначені для банку, так само, як його діти: саме народження Ротшильдами змушує їх літати нашими крилами. Але це не завадило йому припустити, що банківський дім можуть колись зліквідувати. Зважаючи на таку згубну перспективу, у заповіті він

просив їх завжди бути разом, зважаючи на соціальний статус братів Ротшильдів.

Джеймс також заповів на згадку перстень на суму 50 000 франків своєму другові Жильберові, а інший на таку саму суму — своєму приятелеві Фромону, його камердинер Фелікс Дрей отримав довічну пенсію і річну платню у півплатні, але ці розпорядження заповіту і багато інших були важливими тільки для тих, кого це стосувалося, на відміну від одного параграфа статті 15-ї його заповіту, найважливішого для нас, бо у тому параграфі він давав благословення своїм дітям, застерігаючи їх усіх: «Я вкотре вас благаю, дорогі мої діти, ніколи не відходити від розумних традицій наших батьків. Це коштовний спадок, який я залишаю вам і який ви передасте своїм дітям. Божа воля дає людині релігію одночасно з життям; підкорятися цьому закону Провидіння є нашим першим обов'язком: покинути свою віру — це злочин. Тому любіть і служіть добрими справами Богові ваших предків».

Злочин. Це слово переслідувало мене. Я не переставала про нього думати; на якусь мить воно видалося мені надто жорстоким. Я не вжила його у своєму заповіті, але наше бажання було спільним: не можна жити за межами своєї спільноти, якщо не Ротшильдів, то принаймні євреїв. Вийти за межі? Те саме, що відректися.

Наприкінці Джеймс нагадав, що він склав заповіт згідно із законами і звичаями міста Франкфурта, якими він керувався, бо він ніколи не хотів ставати французом. Але він попереджав своїх близьких, що, коли хтось з них захоче ухили-

тися від якогось розпорядження, засумніватися в ньому чи діяти всупереч, він моментально буде виключений із заповіту на користь інших.

Через чотири роки він додав приписку, заповідаючи власність Шато-Ляфіт неподільно трьом синам, а також замок Карнад, який він для них придбав із тим самим наміром.

Він був ким завгодно, тільки не простачком. Наприкінці життя, коли йому здалося, що він заграє зі смертю, він кинув: «Як тільки починаєш здихати, люди стають такі ввічливі, що це тебе добиває». Зрештою, останні слова призначалися не людям, а коням з паризьких та булонських стаєнь. Він подбав про їхнє майбутнє досить патетично. Його вуста бурмотіли розпорядження, які поспішно записувалися: «Кокса не можна заганяти і запрягати самого, Сальватор дуже добрий кінь, але має трохи задишку... Дюк? Він має вогонь у передніх ногах, Негро добрий, якщо ним вправно покерувати, а Тигрис — добрий кінь із широким алюром...»

Потім він згас.

Два роки я прожила вдовою коло Бордо в замку Ляфіт, уславленому Александром де Сеґюром, — за цей маєток Джеймс запекло боровся на публічних торгах проти місцевого синдикату негоціантів, викупивши його більш як за чотири мільйони; значна сума, але це відбувалося 13 років по тому, як місцеві вина зайняли одне з перших місць у Медоку в рейтингу 1855 року. Маєток був значно скромніший, ніж у Ферр'єрі, але я любила його без міри через вагу років, стриманість і тепло; ця власність мала неабиякий розмір зі своїми 164 гектарами, з яких 90 були від-

ведені під виноградники. Ляфіт мав душу, якої ніколи не мала вулиця Ляффітт. Припишімо цю таємницю генієві місця, і годі про це. Можливо, справа у суліях бордоського вина, щільно огорнутих, наче хутром, порохом часу, і незвичним живоплотом розставлених по обидва боки кам'яних сходів.

Одне міркування Гельдерліна дуже вразило мене своєю потужною лаконічністю. «Ми є безконечною бесідою», — зауважив він, нагадуючи про невидиму участь інших у наших найсамотніших роздумах. Розмовляймо, отже, не надто захоплюючись, бо ми, виявляється, не здатні мовчати! Салон є одним із тих рідкісних місць, де ворожість не мусить робити зусилля. Насправді дотепність виявляється тут значно рідше, ніж ущипливість.

Подейкували, що закриття мого салону після смерті Джеймса засмутило багатьох. Не так уже й зле плекати ностальгію, бо дехто, мабуть, розчарувався б, якби він знову відкрився. Епоха змінилася, вона втратила легкість, і безліч персонажів цього театру тіней зникли. Ті, що вижили, сидять навпроти мене цього післяобіддя і залюднюють спогадами салон моєї невістки. У ньому не менше розкоші, його прихильники не менш блискучі, гумор, що змушує до люб'язності, віртуозно переходить із рук у руки, а sprezzatura* робить милі збитки, але він став іншим. Можливо, вона несвідомо намагалась відтворити мій салон, про що

* Зневаження, недбалість (*італ.*).

почали пліткувати швидше, ніж вона сама це зрозуміла. Ті, що вижили з попереднього товариства співрозмовників, сьогодні говорять тільки про одне:

— Салон Бетті — це було...

— Зустрічі розумних людей упродовж півстоліття, не менше. Там відчувався вишуканий добробут у любові до помірності. Прізвище приваблювало могутністю, ім'я втримувало своїм шармом.

— Подивіться на її портрет роботи Енґра позаду вас. Так-так, озирніться, пані: королівська грація, природна вишуканість, найвищий такт — усе тут. Навіть якщо її англійська кузинка Луїза, її повірниця, засліплена її бесідою, вважала, що цього всього трохи too much*.

— Коли панна Арнуль-Плєсі вирушала на вулицю Ляффітт почитати їй вірші, то мала на те охоту, а не шукала зиску. Наступного дня Бетті передала їй віяло зі своєї колекції, супроводжуючи його словами вдячності, і зробила вона це так само легко, як розрахувалась би банкнотою в 1000 франків. Отака вона була. Подивіться: особливість її в тому, що її любили, так, любили, а інших обожнювали, поважали або боялися.

— Скінчиться тим, що цей салон стане легендою! — запалилась наймолодша серед них, згірчена тим, що приречена знати про салон лише з чуток.

— Хто там тільки не зустрічався! Принц Талейран, барон Луї, Енґр, звичайно ж, Галеві, не забути ще Дюпюїтрена...

---

* Занадто (*англ.*).

— Россіні...

— Постійний гість, як же я про нього забула! — продовжила вона повільніше, артикулюючи кожне прізвище так, щоб залишити простір для ремінісценцій. — Мейєрбер[51], Ежен Сю[52], часто — родина Муатесьє, Тьєр[53], Кузен, Жорж Санд, а потім Клод Бернар[54]...

— Хто ж йому дав можливість займатися експериментами з кураре на острові Пюто...

— Прево-Парадоль[55], який ставав центром уваги в певні моменти. Мало не забула Літтрі[56]! Коли згадаєш, як вона його захищала, навіть не знаючи, від наклепників, що хотіли замкнути перед ним двері Академії! Без її тиску на Ґізо, дуже упередженого до нього, його б не обрали, а його друзів обирали другим туром. Це вражає ще більше, бо, попри те, що уявляють собі розпорядниці, не всі салони є сходинами до Інституту Франції, на жаль...

— А Делякруа, який розповідав нам про свою подорож до Марокко...

— Хіба пані Корню не підтримала Делякруа проти Ніеверкерке на пост головного наглядача музеїв?[57] Кожна епоха має тих Ментенон, яких заслуговує. Але я ніколи не бачила, щоб у салоні Бетті якийсь державний діяч перехоплював ініціативу, як Молє у графині де Кастелян чи Ґізо у княгині Лівен...

— Шанґарньє...[58] — ризикнула висловитися найгостріша з них із легкою усмішкою в кутиках губ, яка тут же відтворилась в інших без додаткових пояснень, так що їхня німа згода виявилась для неї достатньою. Нечувано: як треба на-

пружити уяву, щоб сказати правду! Цим жінкам не бракує натхнення, шкода тільки, що їхні слова рідко сягають рівня їхніх ідей.

— Але чи в цьому справді є потреба? Згадайте Рекам'є: у неї заправляв Шатобріан...

— Звичайно, якщо у домі є Бог! — сказала наймолодша з вузького кола.

— Для тих, хто мав щастя там бувати, — підхопила одна з найстарших, — поєдинок між Олександром де Гумбольтом та абатом де Прадтом став незабутнім. Уявіть собі двох блискучих співрозмовників, однаково балакучих, упродовж години: один чекав, поки інший кашляв, аби знову поринути у хвилі суперечки, аж поки останній не мусив висякати носа, даючи змогу візаві увірватися у цю прогалину, щоб відновити словесний потік... Приголомшливо!

— Надмірне скупчення великих людей на такому просторі шкодить веденню інтелектуального салону. Вони швидко робляться нестерпними одне для одного і чужіють, а це робить їх грубими. Згадайте пана Бальзака, майже завжди брутального, погано обтесаного, позбавленого такту і такого галасливого!

— А й справді, ми забули про любого Бальзака...

Я не забула, і на це були причини. Цей любий чоловік завжди нас зневажав, але він застосував усю свою спритність світської людини, щоб нічого не залишати поза увагою. Чи був Джеймс простачком? Не думаю; його дружні почуття до Бальзака були щирими, навіть якщо той не платив йому тою ж монетою. Невдачність була частиною його

хисту, його хисту романіста, мій чоловік неодноразово робив йому послуги, найменшою з яких був дозвіл користуватися особливими й такими рідкісними кур'єрами, якими були пов'язані банки Ротшильдів по всій Європі. Бальзак сприймав його як лихваря, і можна собі тільки уявити, з якою міною і яким тоном, висвятивши Джеймса на «короля євреїв», він мав би вимовляти це прізвисько позаочі. Цей вираз належав йому, а Стендалеві ми зобов'язані ще одним виразом — «багатий, як Ротшильд», який зазнав зовсім іншої долі, якщо так можна сказати; він мав досить такту, щоб використати Джеймса, не надто його копіюючи, коли створював образ батька у «Люсьєні Левені», банкіра і любителя розваг, достойного чоловіка і світського лева.

З Бальзаком ми познайомилися у серпні 1832 року у герцогині де Кастріз, з якої він списав свою герцогиню де Лянже, — в Екс-лі-Бені, де він перебував на відпочинку. Ми знову побачилися наприкінці сезону, щойно повернулися до Парижа. Наша дружба тривала довго, бо я пригадую, як рівно через десять років ми зустрілися з Лас Марісмас, Агуадо, Вароною і Кастріз — звичайно ж, у театрі «Одеон», — аби підтримати його під час жахливого провалу його «Кінола»[59]; треба сказати, що він виставив за двері не тільки клакерів, але й критиків, місця яких він віддав нам, а це не найкращий спосіб отримати гарні відгуки. Треба зауважити, що п'єса була посередньою. Якби я захотіла, я одним жестом могла б повернути Бальзакові усю ту жовч, яку він часом виливав на нас, досить

було сказати, що я не ходила на п'єсу і зовсім про це не шкодую.

Я цінувала його, будучи цілковито свідомою того, які інтереси він переслідує, беручи участь у наших обідах. Він безтурботно купався у цій соціальній мішанині, яку через надмір увічливості називають «товариством», яке завжди залишатиметься лише невпорядкованою сумішшю, де панує дух касти. Що я роблю увесь день, його не цікавило. Він знав, що міг приходити до нас без попередження і що мене завжди можна знайти о п'ятій годині. Але коли він приходив позичати в Джеймса 30 000 франків, бо, зважаючи на його становище, сума позички перевищувала пожертву, або благати моєї підтримки для публікації «Спогадів щойно одружених», його погляд уже зраджував його, хоча слова ще створювали ілюзію. Для нього, що б ми не робили, ми завжди залишалися скоробагатьками, — то було жахливе слово, Маріво так і не осягнув його ваги, поки розкидався ним, спустошуючи салони. Зрештою, як і той, що завербував нас до лялькового театру своїх творів, той, що називав себе секретарем суспільства. Від нього можна було чекати найгіршого, як і від решти письменників, для яких єврей був потворним, а його дружина прекрасною. Маркіз де Кастелян став відомим, коли сказав: «Соломон був жахливо потворним, а Джеймс, хоча й страшний, здається Адонісом серед Ротшильдів».

Бальзак увічнив мене принаймні в літературній вічності, присвятивши мені «Прокляте дитя», а Джеймсові «Ділка». Але і в першому, й у другому випадку він, не забувши про

наш ранг, загубив по дорозі нашу суть. Нам полестило, що він зробив нам таку честь, коли прочитали про це спочатку у короткому викладі у *La Revue des Deux Mondes*, а згодом в окремому виданні, хоча треба було мати достатньо викривлений розум, щоб поєднати нас із темами його романів: історія Ромео і Джульєтти за часів громадянської релігійної війни, мати, яка стає коханкою, законність народження, ревнощі...

Як погано треба мене знати, щоби побачити мене у цьому поверховому ескізі персонажа милої юної Жанни де Сен-Савен, яка вийшла заміж із розрахунку за старого графа; а щодо ділка, то будемо сподіватися, що Джеймс не впізнав у ньому себе, що могло б статися, якби він здогадався переглянути розповідь, бо той Серізе мав досить сумнівне походження. Зрештою, ніхто тоді не думав про ці випадкові аналогії, які натомість виникли, коли з'явився «Дім Нусінґенів». Дія навмисне відбувалась у Парижі у середовищі великого банку, де той, хто не єврей, — протестант. Принаймні цього разу йому не можна було закинути, що він описує середовище, у якому не бував. До того ж Бальзак повівся нетактовно, наділивши головного персонажа найупізнаванішими прикметами Джеймса, окрім тої веселості, з якою він приймав усі новини — і добрі, і погані, — Бальзак не оминув і його сильного німецького акценту, який виказував Джеймсове громадянство. Ернест Фейдо, його посередник на біржі, коли він намагався дестабілізувати Перейрів, купуючи велику кількість акцій «Креді мобільє», стверджував це у своїх «Мемуарах брокера»;

це породило ідею, що Ротшильд і Нусінґен були однією особою. Хоча той самий Фейдо визнавав, що Джеймс ніколи не був спекулянтом на кшталт Перейрів, а тільки торговцем капіталом. Це суттєвий нюанс. Але для тих, хто знав Джеймса, аналогія з Нусінґеном, продавцем цінних паперів, не трималася купи, бо він був змальований як фахівець із ліквідації. Цьому портрету значно більше відповідав інший чоловік, який був відомий, із зрозумілих причин, лише фінансистам: Фулд. Цей ліквідовував методично й системно; мав ельзаське коріння, плекав секретність, навернувся у протестантство, жонглював підставними особами і підставними іменами, проголосив себе власником замку від імені Рокенкурів і зробив собі статки на кількох стрибках курсів на біржі. По суті, великим банкіром «Людської комедії», хоч як подивитись, був саме Фулд, наділений шляхетним титулом і акцентом барона де Ротшильда.

Джеймс бив боляче, не пропускав жодного зиску, але він нікого б не пустив по світу з торбами. Він діяв, як винятково хитрий торговець капіталом, а не як вимагач заощаджень. Треба було погано його знати, щоб змалювати таким, який розглядає людство тільки як клієнтуру. Він належав до того штибу людей, які усе пробачають цинікам і нічого лицемірам. Його концепція зобов'язань, що ґрунтувалася на високій ідеї родини, змусила його дотримуватися відповідної поведінки у фінансових справах.

Памфлетисти і публіцисти багато зробили для того, аби довести й розголосити усупереч усілякій очевидності, що саме він був прототипом Нусінґена. Був навіть такий собі

Мірекур[60], здається, який розносив чутки, що Джеймс напосівся на Бальзака з акціями займу 1845 року, аби він вніс поправки до його портрета у перевиданнях роману. Такого не було — це все він вигадав. Але зло було скоєне. Той самий Мірекур переконував, що Джеймс таким самим способом «надихнув» Гораса Верне[61] зобразити його як нажаханого єврея, що тікає зі своєю скарбничкою, у картині «Захоплення почту Абд-ель-Кадера». Щодо Аркадія, героя «Підлітка» Достоєвського, то тут усе ще ясніше: він сам кричить, що хоче бути або Ротшильдом, або ніким, щоб, як він вважає, панувати над світом за допомогою грошей.

Чого тільки про нього не говорили! Усі ці анекдоти не завжди походили з антисемітських кіл; часом навіть поважні євреї дозволяли собі висміювати його акцент і його манери. Насправді на початку нашого перебування в Парижі він значно менше переймався середовищем, ніж «Великим Сходом», зв'язки з яким були куди продуктивнішими.

На думку «португальців», цих найосвіченіших, найрафінованіших і найсамодостатніших сефардських патриціїв, а також «авіньйонців», нащадків французьких євреїв XIV століття[62], Ротшильд належав до третьої, останньої і найнікчемнішої групи — «німців», де намішано було ельзасців, лоренців, месинців та німців, які для них були тільки лихварями, що говорили на незрозумілому діалекті, і яких, у кращому випадку, захищав їхній спадок.

Якщо правда, що нападають тільки на багатих, Джеймс мав би бути завалений чутками. Не всі вони були безпідставні. Але, навіть засновані на правдивій деталі, вигадки розпов-

зались по швах. Його брутальність, відсутність виховання, брак міського полиску — усі визначальні риси його поведінки у світі — підгодовували цей вихор чуток. Він розкидався грошима. Але він ніколи не дозволив би собі поведінки графа д'Орсе, який, попри титул знавця вишуканих манер, бажаючи допомогти комусь знайти загублену річ, запалив банкноту, щоб підсвітити.

Париж шамотів від його побрехеньок, про які я знала тільки з чуток, бо ніколи не мала змоги бути їх свідком. Одного вечора, коли ми приймали принців і Джеймс мав необережність звернутися до одного з них на ім'я, той розвернувся до свого служника і, перш ніж піти, сказав: «Відповідай, ти чуєш, що барон до тебе звертається!», що не дуже образило Джеймса, переконаного, що його світлість повернеться: бо з досвіду знав, що вони завжди повертаються.

Гості мого сина, які цього вечора згадали про Бальзака у моїй присутності, добре знали, про що говорити.

— ...Уявіть собі: одного разу він дражнив Великого Барона так нав'язливо, як ніколи. І знаєте, про що йшлося? Про тютюнову крамницю, якої він добивався для своєї гувернантки! А що Бетті йому обіцяла, що зробить усе, щоб йому допомогти, він вважав її «чарівно люб'язною»! Це залежало від...

— Але звідки ви про це знаєте? — запитала дружина одного фінансиста, яка досі не брала участі в розмові. — Бо, врешті-решт, невідомо, чи пан де Бальзак надав їй якогось публічного статусу!

— Листи! — відрізав один із найкатегоричніших персонажів цього маленького товариства, що тіснилося навколо нього, приваблене відлуннями розмови. — Листи письменників щотижня можна знайти на розпродажах. Це майже нічого не коштує, але це цікаво. Я купую їх постійно — не для того, щоб колекціонувати, — я вже маю досить вад, — а для того, щоб роздавати приятелям.

— А що там можна прочитати ще, крім люб'язностей? — запитав тихенький голосочок так, ніби його це не стосується.

— На початку 40-х років, наприклад, Бальзак повідомив своїй коханці, що розкішно оправив чотири томи «Людської комедії», щоб подарувати їх баронесі Джеймс, бо йому «знадобиться кредитний лист». І ще цей тип додає: «Зрештою, я б не хотів бути нічим зобов'язаним цим великосвітським євреям!»

— Бальзак?

— А про кого ви подумали? Гроші, гроші, гроші! Він бачив у них тільки це.

— Усе життя він навмання вкладав капітали, через що його переслідували кредитори, і став багатим, лише коли одружився! Геній виявляє слабкі місця, як тільки виходиш за межі його звичної сфери. По суті, цинізм Великого Барона був виправдований. Він знав свій світ.

— Проте, — взяла слово одна пані, ніби між іншим, що зробило недоречним основну частину її аргументації, — хіба Бальзак не зловживав поширеними тепер тонізуючими засобами? Хіба паралель, яку він провів між поширенням шо-

коладу та знеціненням іспанської нації, не була, м'яко кажучи, сумнівною?

Ці листування з того світу й далі шкодили мені, але хіба не така в усіх нас доля? Лист — це таємна розмова з тим, кого немає поруч і кого час і колекціонери рано чи пізно віднайдуть. Відтоді як ми почали відвідувати Штраусів, мені стали приписувати один зв'язок, що вмить підхопило перо Бальзака. Коли я дізналася від торговця з вулиці Сен-Андре-диз-Ар, що цей лист з'явився у колах збирачів автографів, я хотіла відкупити його й деякі інші рукописи, аби його ніхто́ не помітив, але якийсь любитель, імені якого я ніколи не дізнаюся, мене випередив. Експерт, щоправда, був настільки люб'язний, що передав мені зміст листа: «Пані Джеймс розродилась кремезним хлопчиком, до появи якого, вочевидь, Джеймс не доклав жодних зусиль, — ці євреї завжди мусять заробляти на всьому, що вони роблять, навіть на тому, що не роблять...» Лист було написано 2 вересня 1845 року — через двадцять три дні після народження мого останнього сина Едмона. Жінки бояться таких листів: вважають їх важезним дамокловим мечем, що висить над головою; але з часом, фаталістки вони чи прагматики, позбуваються цього страху, як звичайнісінької поіржавілої шпаги.

Такий різновид пліток швидко забувається. З часом галас перетворюється у шепіт і нарешті згасає відлунням. Натяк завжди на чомусь ґрунтується; щоб очиститися, мені вистачило звернутися до деяких текстів епохи Просвітництва, що в них кохання зображено головно як легку, делікатну і вічну

брехню про себе. До того ж не забарилася народитися дивовижно симетрична контрплітка про те, що кров Ротшильдів тече в жилах Еміля, сина Штрауса, — а згодом він стане одним із наших адвокатів.

Джеймсові ніколи не подарують того, що він перемагав своїх ворогів, серед яких першими були Перейри, висміюючи їх привселюдно, змушуючи реготати з їхніх видатків усю біржу: він не задовольнявся їхніми збитками — йому треба було їх принизити. Коли в них з'явились проблеми, один із членів нашої родини викупив їхній будинок на рівнині де Монсо. Обидва брати зробили велику помилку, розпочавши агресивну кампанію проти мого чоловіка через «Креді мобільє», і то проти його власності — Австрійської залізниці. Контратака була блискавична, бо Джеймс мав ту свободу дій, яку дає абсолютна незалежність. Якщо інші про це не думали, то Джеймс ніколи про це не забував: фундаментальна різниця між Ротшильдом і Перейром полягала у тому, що перший назавжди залишився банкіром, який працював із власними грішми, а другий — банкіром, який працював із грошима вкладників. Ротшильд розраховував тільки на Ротшильда: урок Майєра I був викарбуваний назавжди у свідомості дітей і внуків.

Перейри не впоралися з цим. Обидва брати не були дурні, зовсім ні, але у якийсь момент їм забракло знань у веденні справ; несподівано виявилося, що вони насправді не мають чим пишатися, і справа була не в грошах. Вони вичерпалися у цьому безглуздому суперництві з Джеймсом на біржі і всюди,

куди сягала його влада. Починаючи з Ферр'єра, який їм дуже кортіло мати, аж до регіону Бордо, де вони стали власниками Пальмера після того, як Натанаель придбав Мутон, — за винятком Аркашона, який завжди був їхньою власністю. Треба було мати хоч якусь уяву, щоб зрозуміти це як суперечку «старих» і «нових». Джеймс повчав їх, і ці старосвітські касири пішли проти нього: моральну помилку не вибачають. Вони стали суперниками на такий довгий час, що війна закінчилась появою конфліктуючих співучасників, — їх об'єднала могутня ворожнеча.

У вечір святкування відкриття резиденції Перейрів під номером 35 у передмісті Сент-Оноре вони хвалилися тим, що вервечка машин, які розвозили запрошених, розтягнулася аж до церкви Святої Мадлени; однак Ісаак і Еміль виявили добрий смак, вимагаючи від своїх декораторів та архітекторів зменшити кількість золота на різьбленні й дверях, щоб не псувати вигляду їхнього зібрання картин Давида Тенірса і Ґерарда Доу[63], Карпаччо і Боттічеллі, Буше[64] і Фраґонара[65], які доповнювали одна одну, але спитаймо себе, чи хоч хтось у цьому домі коли-небудь завдав собі клопоту глянути на них. Обидва брати ніколи б не могли здогадатися, що для сен-жерменського передмістя це не мало значення: бо у цих сім'ях були тільки ті картини, які діставалися в спадок. Це була типова банкірська колекція, яка доводила їхню платоспроможність і була виставлена на стінах лише для відвідувачів. Термін «гості» мало пасував для опису тих клієнтів у костюмах, які більшість часу перебували у них.

Коли я дізналась про початок їхнього банкрутства, тоді, як оголосили про відставку Ісаака з «Компані дю Нор», я із здивуванням почула, як у чайному салоні хтось кинув: «На одного менше!» Що вони сподівалися почути від однієї з Ротшильдів? Ми солідарні і в дружбі, і у ворожнечі. Зірка Перейрів світила недовго. Десять? Двадцять? Тридцять років? Яке це має значення: маленька ланка у ланцюгові часу. Ця родина щойно народилась, а вже зникла, і навіть якщо ім'ям Перейрів назвуть один із паризьких кварталів між портом Майо і портом Шампере, він буде таким довгим, що кадастр змушений буде розрізняти Перейр-норд і Перейр-зюйд, а Ротшильди матимуть лише манюсінький закапелок у вісімнадцятому окрузі. Якийсь закапелок...

Вирощування династії потребує великого терпіння.

Можливо, Джеймс не був добрим господарем дому, але був визначним головою банку, *свого* банку (у тому сенсі, який мають на увазі банкіри й аристократи). Він приймав своїх людей у великій кімнаті, розташованій на антресолях по вулиці Ляффітт, 21; він ділив цю кімнату із синами — кожен з них мав свій робочий стіл — та своїм другом лікарем Кабарюсом, який кожного післяобіддя сидів у кутку, щоб наглядати за нападами Джеймсової хвороби. Скільки важких таємниць зберігав цей кабінет? Інших членів родини він тут приймав тільки тоді, коли цього вимагали великі події. Так було на початку грудня 1851 року, і, як колись під час бурхливих днів 1848 року, я не відступала од вікон, дивлячись на маленьку вуличку, яка провадила

до Гранд-опера. Відчувалося, що вулиця Лепелетьє готувала свої барикади, що їх буде взято на штики, а здалеку було чути мушкетерів.

Джеймс не залишився байдужим до моїх осудливих слів стосовно демагогії президента. Від п'ятої ранку він очолював процес, робив усе, слухав одних і других, читав листи і депеші, миттєво на них відповідав, — порядкування тривало, бо організація була бездоганно змащена його стараннями. Він керував своїм світом, починаючи із синів, компетенція яких не суперечила абсолютній покорі його рішенням. Батьки, кузени, брати і сини — тільки вони мали право підписувати листи і банківські векселі; вони мінялися у період відпусток так, щоб хтось із них завжди був на цій вартовій вежі. У родині і батьки, і діти вільно писали французькою, англійською і німецькою мовами, але щоразу, коли йшлося про конфіденційні справи, чи то приватного, чи професійного штибу, вони писали на ідиш.

Лише Ротшильд мав змогу удостоїтись підпису іншого Ротшильда. У такій системі жоден уповноважений не зміг скористатися необмеженим мандатом.

Від світанку до смерку — до кінця своїх днів — він приймав посеред гучного галасу маклерів, уповноважених, біржових брокерів, які конфіденційно розповідали про те, що вони називали «ліонським дискредитуванням», уже не згадуючи про цілу мережу інформаторів із плітками з палацу Броньяр... Ювеліри й торговці картинами відповідали йому різними мовами, він приймав будь-кого, але недовго, так само легко вділяючи дрібку свого часу як великому, так і

малому, витрачаючи стільки ж енергії для того, щоб заробити 5 мільйонів, скільки й для того, щоб не втратити 50 франків. Тільки явні зловживання гальмували його щедрість; тоді він замикався, дозволяв думати про себе як про скнару, яким він, насправді, не був. У такі моменти він роздратовано відсилав прохача: «на авеню Фрідленд!» — інакше кажучи, до резиденції графа Ніколая Потоцького, аташе Австро-Угорської амбасади, персонажа з таким легендарним марнотратством, за яке він отримав прізвисько Польський кредит.

Опівдні він дозволяв процесії з прохачів супроводжувати його до їдальні, де вони всі стояли, поки він, сидячи з родиною, снідав, неуважно переглядаючи курси акцій, які йому підсували, доки не виганяв їх геть. Балакучість захищала його від нав'язливих людей, цинізм дозволяв йому їх позбуватися. Ці приниження тільки сприяли поширенню легенди про його грубість і брутальність. Багато було тих, хто ненавидів його, бо вважав, що він їх зневажає. Але що хотіти від ката, який має справу з пересічною жертвою?

Джеймс міг собі дозволити все: настільки був упевнений у своїй владі над ними. Його переконання випливали не тільки з його багатства, а й з його могутності й влади. Він почувався захищеним у всьому, а статус великого чужоземця допомагав йому в цьому; ті, хто не просив грошей лише через гордість, швидко розчаровувалися в Джеймсові, коли довідувалися, що він так наполегливо домагався у Меттерніха призначення його на посаду генерального консула

Австрії, заради світських привілеїв, які він зумів витягнути з цієї ситуації: ішлося не так про носіння відповідного одягу в особливих випадках, еполетів та шпаги, як про можливість доступу в статусі дипломата до найзакритіших товариств. Чужоземець — саме так його сприймали, на відміну від решти французької гілки; його найчастіше згадували як громадянина світу, якому затісно в одній національності: такий висновок зробила громада, знаючи про його європейську могутність і природний космополітизм, властивий євреям. Відтоді він став зрадником...

Проте жоден із великосвітського товариства Королівської вулиці ніколи б не наважився запросити його на обід до обідньої зали для іноземців. За часів Другої імперії він дозволяв собі їсти салатку пальцями — так, ніби це була Липнева монархія[66]. З вищих кіл виключали за менші вади, але не його. Він справді не належав до тих людей, які вміли їсти десерт виделкою. Та, щоб витурити його, треба було б спочатку позбавити його власності, але ніхто у Франції не був на це здатен. Виглядало на те, що його, колись присутнього на коронації Карла X[67], неможливо скинути з трону.

Він таки був своєрідним королем.

Вони не святі з вітража. Вони знають життя. Я слухаю їх і кажу собі, що головної риси поведінки багатої людини їм ще бракує: йдеться про зобов'язання, які вона виставляє. Ми мусимо постійно її відтворювати, тобто поширювати навколо себе великодушність, підтримуючи залежних від нас людей. Але треба також бути обачливим, щоб не наразитися на

великі розчарування: не забувайте, що люди ніколи не попустять вам того добра, яке ви для них зробили. Це незмінна величина закону невдячності. Якими б делікатними ви не були, вони завжди вважатимуть, що бачать у вашому погляді відблиск своїх минулих злиднів. Вони вважатимуть вашим обов'язком пам'ятати їхні імена, дати, цифри, образи, місця і випадки довше, ніж вони справді триматимуться вашої голови. Можливо, вони несвідомо пригадують, що старонімецькою *Gift* значить і «подарунок», і «отрута»? Благодіяння завжди карається.

Ніхто навіть не підозрює, скільки людей зверталось до Джеймса з проханнями, і який вони мали статус, і що найбільші не були останніми серед тих, що випрошували у банкіра привілей бути вписаним у його непримітні папери. Попри те, що я ніколи не пхала носа у розрахункові книги банку, мені досить було слухати і часом почути, як Джеймс згадує їхні імена у зв'язку з демаршем, щоб я все згадала.

Насправді, бідні люди були не такі забудькуваті. Джеймс був зворушений, коли мешканці Булоні прийшли до нього з петицією, оздобленою багатьма десятками підписів; цей скромний пергамент мав на меті відмовити його від проекту, який йому приписували чутки: виставлення на продаж Булонського замку. Вони пригадували ті добрі діла й переваги, які дощем пролилися на їхнє місто, коли ми там замешкали. Дещо незграбно вони нагадали, як п'ятсот вояків Національної гвардії взяли до рук зброю, щоб захистити замок від вандалів. Ці булонці просто мали пам'ять.

Маленькі люди і найбільші. Яким було здивування Джеймса, коли він отримав настінний килим Гобеленів[68] від імператора, що його той успадкував від своєї матері, яка дістала його від Наполеона, у супроводі пояснювальної записки, у якій монарх писав, що він не має більше замків, де б можна було повісити цей килим, і що хотів би бачити його в добрих руках, і що, в певному сенсі, це спосіб засвідчити свою вдячність. Перш ніж прийти до влади, Луї-Наполеон, як і решта, просив Джеймса зробити йому послугу, зарахувавши його до списку засновників Північної залізниці.

А інших ніхто не звинувачуватиме в тому, що вони мають погану пам'ять. Усе-таки це по-людськи, і коли я розпитувала Джеймса в останні дні його життя, чим для нього були 1850-ті роки і чи мали вони якусь вагу для Франції та її історії, я добре розуміла, що ми рідко маємо такі самі спогади про ті самі моменти, пережиті разом. Для нього той час був позначений прокладенням кабелю під Ла-Маншем між Францією та Англією, задля якого він опрацював великий проект заснування «Кредіфонсьє», а згодом «Кредіфонсьє мобільє» та «Кредіфонсьєль» і «Комерсьяль». Для мене це було створення «Бон-марші», а згодом великих магазинів Лувру і націоналізація маєтків Орлеанських. Для нас двох це було газове освітлення Ґран-бульварів і встановлення електричного телеграфу в Тюїльрі.

Усе це повертається до мене, коли двоє моїх синів під час кавування, розмовляючи про поточні справи біля мого портрета, згадали ім'я письменника, якого віднедавна широко

обговорюють у Парижі і який просив надати йому п'ятдесят облігацій «Компанії залізниць Санта-Фе».

— ...До речі, ти читав його роман?

— Я — ні, але одна з моїх приятельок зачитала мені кілька цілком цікавих сторінок: сцену про вхідні двері до паризького ресторану, де герой переходить через залу для євреїв до зали, зарезервованої для аристократів, як на мене, добре схоплено...

Через якусь дивовижну алхімію, потаємну співпрацю забуття і спогаду у лабіринтах непідвладної пам'яті ім'я Марселя Пруста воскресало для мене в моменти, зовсім з ним не пов'язані, і, зрозуміло, у колі добре відомих мені людей, як-от Штраус, але це вже цілком інша історія. Якщо вірити тому, що про нього говорять, то цей письменник має бути з тих, які вміють показувати невидимі сльози.

Кілька акордових переливів злітають з фортепіано в сусідній кімнаті. Немає нічого зворушливішого, ніж музичні ноти, які втікають з того місця, де народжуються, щоби повсюди розливатися, звиватися коридорами і вислизати через вікна. Одна з моїх онучок — Аліса чи Беттіна? — дійшла нарешті до кінця уривка без жодної технічної помилки, — цю п'єсу я легко впізнаю: це був вальс сі-мінор нашого дорогого приятеля Шопена, який він присвятив мені, один із тих так званих меланхолійних вальсів, що їх колись так цінували у дівочих пансіонатах.

Я взяла його під свою опіку, щойно він приїхав до Парижа на початку 1830-х років, коли це місто було найбільшим центром польської еміграції. Меланхолія вигнанця була мені

близька, і не тому, що я почувалась у Парижі, як у вигнанні, навпаки, я дуже швидко відчула себе у Франції, як удома: я мала погані спогади про Відень, де аж до одруження я мешкала з батьками у резиденції римських імператорів, бо закон забороняв євреям мати там земельну власність, і про суспільство, таке вороже до іноземців, — євреї жили там за режиму глобального виключення та індивідуальної винятковості; і хоча мій батько отримав титул, він ніколи не мав доступу до двору, навіть бувши його банкіром.

На його першому концерті критики, як ніколи перебуваючи під впливом Шекспіра, охрестили Шопена «Аріелем фортепіано». Якщо він не прикрашав моїх музичних вечорів, то давав нам приватні уроки, моїй доньці Шарлотті, — їй він присвятив «Баладу № 4», — моїй племінниці Матильді і мені. Траплялося, що на прохання Фредеріка я приходила до нього на площу Вандом, аби послухати, як щедро він роздаровує своє мистецтво, або повечеряти з Потоцькими... А Париж розгублено перешіптувався про його стосунки з графинею, моєю приятелькою Дельфіною. Він був вдячний мені за те, що я знайшла йому вигідних покровителів, таких, як князь Чарторийський, графиня Апоні, принцеса де Водемон чи маршал Лянн, які познайомили його з князем Валентином Радзивілом і Комарами. Це було корисно ще й з огляду на те, що Шопен витрачав більше, ніж заробляв, і що більше мав зі своїх уроків, ніж зі своєї музики.

Я була на його першому паризькому концерті і на останньому, у залі Плєєль, через шістнадцять років. Беручи до уваги, що́ було відомо про наші стосунки, моя присутність

на похороні у церкві Святої Мадлени була доконечною: я розчинилася у «Лакрімозі» з «Реквієму»[69], намагаючись забути, що після восьмого такту вона вже не належить Моцарту, перш ніж востаннє зібратися на дусі перед його тілом у момент відходу процесії до Пер-Ляшез, знаючи, що його серце вирушило до Варшави. Достатньо було кількох нот, щоб воскресити зниклий світ. Ностальгічній душі цього досить, щоб переконатися, що музика також допомагає бути трохи щасливішим усім нещасним.

Апоні. Їй гарно вдавалося висміювати ті товпища, які квапилися на наші прийоми. Хіба не вона запустила моду на танцювальні чаювання на триста осіб у неділю опівдні? Тлум був такий, що три зали на другому поверсі були замалими для того, щоби його вмістити, — колишня резиденція Монако, відтепер звана резиденцією Екмюль, бо вони винаймали її у маршала Даву, герцога Аверштадтського, князя Екмюльського, який не належав до найскромніших. Прийоми Терези, графині Апоні, в Австрійській амбасаді були не менш популярні завдяки їхній вишуканості та присутності її синів, секретарів цієї установи і знаних танцюристів.

Тут був, звичайно, віденський вальс, а також полька і менует, які якнайкраще пасували цій мирній дипломатії недільних балачок. Приблизно так жорстока реальність міждержавних взаємин входила до світської політики. Усі складності лягають на плечі того, хто оголошує прибуття маршалів та їхніх дружин: відповідно до порядку, він ковтав їхні титули. Бо якщо прерога́тиви аристократів часів Імперії у Франції

були офіційно визнані, то у Відні було інакше: титули герцогів і князів, пов'язані з перемогами, були прийняті лише за умови, що не нагадували недоречно про їхнє домінування на австрійських чи італійських теренах, — у цій частині сенжерменського передмістя, між вулицею Сен-Домінік та вулицею де Ґренель, ми, у певному сенсі, перебували на території Австрії, і згадувати про Реджо та Далмацію тут було заборонено. Суль та Удіно цілком могли нагострити мечі, наскаржитися у міністерство закордонних справ і зчинити скандал, але посол залишався невблаганним, діючи на своїй території за інструкцією свого уряду. Хоча ця справа була не тільки питанням протоколу, вона, однак, привертала менше уваги, аніж інша суперечність, породжена балами Апоні: як жіноча врода, привчена розчинятися у мерехтливому присмерку свічок, змогла пристосуватися до невблаганного світла дня?

1824 року, наступного дня після нашої шлюбної подорожі Швейцарією, коли я оселилася у Парижі, я отримала нагоду розгадати цю загадку під час літнього сезону, коли усе товариство було на курортах. Я мала достатньо часу, щоб призвичаїтися і довідатися про цей маленький світ, поглинутий собою, щиро переконаний, що він є сіллю землі у країні, яка вважає себе центром найкращого зі світів; але той, хто об'їздив Європу, знав, що велике захоплення французьким було впливом старого порядку.

Новий паризький світ був по суті лише елітою грошей, яка вдавала еліту духу. Проникаючи туди, я не мусила поми-

рати для себе самої, як звично думають про юних дівчат у схожих обставинах. Я швидко дізналась, з якою швидкістю розходяться плітки, коли мені доповіли, що леді Гарієт, графиня Гранвіль, дружина англійського посла, сказала про мене, відвідавши один з наших перших обідів: «Це було препишно. Ротшильд одружився зі своєю племінницею, милою маленькою єврейкою, яка народилась у сорочці — що дуже доречно, коли жити в Парижі. І хоча вона щойно вийшла з дитячої кімнати, вона так приймає гостей, ніби ніколи нічого іншого й не робила».

У леді Гарієт було більше блиску, ніж глибини. Але вона так зграбно виставляла оцю дивну суміш наївності та пихатості... Такий тип особистості доволі поширений у світі. Вона бездоганно засвоїла урок моралістів XVIII століття, принаймні їхню техніку, бо блискуче обертала власні думки у максими, підміняючи універсальною безособовістю своє значно обмеженіше «я». Сипати промінням треба за умови, що воно швидко розсіюється: ту чи того, хто публікуватиметься, запідозрять у тому, що він розпродує рештки свого розуму. Я й гадки не мала, що в цьому паризькому товаристві гострі шпички, дотепи й репліки, кинуті за столом, наступного дня потрапляли до невидимої антології реплік.

Для мене це стало, власне, очевидним від часу одного з моїх перших обідів в Англійській амбасаді: одна маркіза, яку дратував сусід напідпитку, вигукнула щось на зразок «Пане, ви п'яні!», що мало б привести його до тями. Але той незворушно й виразно відповів: «А ви, пані, потворні,

але, на щастя, я завтра стану тверезим». Чоловік тої пані викликав глибоке співчуття: виявилося, що він належав до того штибу естетів, які люблять обставляти себе предметами відповідно до свого статку, але їхніх дружин це не стосувалося.

Трохи згодом інша гостя засвідчила, що класики живуть у нашій свідомості незалежно від нас, бо, критикуючи п'єсу Шекспіра, яку дивилася напередодні, вона зітхнула: «Усе було добре, але у нього надто багато цитат», на що я не знала, як відреагувати, бо англійці — майстри маскувати гумор за незворушністю. Одна з таких блискучих підмін, коли важко втриматися від оплесків, коли пихатість сприймають як велич тих, хто на неї здатен! Лише Бальзак міг додуматися, що світські особи розумніші, ніж освічені люди, тільки тому, що вони про це принаймні не пишуть.

Ніколи не можна передбачити, яким буде прийом. Нудьга могла чергуватися з розвагами, і невідомо чому, незалежно від якості запрошених, враховуючи й тих, хто зголошувався в останню хвилину, бо Джеймс винайняв антресолі по вулиці Сен-Фльорентен у княгині де Лівен, і вони почали навідуватися одне до одного. Можна було пережити чудові моменти в Опера, не маючи певності, що знайдеться хтось, із ким можна було б за вечерею поділитися своїм захопленням «Пророком» Мейєрбера і своїми емоціями від великої сцени з процесією до храму.

Цей, якийсь надто загострений, кастовий снобізм мене незабаром заінтригував. Він виявлявся через таку собі позірну грубуватість, загублену в океані вихованості. Час від

часу слово або вираз, сказані не до місця в розмові, почали практикувати як мистецтво псевдовивільнення, як прояв аристократичного зухвальства, суміші нахабства та безцеремонності, спосіб нагадати, що ця категорія людей стоїть над спільнотою, що вони мають право на брак увічливості, що вони дозволяють собі це саме у тисячі місцях буржуазної пристойності, бо так їм хотілося, і що, по суті, така зухвала поведінка з їхнього боку робить честь публічній думці.

Вони були здатні сказати вам, що лист, який ви надіслали, їм не сподобався, тому вони будуть вам безмежно вдячні, якщо ви напишете іншого. Вони можуть дозволити чужинцю проникнути до їхнього кола, але за найменшого панібратства сухо йому нагадають, що не кожна людина мусить бути їхнім земляком. Контроль над позірністю не має змішуватися з аристократичним бажанням викликати огиду. Добре народження не звільняє від поганого виховання. Що ж їх тоді рятує? Напевне, характер, розумний сплав вдалої репліки, навченості до гарних стислих слів, байдужості до того, що скажуть, і непорушної віри у свій статус.

Я переконалася у цьому під час великого обіду в однієї з наших приятельок. Імена не мали значення, усі були добре знайомі, залишився тільки спогад про промовисті погляди, коли один із співтрапезників пукнув, коли подавали десерт. Це був потужний, довгий, гучний і лункий пук, походження якого не викликало жодних сумнівів, якщо довіритися напрямку вітру. Дехто спрямував на нього незадоволений погляд, інші — ошелешений, а більшість втупилися в тарілку,

аби приховати усмішку. Тоді винуватець, персонаж, якого не так легко діткнути і який не чекає, доки інші віддадуть шану його хистові, розвернувся до особи, що сиділа ліворуч, і дуже виразно сказав: «Не хвилюйтеся, пані, я скажу, що це я...» Господиня спромоглася відвернути увагу вибухом сміху і змінити тему. Що відповісти людині, яка ображає тих, кого вшановує своєю дружбою?

У 1840-х роках бал на вулиці Ляффітт легко збирав тисячу гостей. Коли їх було двісті, це вже видавалось інтимним зібранням. Бал зі ще меншою кількістю гостей переходив до регістру скромних. Часто відбувалися костюмовані бали: цікаво було побачити принца де Жвенвіля, перебраного на Великого Турка. Усі гості мали претензію на королівські манери, але пікантно було констатувати, що досить багато вельможних пань вважали, що матимуть надзвичайно витончений вигляд, вбравшись, як персонажі Старого Заповіту, у моавітську шапку чи тюрбан Ребекки, бо запрошені до нас, до гебреїв, хоча на таких прийомах ми були зовсім далекі від таких порівнянь. Незалежно від походження, люди часто думають, що євреї здійснюють дивні ритуали. Думка, що від нас завжди слід очікувати несподіванок, пішла з часів химерної принцеси левантинського типу, пожирачки чоловіків і фатальної жінки. Коли на нас перестануть дивитися, як на Ліліт із зубатою вагіною? Ми такі, як інші, тільки трохи більше. Усі жінки змагаються своїми смарагдами і діамантами, але бал у Ротшильдів, якщо коментарі були хвалебними, газетярі запам'ятовували

тільки як демонстрацію багатства, — чого ніколи не писали про бали Орлеанських.

Чи потрібна була нам така честь? Тут знову треба домовлятися про слова. Кажуть, щоб розрізнити братів Ротшильдів між собою, їх достатньо розмістити за ієрархією марнославства й пихатості: серед них є дуже вразливі до почестей (Соломон, мій батько), вразливі (Карл з неаполітанського дому), маловразливі (Амшель з Франкфурта), невразливі (Натан, англієць), а Джеймс був поза конкурсом, — так він за цим гнався.

На мій погляд, бал має обдаровувати нечуваною сумішшю розкоші, свіжості та витонченості. Жінки докладають багато зусиль, щоб їхні сукні відповідали атмосфері місця, але часто бувало, що якась фізична незграбність приховувала неабияку внутрішню грацію. Внутрішньої роботи не видно, споруджування відбувається непомітно. Коли дивишся на прикраси, забуваєш про футляр, а коли бачиш футляр, забуваєш про прикраси. Пишний прийом дає змогу хизуватися, сукні не тримають для того, щоб дотримуватися аскези у розкоші.

Бал був святом для молоді, світським обов'язком для дорослих, він міг стати аскезою, яку терплять до світанку, бо якщо надто рано підеш, можна образити господарів. Бал був подвійною аскезою, адже треба було, з одного боку, весь час подобатися іншим, з іншого — гідно представляти себе.

Тут можна було зустріти найдекольтованіші сукні, оздоблені пелеринками, бантами і квітами, з довгим і витяг-

нутим краєм спереду й ззаду, пишні і багатошарові спідниці. Деякі жінки здавалися наділеними усіма можливими принадами, інші були красиві тільки зі спини. Гості йшли до будинку караванами: ті, хто вже звідти повернувся, вихваляли приємність мандрівки тим, хто тільки туди збирався. Стіни і досі відлунюють вальсами, що їх грав оркестр під орудою Йоганна Штрауса, і зітханнями нашої любої сусідки Дельфіни де Жирарден: «Ці нещасні багатії мають такий поганий вигляд, коли господарюють їхні заздрісники».

У кутку прихильники генеалогії складають список знаменитостей і старожитностей, присутніх на балі, і роблять це значно впевненіше, ніж архіваріус Борель д'Отерів, навіть не звіряючись з останнім виданням його «Щорічника нобілітету». З іншого боку, блискучі базіки, які збирають навколо себе щось на кшталт маленького салону, доводять, що можна бути розумним і не мати характеру. Вони, власне, щойно чубилися з приводу походження слова «сноб»: деякі запевняли, виводячи його з Кембриджа, що на університетському жаргоні це слово колись означало «чоботар», інакше кажучи, той, хто до них не належить; інші ж переконано казали, що викладачі вживали «s. nob», як sine nobilitate поруч з іменами учнів-простолюдинів[70].

Завжди є хтось, хто створює окрему групу і з винятковою занудністю подорожує від одного салону до іншого, — вони вирізняються набундюченою відчуженістю та таким виразом обличчя, ніби хочуть сказати: добре, що я прийшла, інакше тут було б жахливо нудно. І серед них завжди одна дурніша

за іншу, вони можуть так походжати годинами, обговорюючи звільнення леді Нант, дуже милої, насправді, особи. А коло гральних столів світло гасових ламп вихоплювало портрет або вензель на золотих табакерках або зубну емаль гравців на розпашілих обличчях.

Трохи далі бездоганно попаровані родини підпирали стіни, очікуючи відкриття танців і контрдансів. Багаті вдовички представляли внучок на виданні своїм старим друзям, що навмисно приїхали зі своїх замків напередодні, додаючи зворушливої ноти щирості «щойно створеному» товариству. Декому не вдавалося приховати вицвілої розкоші підупалої знаті, їхні статки вже перестали відповідати величі імені: не мало сенсу обідати в них, щоб здогадатися — що тонша буде скатертина, то більше вона буде зацерована. Але вони не зроблять того, що Боні де Кастелян зробив із Гульдами, вони не принизять себе продажем титулу й імені, аби їхні землі знов закурились. Необізнана людина здивувалася б із того, як утворюються групи: принцеса Матильда прекрасно почувалася в ролі коханки прихильника графа де Шамбора, хоча вона раділа Імперії, і ніхто не сумнівався у правдивості її крові, але за найменшої нагоди вона вибухала гнівом проти Османа, якого називала останнім пройдисвітом за те, що він вкрав у неї 200 метрів вулиці, щоб зробити якийсь бульвар; щоразу, коли я приходила на відкриття Академії, де В'єль-Кастель дбав про те, аби посадити мене поруч зі своєю найкращою приятелькою, яка не переставала засуджувати великого заколотника Парижа. Оксамитні, гаптовані сріблом сукні зі шлейфами сперечалися із сукнями з білого тю-

лю, вкритого пишними трояндами на довгому стеблі. Усе товариство було опановане демоном цілування рук та звивистих поклонів.

Художник почувався би тут у своїй стихії. Не було кращого місця, щоб проводити аналогії між обличчями гостей і відомими портретами у музеях. Стільки згаслої розкоші очікувало тільки на підпис майстра. Успішний бал — це живе полотно. Я завжди думатиму про це з пристрастю, бо знаю, що таких моментів більше не буде, що цей світ забрано в мене назавжди. Наша пам'ять переповнена маленькими зниклими Атлантидами, які оживають у наших сльозах чи в сердечному пригадуванні тих щасливих моментів, які зникли назавжди.

Це був час, коли юна маркіза де Контад могла танцювати кадриль, маючи за кавалера, поглинутого своїми стрибками, миршавого пана в літах, який замолоду був пажем Марії-Антуанетти. Здавалося, що всі ці люди були тут лише для того, щоб відчути рідкісне щастя рухатися в натовпі, не боячись, що тебе штовхатимуть ліктями. Таке середовище у цій атмосфері змушує мовчати про деякі уподобання. Якщо хтось із цих персонажів оголосить себе любителем поезії, усі одразу ж подумають, що він страждає через вірші.

Тільки Шатобріан міг так геніально написати: що після епохи довершеності, потім — епохи привілейованості аристократія увійшла у період марнославства і перебуватиме там, аж доки ця «раса» не згасне.

Часом найвдалішими є найнепередбачуваніші прийоми. У 1830-х роках, очікуючи звільнення герцогині де Бері, ми

перестали давати бали, але концерти і раути влаштовували й далі. Проте Джеймс здався й оголосив, що 16 грудня бал таки відбудеться, бо він запросив оркестрантів з вулиці Ляффітт, а посол Апоні намовив своїх друзів-танцівників зустрітися в нас після італійців. Яким же було їхнє здивування, коли вони помітили, заходячи до нас, що килими не згорнуто. Я виступила проти бажання мого чоловіка, і він не наважився мені заперечити. А новина так швидко і так спритно розійшлася Парижем, що більшість гостей з'явилися у бальних строях. Розгорнулася справжня суперечка. Ніхто не наважувався танцювати, і я була переконана: якби ми почали перші, відзавтра великосвітське товариство було б налаштоване проти нас. Кавалери мене підтримали і не пошкодували про це. Усі погодилися, що то був один з найвеселіших вечорів у нашому домі.

До нас також приходили, аби бути поміченими. Траплялося, що останній гравець вставав з-за столу о четвертій ранку, а останній танцівник завершував о восьмій.

Іноді одна особа могла прикрасити собою прийом, так що такий вечір затьмарював попередні і знецінював усі наступні. До таких людей належала, наприклад, графиня де Кастільйоне, не жінка, а витвір мистецтва, це диво краси, яке ні від чого не відмовлялося — навіть перетворити свій прихід на сходження Венери з Олімпу з вкладеними у вигляді діадеми косами близько півночі на великий бал у Тюїльрі, — дарма що дипломатичний корпус чекав з дев'ятої години у повному складі, щоб о пів на десяту зустріти самого імператора. Завдяки статусу коханки Наполеона III, а

ще більше — завдяки своєму винятковому сяйву, яке перехоплювало подих усіх гостей, вона мала дозвіл на цей, обговорюваний усіма скандал, який ви́кликав такі делікатні, ніби розтушовані, оплески. Її поява умить руйнувала спокій тих жінок, які нервувалися, розглядаючи одна одну, і заспокоювалися, коли їх порівнювали. Їй заздрили за те, що вона комфортно почувалася у своїй обгортці. Вона мала рідкісний привілей вправлятися у зухвальстві перед широкою і добірною публікою. Але у ній усе було настільки вивірене, прораховане і впевнене, що їй завжди бракувало найголовнішого: бо шарм виникає з таємничого поєднання вигадливості з природністю. Графиня де Кастільйоне явно носила півкорсет під своїм пеньюаром. Правда про жінку відкривається зі сходом сонця.

Наприкінці 1830-х років ми влаштували бал, щоб відсвяткувати з нашими друзями новий вигляд резиденції д'Отрант, нашого дому на вулиці Ляффітт. Джеймсові закортіло переробити інтер'єр, хоча декоратори попередили його, що його задум більше пасує до заміського замку, аніж до паризького будинку. Центральну частину будівлі займав наш дім, по обидва боки якого розташувалися офіси, і разом з фасадом вони утворювали цілий палац. Усе треба було зробити згідно з його волею: суміш готики і Ренесансу у бальній залі, де передбачалось приймати близько трьох тисяч осіб, неаполітанський стиль для більярдної зали, химерне середньовіччя з натяком на етруський стиль для решти деталей, але усе це було імітацією. Усе було гарним, але

усе було новим, всупереч англійській любові до патини, — та хіба могло бути інакше?

1500 запрошень було розіслано Парижем, — їх доставляли жокеї, і майже всі було прийнято. Тисяча екіпажів паралізували цілий квартал, так що виник затор парадних диліжансів, поки слуги розстеляли на вулиці килими. Берто забезпечив усю постановку, припильнувавши навіть хореографію метрдотелів у чорних фраках із аксельбантами. Ми стояли при вході, приймаючи когорту послів, хмару баронів і вервечку фінансистів. Мене змусили розтікатися золотом і коштовним камінням по довгому, дуже тісному корсажі і вбрати котурни з білого сатину; нашого лондонського ювеліра з Рантель&Брідж ми також задіяли. Джеймс був у чорному фраку, але мені не вдалося відмовити його ані від показного годинникового ланцюжка, ані від надто масивного діаманта на краватці. Досить того, що я нарешті домоглась, аби він перестав тримати свою палицю, як скіпетр. Що більше я спостерігала, як він приймав гостей, то більше мене непокоїла його буржуазно сувора ґречність, яка була невимушеною в аристократів. Скільки століть великосвітського життя потрібно, щоб увібрати його порядки?

Запрошені були засліплені скульптурним декором, його вишуканістю, рослинним орнаментом та сфінксами, поліхромним мармуром та імітаціями, а особливо розкішшю, на яку натрапляли, коли усамітнювалися у закапелках: масивне золото інкрустованих ваз, золото китиць, що підтримували драпування, золото в картинах, золото стільців... Один репортер навіть порадив наступним відвідувачам озброювати-

ся зеленими окулярами, щоб не осліпнути від цього блиску. «Розкіш, яка перевершує будь-яку уяву», — писали газети, але було відчутно, що все це не так уже й весело. Відсутність легкості стає обтяжливою. Тут було надто багато людей з надто різних місць, щоб усі дістали рівноцінне задоволення. Я лягла спати лише о шостій ранку.

Наступного дня шпальти газет вихваляли смак, елегантність і витонченість свята, — якщо не зважати на підступне зауваження, що воно скидалося радше на карнавал. Тільки найобізнаніші могли впізнати тут декоративний стиль салону Франциска I, що засвідчувало бажання Джеймса вписати сім'ю до поколінь хранителів, а може, навіть спадкоємців європейського гуманізму, а не показати єврейську перспективу; він помістив наші родові герби під кожним полотном, над яким фігурували герби королівських родин, які опікувалися митцями; він обмежився п'ятьма персонажами, представленими на кожній із п'яти картин (Шарль Квінт[71], Лютер, Генріх VIII, Ґійом Бюде[72] і Лев X[73] — п'ятеро, що сяяли кожен у своїй сфері — у п'ятьох різних країнах, як п'ятеро братів Ротшильдів). Цю ідею нероздільного братерства, ідею сильну, плідну, з тривалим впливом на людей, перейняла літографія 1852 року, натхнена картиною 1836, підписана Моріцом Даніелем Оппенгаймом[74], щоби перетворити її на символ банку.

Тільки найпроникливіші зауважили, що за цим буянням знаків і афішованим блиском пишуться філігранню шлюби між шляхтою крові та шляхтою грошей.

Ми жили у високому темпі, влаштовуючи в середньому три прийоми на тиждень, якщо не були запрошені до інших.

Це було нашим звичним життям, навіть якщо вистачало надзвичайних подій, як ті, що відбувалися у грудні 1848 року, задля яких ми без вагань відмовлялися від усього цього і взимку переховувалися у вузьких колах друзів.

Одного вечора, під час концерту при дворі, я спровокувала невеличкий конфлікт: я довго терпіла базікання одного з тих франтів, які на все мають відповідь, — їхні слова утворювали такі загати, що через них навіть ангел не зміг би продертися. Повідомивши герцогині де Діно, моїй сусідці справа, що я виснажена, бо мала кілька безсонних ночей поспіль, і що маю намір піти одразу після привітання королеви, я, проте, відмовилася поступитися їй своїм стільцем, тому що їй дуже кортіло перемовитися з моєю сусідкою зліва, принцесою де Шонбург, якій завжди всі лестили. Ці особи стали дибки через дрібницю. Вони цього не забули, я також. Колись, ще коли вона мене не впізнавала, я опинилася позаду неї у будуарі в компанії іншої нудярки під час балу однієї з моїх сестриць. Бувши тут уперше, вони обмінювалися враженнями.

— ...Ну що?

— Краще розпланова́но, ніж у її невістки, більше ґречності, менше галасливого натовпу.

— А галерея?

— Гідна Шенонсо[75].

— А обідня зала?

— Як соборний неф. Здавалося, що ти на святі у Валуа. А ці фотелі з позолоченої бронзи у вітальні — ви помітили, вони коштують 1000 франків за штуку!

Вона говорила з простотою й полегкістю, ніби дозволяла вивільнитися давньому, надто довго приховуваному рефлексу. Це звучало так вульгарно, що тієї вульгарності вистачило б, щоб затьмарити усю її грацію. Вона говорили, зневажаючи правила світського товариства, які викреслили гроші й хвороби з розмов.

Було б помилкою зводити бали до світськості. Тут справ не вирішують, але стільки тих справ тут розгортається — любовних, політичних, дипломатичних і навіть комерційних. Найменшої деталі достатньо, щоб розпізнати дух часу. Так було наступного дня після Реставрації, під час нечуваного прийому, коли ми всі, як скажені, танцювали на вулиці Ляффітт, ніби проживаючи останнє свято, доки Республіка не відібрала щастя бути серед людей свого кола: між галопом і ковзанням ми дізналися про пограбування та пожежу у будинку архієпископа у Конфлані. У Парижі був Марді Ґра і громадянська війна. Багато гостей, які прийшли з балу князя Альдобрандіні, стверджували, що наш бал кращий. Герцог Орлеанський, який очолював тоді уряд, змусив перепросити генерала Бодрана, який швидко зрозумів, що треба якось викручуватися із ситуації, коли молодь, змовившись поглузувати з нього, поки він танцював, таємно підмінила триколірну кокарду на його капелюсі на білу. За цим знаком стало зрозуміло, що сен-жерменське передмістя, яке перебувало на боці легітимістів, його уникатиме.

Через кілька місяців те саме товариство, те саме місце — цього разу йшлося про герцога де Роан, принца де Леона,

який розгорнув воєнні дії, називаючи сина Луї-Філіпа, короля французів, «курчатком», — повторюючи глузливі коментарі з газет, які згадували слова з пісеньки «О, дивись, а ось і моє велике курчатко!» — як зазвичай називали первістка у Нормандії. Герцог Орлеанський не міг цього не чути. Учинок був ще й тому неелегантний, що принци, як і жінки, і священики, не можуть вимагати сатисфакції. З'являються свідки, помічники з того чи іншого табору пропонують себе і свою шпагу; у повітрі запахло жахливою примарою дуелі, яку король поквапився розв'язати своїм втручанням, до того ж винуватець запевнив, що не хотів висловити неповаги до принца крові, і навіть оголосив, що, якби принц захотів, він міг би скласти документ і в ньому засвідчити словом честі, що він ніколи не хотів його образити. Близько пів на четверту ранку здалеку почувся дзвін, який закликав якийсь батальйон, що змусило останніх гуляк поквапитися з відходом.

Пора чаювання. Що більше я слухаю жінок навпроти, які під таємними іменами згадують своїх коханців, то більше переконуюсь, що мій шлюб не був абстракцією — він став угодою. Це різні речі. Я не хотіла б завершувати життя в жалю та докорах сумління, як ці побожні жінки, що розпачали через помилки, яких вони не скоїли; їх було так багато. І чи треба завдавати собі клопоту розглядати життя за життям, щоб віднаходити у них знаки неспокою і риси розчарувань. Цих демонів треба опановувати або ж дозволити їм опанувати себе. Нагод для цього не бракує.

Але у товаристві, що зазвичай складається з пересічних людей, завжди можна зустріти виняткових осіб. Я не можу описати, що мені дала їхня присутність, але я знаю достеменно, що їхня відсутність впливатиме на решту мого життя. У цьому немає ані гордині, ані недоречного хизування, але колись приходить день, коли тобі набридає докладати зусиль не зізнаватися у своїх слабкостях.

Генріх Гайне міг усе собі дозволити. Його розум давав йому на це дозвіл. У всіх обставинах він міг демонструвати вольтерівську зухвалість, одразу ж пом'якшену негайним розумінням ситуації. Він чувся захищеним загальновідомістю своїх творів, прихильністю Джеймса, з яким він радо розмовляв на ідиш, і, скажімо, пристрастю, яку я мала до нього з часу нашої першої зустрічі у Булоні. Він зловживав цим, але добре знав, наскільки далеко можна зайти. Я любила ту безпосередність, з якою він публічно згадував Джеймса як «великого рабина правого берега», а Ашіля Фулда як «великого рабина лівого берега». Він говорив про нас понад міру. Він казав, що його «фамільйонерно» приймають на вулиці Ляффітт, розповідав, що Джеймс так погано знає елементарну граматику французької мови, що під час великих обідів за ним стоять двоє служників, один — для давального відмінка, другий — для знахідного.

Генріх належав до першого кола наших найближчих друзів і навіть трапезував з нашими дітьми. Він був поетом: там, де якийсь письменник говорив про «зелену сукню», він згадав би «*трав'яну сукню*». На мій погляд, він був найбільшим із живих німецьких поетів, але не найкраще при-

стосованим, щоби цим користуватися, і першим — єврейського походження. Він змінив ім'я, перейшовши від Гаррі до Генріха, прийняв іншу віру, будучи не надто переконаним у ній; у часи, коли Гайне мав намір відкрити адвокатську контору, він зауважив, що, не маючи законного входу до янсеністських поселень, він зробився протестантом у Готінгені, де ніхто його не знав. Ця ситуація породила досить вдалий вислів: «Свідоцтво про хрещення є вхідним квитком до європейської культури». Але у що він насправді вірив поза собою? Про нього казали, що, народжений в юдаїзмі, він навернувся у нарцисизм. Тому він засипав нас жорстокою іронією, кусючою дотепністю та кпинами із сучасників — зокрема про пані де Сталь, яку він ненавидів, чи Віктора, якого він вважав «уґоїстом»[76]. Примхи великого поета не мусять бути високого рівня.

Такий самий геніальний, як Бальзак у своєму жанрі, він дуже відрізнявся від нього! Якщо поет викручував собі пальці, коли просив Джеймса подарувати йому акції, то романіст вибухав сміхом, коли той йому повідомляв про відтермінування виплати боргу своєму позичальнику. Зрештою, на думку Бальзака, Джеймс і Гайне були одним цілим. Зустрівши їх одного разу на вулиці, він не зміг стриматися, прошепотівши супутниці, яка потім поквапилась передати це мені: «Увесь розум і всі гроші євреїв». І не мало значення, що Бальзак і Гайне мали, принаймні, те спільне, що однаково були розбещені акціями Північної залізниці, подарунком їхнього покровителя.

Було двоє Гайне: зухвалець, який вільно поводиться з Джеймсом у своїх книгах і статтях, і солодкомовний шану-

вальник у листуванні зі своїм покровителем. «Гроші — це бог нашої епохи, а Ротшильд — то її пророк»: такі речі можна було прочитати з його підписом у *La Gazette d'Augsbourg* і зовсім інше у його листах. Бо поет, який користувався тоді моєю прихильністю, довів цю ваду до того, що його почав підтримувати й мій чоловік. Це видалося йому природним, з огляду на давні стосунки між нашими родинами у Франкфурті, і ще більше — з часу смерті його батька, банкіра, якого, звичайно, замінив інший банкір, тим більше, що його дядько Соломон, так само банкір, але у Гамбурзі, одного прекрасного дня вирішив позбавити його всіх кишенькових. З кількома іншими відомими письменниками Гайне таємно витягнув на світло справу про чорну касу уряду, але не хизувався цим, аби не забезпечити аргументами тих, хто казав, що йому заплатили, щоб обмовляти Німеччину. Крім Джеймса, він регулярно позичав у Мейєрбера, що не перешкоджало йому поширювати Парижем чутки про те, що композитор такий багатий, що платить критикам і клакерам за кожен свій концерт. Хоча Гайне поступився правами на всі свої твори, йому завжди бракувало грошей. Його оплачувані любощі коштували дорого; щодо решти жінок, він волів з ними одружуватися. Якщо якась жінка йому подобалась, він говорив, що вона прекрасна, як жінка когось іншого; він підтримував думку, що в Англії і в Німеччині за дружиною наглядають, а молоду дівчину пропонують, тоді як у Франції усе навпаки. Гайне добре знався на тому, як змушувати шарітися тих жінок, які кричали про вірність чоловікові, але більше переймалися своєю вірністю, аніж своїми чоловіками.

Скільки разів Гайне не показував мені проб із тих своїх текстів, що містили гострі випади проти Джеймса, у якого він випрошував дозвіл на видання? Ця ситуація зобов'язання сприяла нашій близькості, що не перешкоджало йому й далі надсилати свої книги, оздоблені улесливими і запальними присвятами, підписаними *Ihr ergebener Schützling*, «ваш смиренний слуга»! Але дещо розкололося між нами через макове зерня. Можливо, через гроші його покровителя, мого чоловіка. Я зрозуміла: якщо когось любиш, часом краще любити на відстані, аби не розлюбити. Встановлення дистанції захищає від передчуття розчарувань.

Я дізналася, що він помер о п'ятій годині ранку, але для мене він уже багато років був паралізований і майже сліпий. Він відвідував нас непомітно для челяді. Його агонія на авеню Матінйон, 3, була нескінченна і значно перевершувала його статки, він був далеко від свого любого Монмартру і повій з пасажу Панорам. Але він мав достатньо глузду аж до кінця, щоб відмовитися бути похованим на цвинтарі Пасі: він вважав, там смертельно нудно. Я думаю, що Гайне дуже боявся закінчити життя без пам'яті, як інший вигнанець, орієнталіст Людвіг Маркус, ще один наш боржник. У замку княгині Бельджьойозо Гайне усамітнився, щоб писати, але саме до мене він приходив посперечатися про переклад якоїсь поеми, вивчати разом формальні проблеми, які постають під час перенесення образів з однієї мови на іншу, або зважувати естетичні цілі цих франко-німецьких взаємопереходів. Тоді ми поринали в ті моменти благодаті, коли розумієш без пояснень.

Він був правдивим рейнцем, але в юності у Дюссельдорфі заразився французьким духом, який панував у місті. Таке подвійне громадянство у країні народження і країні зростання зблизили нас іще більше, до того ж для нього німецька мова була мовою його внутрішньої батьківщини. Яким би дивним це не видавалося, ми були пов'язані взаємним захопленням: я була його покровителькою — він був моїм коханим. Він мені завжди казав, що я була ангелом його віршів. Зрештою його мати називалася Бетті, і вона теж була донькою банкіра... Але саме у кепкуванні над сен-сімоністами, цими обідранцями, що розквітли мільйонерами, ми почувалися найкраще. Бо саме у спільному сміхові — більше, ніж в обіймах, — між чоловіком і жінкою зав'язується інтимний союз.

3

У ЗАМКУ ФЕРР'ЄР

Рідко коли будинок споруджували як монумент слави однієї родини. Усе сприяло цій посвяті. Ad majorem Rothschildi gloriam[77]. На славу Джеймса особливо. І саме брама дає уявлення про місце.

Уже при вході, на величному фасаді, відвідувача зустрічав пишний гербовий щит. П'ять зв'язаних гострих срібних стріл, орел і лев, що уособлювали п'ять гілок Ротшильдів (Франкфурт, Лондон, Париж, Відень, Неаполь). Їхнє гасло: Concordia, Integritas, Industria*. Ніхто б не зміг краще висловити глибоке бажання поєднати традицію і сучасність. Джеймс уже увінчав цим знаком усю вулицю Ляффітт, а тут гербів було ще більше. На стінах, на дверях, на спинках стільців, на карнизах... Погляд не міг його уникнути, бо всі речі були ним позначені, від тарілок до серветок. Якщо не було повного зображення герба, то був сам щит або монограма. Вони нас переслідували. Знак, призначений нагадувати про поєднання обов'язків і чеснот. Про рівень, на якому слід триматися, аби бути їх гідним. Щось на зразок матриці поведінки. Він навіть був на моєму портреті справа вгорі. Так тоді

* Згода, чесність, працелюбність (*лат.*).

було заведено. Можливо, Енґр поставив його, бо як світський портретист залишався вірним історичному живопису?

Коли мій батько мешкав коло нас на вулиці Ляффітт, у колишній резиденції Гортензії де Богарне, він відмовлявся малювати на своїх портретах свої герби: вони були б недоречними поруч із королівськими; Джеймс не був таким прискіпливим. То було всякчасне і наполегливе нагадування, ніби він боявся, що люди забудуть про його шляхетство. Я надавала цьому менше значення, а для нього це було дуже важливо. Великі родини, Ноаї і Роани, Комони і д'Аркури, не мають потреби нагадувати, ким вони є. Достатньо вимовити їхнє прізвище, і легенда триватиме далі.

Наше прізвище було тільки нашим. Обважніле від такої кількості успадкованих символів, воно було нашою гордістю. Щоб зробити його своїм, треба було його спочатку вигадати. Спочатку наша родина називалася Мейєр. Справжнім засновником був Мейєр-Амшель, син банкіра, який онімечив своє прізвище, ставши Майєром. Над його дверима у франкфуртському гетто гойдалася металева вивіска з написом: *Zum roten Schild*. Під червоним щитом[78]. Тому його почали називати бароном фон Ротен Шилд, згодом Амшелем Майєром фон Ротшильдом — аж до моменту, коли Майєр стало другим іменем його п'ятьох синів.

Ферр'єр збудував Фуше, він був недалеко від Парижа, околиці були придатні для полювання, а нова лінія залізниці зробила практичним доступ до неї, та, зрештою, хіба євреї не жили там уже за часів Середньовіччя? Інакше кажучи, їм знадобилося кілька століть, щоб переселитися із села до замку.

Що тільки не говорили про Ферр'єр! Казали, ніби Джеймс заклав ним початок своєї монументальної політики і що я хотіла стати для замку тим, чим Діана де Пуатьє була для Шенонсо, що було очевидним перебільшенням. Насправді, деякі речі годі продумати бездоганно, і ті, хто поринає у грандіозний проект, не завжди свідомі того, що роблять. Бо інакше вони б очманіли, і це їх паралізувало би. Якби люди праісторії знали, що вони праісторичні, вони б потопились у глибокій меланхолії.

Будівельні роботи тривали сім років, попри їхній фараонський розмах. Внутрішнє декорування забрало два роки. Значно більше, ніж передбачалось. Не все вдавалося, і стосунки між Джеймсом та архітектором Пакстоном, для якого це був єдиний проект у Франції, зіпсувалися. Неприємності під час будівництва й одного, й другого зробили такими нервовими, що вони спотворювали краєвид. Замовник, який вважав себе режисером-постановником, заходився перекроювати на французький манер усе, що було найанглійськішого у його виконавця. Трохи Ренесансу, багато Лувру, присмак Італії на одвірках, віконницях і лоджіях... — він наважувався робити суміші. Він хотів збудувати дім, який був би футляром для його колекції, а зробивши це, мав намір перетворити колекцію на коштовну прикрасу свого дому. Тому колонада на першому поверсі відновила їхні непорозуміння, бо один вважав її необхідною для врівноваження своїх перспектив, а інший бачив у ній тільки перешкоду для розвішування картин!

Джеймс стер на порох стару споруду, щоб збудувати нову через три сотні метрів, — вона підносилася над штучним

озером, створеним за допомогою динаміту: так вона краще вписувалась у новий малюнок садів. Він без упину об'єднував землі. Ми справді займали доволі велику територію. Три тисячі гектарів. Тому про нашу імперію на Сен-і-Марн говорили так, ніби йшлося про шмат Африки, — але не треба перебільшувати...

Джеймс узявся впроваджувати приписи інтенсивного сільського господарства, як Лярошфуко-Дудовіль — хоча ніхто не глузував, дізнавшись, що він створив колонію біля Арменвільї, щоправда, меншого розміру. Насправді ж, розширення Ферр'єра випливало з логіки здорового глузду, властивої об'єднуванню земель. До того ж ми ніколи не діяли, як от наші англійські кузени, з поширених у них політичних міркувань: переймаючись довготривалим встановленням політичного впливу у парламенті, вони придбали графство Букінгемшир, будинки і землі недалеко від Лондона, щоправда, за прийнятну ціну, — ми діяли інакше. Ніякої «долини Ротшильда» на Уазі — тільки цього бракувало у нашій провінції! Я й досі чую відгуки нашої кузини Леонори після її перших відвідин: «На перший погляд схоже на Ментмор. Але в нас не так переобтяжено, у нас менше меблів».

У Франції розширюються впевнено, але розважливо. Не так, як у наших англійських чи німецьких кузенів. Замок Ансельма на підходах до Франкфурта раптом уперся в ліс — спохопилися, коли вже все було завершено. Його зруйнували і відбудували трохи далі, а це забрало забагато часу. Вони також клопотали і отримали дозвіл на те, щоб змістити час-

тину гори Таунус. Можна, виявляється, пересувати гори, якщо призначити відповідну ціну.

Джеймс ніколи не покладався на випадок, — навіть пробуючи зробити неможливе, — аби поєднати ті вимоги, які він поставив: краса, велич, затишок і сучасність. Він підійшов до удосконалення системи осушування земель із такою ж ретельністю, з якою він брався за вибирання коня. Те, що його постачальники не могли йому забезпечити, він виписував з-за кордону: труби, дерева, насіння, корів — усього не згадаю, — за винятком картин і скульптур, які, на превелике щастя, він дозволив добирати до колекції мені.

Уся родина, крім Леонори, була засліплена цим місцем. Адольф похвалив смак, затишок, розкіш, а Шарлотта вподобала собі оранжереї, теплиці, зоологічні чудасії, схожі на ті, які були у Кришталевому палаці. Евеліна здобулась навіть на таку фразу: «Це королівський палац, призначений для імператора».

Коли замок було завершено, Джеймс мав лише одну нетерплячку: переночувати у ньому. Він ніколи не виглядав таким щасливим, як там, — не так через життя у замку, як через життя на великому просторі. Попри усякі очікування, він почувався там правителем. Він любив Ферр'єр особливою любов'ю і захищав його, як ревнивий коханець. Коли брат Ансельм відвідав його у супроводі свого архітектора, Джеймс заборонив їм дивитися плани, що було за межами їхнього розуміння, бо брати зазвичай обмінювалися своїми славетними конструкторами, і сам Джеймс відправляв Ламі у Ментмор для натхнення! Брати й кузени були солідарні у

справах, але вони завжди змагалися у мистецькому плані. Вони практикували колекціонування як спортивне змагання. У своїх безконечних пошуках вони використовували неймовірну мережу кореспондентів та родинних посередників у Європі. Той, хто знаходив перший предмет, мав право збирати решту. Джеймс часто захоплювався цією грою: він був не тільки метким і хитрим, але вмів також запозичувати ідеї в інших, не зраджуючи своїх.

Незалежно від того, чи його пристрасть до колекціонування була щирою, чи була лише можливістю похизуватися своїм успіхом, він це робив за своїми правилами, які можна вкласти в одне слово: винятковість. Ніхто інший не міг мати такі самі меблі чи таку саму бронзу; зрештою, він лише продовжував руйнувати моделі і штампи. Зате Людовик XIV не мав би жалітися на його невдячність, зважаючи на наші численні родинні візити до Версаля.

У нас було не так, як у Во-ле-Віконт: у нас відповідальність передувала власності. Надто багата і надто давня історія закидала нас застереженнями. Ферр'єр був нашою осінньою резиденцією. Ми жили там увесь сезон. Його декорування і облаштування своєю пишнотою відповідали замкові, а затишність — родинному маєтку. Там ми перебували поза часом, поза світом. У Ферр'єрі було щось від висячих садів, щоправда, він був трохи важчий. Ані справжнє місто, ані справжнє село.

Коли поява залізниці дала змогу Джеймсові приїжджати до нас щодва дні, ми з дітьми перебували там з травня по жовтень. Але навіть у Парижі ми відчували запах Фер-

р'єра: кімнати на вулиці Ляффітт зігрівали деревом з маєтку.

На полювання ходили тільки в неділю, але увесь тиждень був підготовкою до цієї події. Полювання було святом, а також претекстом для великих світських та дружніх раутів, на яких стрільниця ставала коштовною прикрасою. Полювання було також бесідою на свіжому повітрі з перервами на облави, під час яких Казимиру-Пер'є пощастило убити двох великих вовків.

Великий хол був пульсуючим серцем споруди. Вітриною гордості. Усе йшло від нього і збиралося навколо нього. Хоча його назва на це не вказувала, але цей просторий салон непередбачувано став також кімнатою для проживання. Французи успішно називали на англійський манер те, що англійці називали по-різному. Так було з *hall* і зі *smoking*, — шляхи снобізму непередбачувані, і це створювало його шарм. Зрештою, доволі цікаво відзначити, що треба було з'явитися Ферр'єру, щоби проявився англійський тропізм мого чоловіка, — а це було не найменшим парадоксом австрійця, який до кінця відмовлявся прийняти французьке громадянство.

Його англоманія була вписана у саму його ідентичність. Він не тільки довірив задум Ферр'єра Пакстонові, найбільш англійському з усіх архітекторів, а не Кляре, зазвичай запрошуваному сімейному архітектору, але з часу переїзду до Франції він також змінив ім'я Яків, дане при народженні, на Джеймс — для милозвучності. Те, як він назвався, стало його іменем stricto sensu[79]. Його ніхто не змушував це робити.

Якоб Офенбах, батько якого співав у синагозі у Колоні, зробив те саме, вже коли давав уроки музики дітям Ротшильдів: змінивши ім'я на Жак, наш приятель композитор думав, що звільниться від обтяжливого минулого, але такі речі завжди його наздоганятимуть, аж до помпезного похорону у церкві Святої Мадлени. А Джакомо Мейєрбер, насправді Якоб Лібман Мейєр-Бір? Змінивши на англійське своє гебрейське імя, Джеймс додав снобістського виміру своєму бажанню асимілюватися. Ця справа з іменем була така промовиста, що дехто мав сприйняти це як знак виклику, вияв погорди, як сталось у випадку з графом де Камондо, який уперто наполягав, щоб його називали Мойсеєм (ризикуючи наразитися на «Момо» у відповідь), а його єдиного спадкоємця чоловічої статі — Нісімом. Саме лише вимовляння цих імен у товаристві викликало фантом великого пророка у вигаптуваному золотом покривалі на Йорданських бродах.

Проте у Ферр'єрі Джеймс дозволяв називати його Якобом. Кутова кімнатка на іншому кінці поверху для прийомів була перетворена у синагогу для святкування Шабату. Без сумніву, це була найприватніша кімната у замку. Там не відбувалося жодних дивних таємних церемоній, які існують тільки в хворобливій уяві тих, хто нас не любить, але це була наша кімната, родинна, можливо, єдина, яка не брала участі у виставі.

Великий хол був геометричним місцем усього, що зав'язувалося у Ферр'єрі. З верхніх великих вікон падало приглушене світло, яке пробуджувало до життя картини. Я займала

стратегічну позицію, найкраще місце для спостереження — праворуч від каміна, портрет Джеймса роботи Фляндрена був розташований зліва. Фляндрен зробив його зухвалим та іронічним, але людяним, з його справжнім сподом. Він таким себе показував. Він не виставлявся на посміховисько, як якийсь Самюель Бернар — «банкір Європи», як про нього казали, — який дозволив Піґо зобразити себе, як доджа, вбраного у червоний оксамит, у такій самовпевненій позі фінансистської величі, що тільки Версальський замок, де він висить, здавався єдиним можливим футляром для його габаритів. Мене оточували картини: автопортрет Рембрандта висів по сусідству з графинею деля Рокка Веласкеса, Діана на полюванні Рубенса панібратськи балакала з леді Спенсер Рейнольдса, а принцеса Доріа Ван-Дейка пишалася своєю променистою самотністю. Місце радше нагадувало музей, а не кабінет поціновувача мистецтва, але це було зроблено навмисно. Ламі, якого справедливо вважали моїм великим фаворитом, кілька разів супроводжував мене до Венеції з єдиною метою — вивчити декоративне мистецтво і скористатися з нього. Я отримала для нього дозвіл малювати, робити акварелі і фотографії у найнедоступніших палацах. А ще його вразили вуличні вистави і карнавал надихнув його на фреску для курильної кімнати.

Цього ранку невелика група істориків мистецтва чи архітекторів, достеменно не знаю, прийшли до Ферр'єра на запрошення мого сина. Щось мені підказувало, що вони прийшли не для того, щоб висловити загальне захоплення ко-

лекцією. За незадоволеною міною одного, гримасою іншого, за їхніми такими буржуазними годинниками та парасольками, нападами педантизму у їхнього шефа, який вважав себе пристрасним прихильником етимології, я зрозуміла, що вони прийшли підтвердити постулат, який став загальновживаним кліше, — те, що вони називали між собою «стилем Ротшильдів». Вони говорили про це таким тоном, який вживали тоді, коли згадували про гармидер у майстерні художника. Ми справді відійшли від високого жанру Просвітництва. Накопичення обтяжувало простір. Це стало відчутно за Луї-Філіпа, і ця тенденція лише загострювалася.

Тут панував майстерний безлад: гурма чарівних дрібничок, які нагромаджувалися на маленьких круглих столиках, золоті пуделка і мініатюри на столах Різенера, політичні сюжетики на каміні, шпалери, які, поволі ущільнюючись, робили задушливішим простір, зелені рослини і квіти, які наповнювали великі кімнати, меблі з ліпниною і оббивкою, що нагадували привабливі жіночі форми, — увесь цей мотлох вичікував. Якщо колись доведеться продати меблі і мистецькі твори Ферр'єра з молотка, що не було б Божою справою, то це слід зробити на площі. У залі для продажу предмети будуть спотворені, втрачатимуть душу, а в замку, який є їхнім природним обрамленням, вони оживають. Немислимо, щоб хоч якийсь відвідувач не піддався цьому рідкісному щільному скупченню мистецьких творів і не відчув запаморочення, дивлячись на них, як Стендаль у Флоренції, переповнений надміром тої краси, яку він відкрив у церкві Санта-Кроче[80].

Жодного натяку на таку емоцію на обличчі моїх ранішніх відвідувачів. Полотна майстрів, розвішані на безконечної довжини дамастах[81] та генуезьких оксамитах, їх не вражали, що свідчило про їхню нещирість, бо навіть найкритичніше налаштовані мусили б скласти зброю перед такою очевидністю.

Головне — нічого не робити, щоб їх переконати. Не треба пояснювати свій вибір, так само, як не слід обговорювати свої пристрасті, — таке правило.

Хоча є серед них один, пан Філіп, який від початку відокремився від групи: він затримувався біля шаф Буля і Ґейнсборо з такою ж докладністю, як коло кишенькових годинників. Не соромлячись він звертався до них, обіперши одну руку на стегно, а іншу простягнувши у мій бік:

«Панове, ви нічого не розумієте, бо нічого не бачите. Те, що є стиль Ротшильд, саме по собі вже є визнанням, але насправді таких стилів два, і це місце бездоганно їх ілюструє. Перший я назвав би стиль «Ротшильд світлий», створений дерев'яними панелями, позолоченою бронзою, старосвітськими килимами савонрі та Фраґонаром, інший, — який я назвав би стилем «Ротшильд темний», — це настінні килими і скрині, Рембрандт і Челліні. Ми не просто у замку, а у мистецькому витворі, зведеному справжнім майстром, Антоненом Каремом. Це Версаль і Шамбор[82] одночасно! А щодо позірного безладу, породженого збиранням, то очевидно, що він має просто розважити прихильників занудного неокласицизму. Ось».

Тон, яким він прочитав цей урок, трохи стишив експертів, але не зіпсував їм настрою — тільки хвиля ніяковості

минула. Їхнє перешіптування відлунювало не дуже сприятливо:

— ...Філіп такий сноб, що вивозить свого пса погавкати до Лондона!

— Тут усе розкіш, пишнота і театральність. Замок без грації і надмірно оздоблений. Забагато історичних цитувань, забагато коринтських пілястрів, забагато вигадливих декоративних орнаментів, забагато всього...

Проте Ферр'єр засліпив сучасників від самого початку. Ці самозвані експерти звинувачували нас у надмірності, а чи коли-небудь їх звинувачували в дріб'язковості? Принаймні тут гроші не лежать по скринях. У нас усе надто велике, а в них усе надто дрібне. Те, що вони називають вихваляннями й еклектикою, є лише щедрістю. Наші божевільні ідеї давали змогу жити митцям, художникам, архітекторам, садівникам, декораторам. Замовлення вимагає винятковості, якщо замовник стає меценатом штибу Медичі. Це не завадило цього ранку ще одному прикро стиснути губи. Як вони могли говорити про замки, нічого в цьому не тямлячи? Манери Ротшильдів їм не збагнути:

— ...Колекціонери? Якщо хочете...

— Але колекція гірського кришталю Адольфа — це виняткове зібрання!

— Та ж він просто придбав її у герцога Бадена. Великий чоловік — це той, хто починає колекцію, а не той, хто її перебирає.

Це правда: тут декор такий, що найменша деталь набуває театральності, навіть якщо наші мистецькі галереї мають

інтимність кунсткамер. Наш Ламі дозволив вільно розтікатися своїй пристрасті до театральності, і то не тільки у салоні кордовської шкіри. Це означало, що зауваження було несправедливе: наш принцип колекціонування не полягав у легкодоступності. Джеймс знав це краще, ніж будь-хто інший, бо дуже перейнявся першим професійним відступництвом у родині — юного Адольфа: одного дня він написав усім родичам у Європі, повідомивши про свій намір залишити банківську справу і витягти частину капіталу заради своєї пристрасті до мистецтва. Родина була достатньо згуртованою і достатньо сильною, щоби витримати удар, щоправда, після спалаху гніву Джеймс почав хвилюватися через те, які наслідки може мати цей прецедент. Він боявся каскадного ефекту — і побоювання невдовзі підтвердилися: численні родичі наслідували Адольфа у Лондоні та Відні, та так, ніби любов до мистецтва була фахом і ніби цей тропізм колекціонування мав сповістити кінець Ротшильдів-будівничих.

Підготовка обіду завершувалася. Збудження на кухні виражалося поспіхом, який опановував поверх обідньої зали. Перехід від сервірування по-французьки до сервірування по-російськи не минув безболісно; важко позбутися розмаїтості одночасно представлених на столі наїдків, щоб пристосуватися до раціональної і впорядкованої організації, і перейти від хаотичного подзьобування до теплих страв. У півтіні рухався кордебалет. Найкращі служники ставали невидимками. Вони вправлялись у мистецтві пе-

редбачливості: досить було кліпнути очима, щоб вони зрозуміли замовлення — гість ніколи не мав потрапити у ситуацію прохача.

Це той час, коли господар дому стежить за мірою, рівновагою та гармонією того, що є на столі. Усе має бути симетричним: сіль справа, гірчиця зліва, перець позаду — усе бездоганно скомпоновано згідно з ритуалом, який вважають непорушним, і англійці без сумніву доклали до цього руку. За це ніхто не може поручитися, але цій манії жити за годинником, тобто увазі до деталей подачі страв за рухом стрілок на циферблаті, ми зобов'язані частково їм: герб на тарілках показує дванадцяту годину, вушко філіжанки і маленька ложечка — п'яту годину... Тільки б моя англофобія не збила мене з пантелику. Діяти по-іншому здається їм improper*, чи indecent, більше ніж «недоречним»: у них була така манія, як зауважив Бальзак у «Домі Нусінґенів». Їхня негнучкість бездоганно пасує до відсутності душевного тепла. Але насправді англійці не холодні, вони повільні. Їм потрібно більше часу, ніж іншим, щоб відчути те саме, що і вони. Англієць розчулюється із запізненням. Йому не можна закидати генетичної напередвизначеності, бо він є її першою жертвою.

Містика етикету, тиранія протоколу. Але за допомогою такого «сита» маленький світ перетворюється на касту. Людовик XVIII, маючи зустріти пана де Корб'єра, міністра у Вілеля, завжди остерігався, щоб той не плескав його по плечі. Погано вихованих людей не зміниш. Дехто пристосовувався

* Непристойний (*англ.*).

до цього з приголомшливою делікатністю. Одного разу, коли ми снідали в Шантілі у герцога д'Омаля, я простежила, як виявила своє незадоволення герцогиня де Ноай: господар посадовив мене праворуч від себе, а її — ліворуч, зневаживши усякі правила. Вона зауважила це між іншим і у момент прощання підкреслила це, простягаючи йому руку: «Я дуже зворушена, Ваша Світлосте, що Ваша Високість ставиться до мене як до родички...»

Було також запрошення, так мило й старанно виписане і так добре сформульоване, що я зберегла його у своєму секретері як зразок для наслідування і як свідчення про давні часи для виховання моїх внуків:

Амбасадор Туреччини має честь повідомити панові барону Ротшильду, що Його Імперська Величність Султан вподобав собі наступну суботу 20 числа цього місяця як день, коли Він матиме задоволення приймати у Букінгемському палаці обмежену кількість добірних осіб з Англії, які бажають мати честь бути йому представленими. Беручи до уваги усе попередньо викладене панові барону Ротшильду, амбасадор Туреччини просить його бути таким ласкавим і вчасно надіслати відповідь із цього приводу і прийняти запевнення у найвищій до нього пошані.

Брейнстон-сквер, 7 липня 1867.

N.B.: Представлення відбудеться між 12 та 2 годинами, без особливих застережень до зовнішнього вигляду.

Заміські запрошення пасують і для пишних раутів, і для інтимних зустрічей. Ферр'єр був час від часу театром «великих серій». Приймати тут було значно легше, ніж у місті, на-

віть у тісному колі. Тут зароджувалися такі зв'язки, які не проявлялися у місті, навіть увечері під час церемонії з підсвічниками, коли господар дому роздавав кожному запалену свічку зі скляним ковпаком, доки на всіх поверхах не було встановлено електрику.

Усе сен-жерменське передмістя і всі службовці міністерських департаментів зі шкіри пнулися, щоб потрапити на наші свята. Правду кажучи, до Ферр'єра приїжджали усі: друзі, знайомі, клієнти. Пруст, якого тоді цінували в Парижі, можливо, там і не бував, але його персонажі були точно: перешіптувалися, зрештою, що на Свана його мав би надихнути Шарль Гаас, син одного із засновників нашого банку, який теж походив з Франкфурта і теж мешкав на вулиці Ляффітт. Мені досить було почути, як одна великосвітська пані зачитала кілька сторінок із його книжки вголос перед невеликим зібранням, щоб він мене завоював: насправді, коли потрапляєш до його всесвіту, складається враження, що Революції ніколи не було.

Саме тут граф Паризький вперше представляв у світі свою доньку Амелі, майбутню королеву Португалії, і Ферр'єр став театром чотирьох святкових днів. Кожен член сім'ї Орлеанських мав у нас рахунок, поточний рахунок і рахунок у цінних паперах, принц де Жвенвіль, герцог де Немур, граф де Парі, герцог де Шартр — усі. Джеймс, який поклав їхній капітал під 2,5% річних, тішився, коли вони вимагали його порад, гублячись у найелементарніших розрахунках.

Луї д'Орлеан міг там зустрічатися з графом де Ріансі, якому він доручав пересилати гроші до банку Ротшильдів і до Котса

у Лондоні, а принц де Сакс-Кобур-Ґота зустрічав пана де Шені, який відповідав за схожі операції як шеф канцелярії.

Адольф Тьєр також сюди приходив... як інакше — Джеймс вів його особисті справи, змусив його купити акції Ліонської залізниці у слушний момент! Зрештою, після реформи рентної системи усі втратили голову з тими залізницями. Упродовж десяти років, що минули з часу його перших інвестицій у залізницю Парі—Сен-Жермен 1835 року, Джеймс весь час відкривав нові лінії: Версаль—Правий берег, Страсбур—Баль, Парі—Дьєп, Парі—Руан, Авіньйон—Марсель, Парі—Страсбур, Парі—Ліон, Крей—Сен-Кентен, Ліон—Авіньйон. Північна залізниця стала дорогою йому лінією, що принесла публічну славу (коли наш син Едмон мав чотири роки, я застала його одного разу з моїм молитовником, і він виправдувався цими словами: «Я молив нашого Пана за тата і за Північну залізницю»). Усі просили у власність ці славнозвісні акції — навіть тоді, коли Джеймс щойно взяв підряд на ліцензію: бо вони без сумніву мали б приносити до 10% річних, — тоді, очевидно, йшлося тільки про обіцянки, але це не мало значення, бо настійливі вимоги перетворились на вимолювання, беручи до уваги дисбаланс між попитом і пропозицією. Захоплення ажіотажем провокувало на несподівані вчинки. Луї-Філіп визнав, наприклад, що був дуже задоволений планами вагона, який ми підготували для нього на Північній лінії.

Залізничний синдром уразив їх усіх.

Вони їли у нього з руки, бо він незмінно досягав успіху. Але ця показова любов були ненадійною. За найменшої пе-

репони вони могли вишкірити зуби. Як тільки було урочисто відкрито Північну лінію, 1700 запрошених були по-королівськи супроводжені до Брюсселя на вечерю. Тут були Гюґо, Дюма, Берліоз, який написав для цієї нагоди кантату. Але незабаром аварія на цій лінії забрала життя п'ятнадцятьох людей, і деякі газети відразу розгорнули свою антисемітську кампанію, а газетярі знову почали представляти Джеймса як безсовісного капіталіста, спраглого крові та зиску.

Незважаючи на природну дискретність Ротшильдів і любов до таємничості Джеймса, майстерно приховувану за завісою велемовності, я була в курсі справ. Мені достатньо було прислухатися до розмов між Джеймсом і синами за сніданком, бо за вечерею світська пристойність не допускала будь-якого надто грубого втручання справ.

Мої гості підозрювали, що я все знала, але вони могли бути певні, що я мовчатиму. Проте їхній погляд інколи зраджував якусь ніяковість. Погляд міністра з правових та релігійних питань Еміля Олів'є, який приходив до Джеймса з проханням узяти його брата Ернеста, капітана-лейтенанта, на роботу до Північної лінії. Погляд принцеси Матильди — безслівний, ясна річ, — через кілька днів після того, як вона попросила у Джеймса аванс у 50 000 франків, бо князь Демідофф, із яким вона розлучилась, як завжди запізнювався з виплатою її триместрової пенсії. Інша опустила би очі, але не принцеса. Ізабель де Бурбон ще краща: вона поклала свій заповіт на депозит і просила наш банк перевести її цінності під офіційну гарантію на пред'явника французької ренти у намірі свого сина короля Альфонса XII.

Коли ти дружина банкіра, то у цьому світі слід приготуватися бути сховищем знань про силу-силенну прикрих ситуацій. Ідеальна розмова часом полягає у тому, щоб разом змовчати і зійтися у тиші, а не намагатися будь-що заповнити те, що вважають мертвими годинами.

Іноді, коли він утомлювався від нескінченної вервечки принців та імператорів і коли великий обід на честь герцогині де Лейхтенберґ ішов слідом за урочистим сніданком на честь короля і королеви Бельгії, — замість того, щоб утриматися від таких запрошень, що, звичайно, неправильно б витлумачили, бо все-таки Джеймс розпоряджався частиною спадку Леопольда I[83] (п'ять мільйонів), — він відлучався, вирушаючи в подорож. Ті, хто його не любив, запевняли, що він мав у своєму багажі лише один роман — розклад поїздів.

Коли я спостерігаю за ними, я бачу щасливчиків. Подивившся, як вони живуть, і здається, що всі вони належать до однієї доброзичливої спільноти. Схилена голова, піднята рука, кожен робить півруху, щоб подих, випереджаючи вуста, пробігся кінчиками граційних пальчиків. Але тільки прислухаєтеся і почуєте перешіптування: про те, що на водах у Дьєпі Ротшильд користується більшою повагою, ніж Монморансі, бо там за пана купон ренти. Він не тільки багатий, але робить багатими інших. Я часто чула, як злі язики казали, що Луї-Філіп був коронований у Нотр-Дам-де-ля-Бурс, де Ротшильд служить архієпископом. Джеймс мав це на увазі і завжди дивувався, що члени високої республіканської адміністрації,

усі ці міністри й префекти, що розбирали наші запрошення на полювання, вперто, без жодної іронії називали його «паном бароном», не підозрюючи, що так його мала називати тільки домашня прислуга.

Скільки з тих гостей, що квапилися до Ферр'єра, поспішатимуть виблювати нас, повернувшись додому? Деякі вже навіть роблять це тут — я можу засвідчити, як портрет. Брати Ґонкури були найогиднішим зразком такого поводження. Чи вони ще й досі ставлять підписи під своїм анонімним листом? Вони так пишалися своєю мерзенністю, що навіть поспішали записати це у своєму «Щоденнику», шляхетному жанрі літератури, який вони перетворили на нице підглядання.

Їх тут приймали, а вони виносили звідси лише враження тупості та недолугості — не тільки від самого замку, який вони називали пудингом, що намагався триматися купи, а й від Джеймса, який отримав прізвисько маркіза де Карабаса. Одного разу ми здибалися на прийомі у принцеси Матильди: я, здалеку відповівши на їхнє привітання, зауважила, як вони нещиро дивилися на Джеймса, з солодом в очах і глухою ненавистю, від якої їм стискало губи, я вже знала, під яким соусом вони готуватимуть його, як тільки повернуться до свого письмового столу: огидна зовнішність, жахливе обличчя амфібії, вибалушені очі, вирячені повіки, слинявий рот скарбнички, зосередження усіх моральних гидот, сатир золота... Ці люди з вишуканим смаком мали передбачуване почуття огиди. Вони думали, що принижують нас, систематично висмикуючи окремі наші недоліки. Вони, проте, не були графо-

манами, які залежали від замовлення. Що б ми не робили, вони бачили в нас посередників і грабіжників. Ми, Ротшильди і євреї, могли постачати тільки отруєні радості. Але чому їх завжди запрошували? Вони таки були письменниками. Попри ті жахи, які вони про нас писали, одного з братів — другий помер — запрошували мої діти — Едмон і Шарлотта — аж до смерті. Він навіть дозволяв собі порівнювати якість їхніх кухонь.

Для мене залишається таємницею, як ці два брати, маючи такий витончений культурний смак, такий винятковий розум, яким ми завдячуємо відродження високого смаку XVIII століття, — як вони могли одночасно *з принципу* хвалити картини бідного колекціонера і *з принципу* стверджувати, що колекція багатія неодмінно складена з фальшивок? Це був такий вибрик розуму, що перевершував будь-яке розуміння. На їхню думку, багаті аматори завжди гірші за бідних. Таки справді, коли знаєш, що́ вони пишуть, то думаєш, що їхня відсутність є окрасою прийомів.

Останні промені сонця щойно згасли на кордовських шпалерах шкіряної вітальні, сповнивши життям персонажів «Тріумфу Мордехая»[84]. М'яке світло оприявнило проникливу красу ледь помітних речей. Це той Ферр'єр, який я люблю.

Двоє служників витирають пилюку з речей, поки замок ще не прокинувся. Дехто з них, знаючи, що їх ніхто не чує, і не переймаючись наслідками розмов, висміюють забаганки деяких гостей. Забаганки! Ось типова ознака пишноти, яку

я не хочу розуміти. Вони ніколи ніде не платять, але першими кричать: «Відшкодуйте збитки!», якщо їх щось не влаштовує. Я, проте, зауважила, що наші слуги можуть у будь-який момент приготувати навіть непередбачене і що гості отримують за бажанням, як незвичне, так і звичайне.

Дві юні панянки пристрасно розмовляють, тримаючи у руках пір'яні віяла, і їхнє базікання відсвіжує в пам'яті образ княгині де Лівен. Ми гостили її у 1840-х роках разом з генералом Фажелем, міністром із Голландії, та послом Апоні, і я пригадую, як вона вихвалялася своїми примхливими вибриками, що не вкладалися у межі здорового глузду. Ми їй запропонували покої, призначені для герцога Орлеанського, але їй були не до вподоби надто тверді і надто вогкі матраци. Замок перевернули догори дриґом, аби вибити і просушити їх. Граф Апоні висловив своє захоплення красою маєтку, хоча йому видалося, що ставок був розташований надто близько до будинку, а за браком саду, що відокремлював би їх, дичина надто близько підходить до подвір'я, що не так уже й зле. Він похвалив гарний смак і затишок внутрішнього декору, зауважив витонченість чаш із позолоченого срібла, оздоблених коштовним камінням, а також звернув увагу на флорентійську мозаїку, але він пригадав, що не зміг не помітити однієї деталі:

— ...Рушники, якщо ви мені дозволите...

— Що з рушниками? Пральня обробляє в середньому вісім тисяч штук щороку, а вам здається, що їх бракує?

— В Англії їх кладуть по два тузні* на кожен туалетний столик.

---

* *Тузінь* — дюжина.

— Хіба англійці зроблені з іншого тіста? Скільки, на вашу думку, ніг у англійця?

Його приклад не надто вдалий. Посол, напевно, не знав, що мені не властиві англійські звичаї, особливо коли йдеться про брутальність shake hand* чи захоплення спортом. У Веденсдон-Менорі, принаймні за часів нашого кузена Фердинанда, гостей приймали з такими церемоніями, що це мене завжди потішало. Зранку, розсунувши важкі завіси, камердинер починав день такими словами: «Чаю, кави, шоколаду чи какао, пані баронесо? — Чаю. — Добре, пані. Асам, сучонґ чи цейлонський? — Сучонґ. — Гаразд, пані. Молоко, вершки чи цитрина? — Молоко, звичайно. — Добре, пані. Джерсі, герфорд чи бревікорн?**» Тепер мені слід було б передати до Англії наш герб, щоб там домалювали якусь корову, бо зізнаюся, що о такій порі розрізнити вид домашньої рогатої худоби мені не до снаги.

Віктор де Балабін, секретар Російської амбасади, багато зробив для становлення нашої артистичної репутації. Він охоче розповідав про те, що в нас — чи в Парижі, чи деінде — принаймні можна бути впевненим, що лунатиме добра музика. Цьому, очевидно, посприяла дружба з Россіні, навіть якщо Джеймс заплатив, аби його присутністю підняти престиж шлюбної церемонії нашої доньки. За встановленою традицією меценатів, залюблених у мистецтво, Ротшильди, як французь-

---

* Рукостискання (*англ.*).

** *Джерсі, герфорд, бревікорн* — місцевості в Англії, відомі молочними породами корів.

кі, так і англійські, витрачали гроші на те, щоб він міг потрапити у будинки і кола, корисні для його кар'єри.

Россіні був відомим гурманом. У нас він познайомився з Антоненом Каремом, і вони почали активно співпрацювати. Вони спільно вигадали салат, зготований, якщо не помиляюся, з подрібнених білих п'ємонтських трюфелів, екської олії, цитринового соку, делікатної гірчиці, — усе це перчать і солять, а потім збивають у салатниці.

Джеймс і Россіні часто навідувалися один до одного, хоча багато речей їх розділяло, ще до того, як «Sabat Mater» стала сенсацією в Опера. Вони й померли, ніби навмисно, одночасно. Ми з його дружиною теж часто бували одна в одної: ділилися новинами. Одного разу я надіслала їй картку, на якій просто написала «Смерть», — вона повернула її мені наступного дня з таким самим написом «Смерть», виведеним її рукою.

Коли я бачу, як мій син Альфонс і його кузен напосілися на комісара Клемана, шефа служби моралі у префектурі поліції, потім відвели попід руку для бесіди сам на сам до тихого кутка у великому холі, то сумніваюся, що для того, щоб пригадати останню облаву. Це велика заслуга полювання — давати змогу своїм палким прихильникам обговорювати його, нікого при цьому не дивуючи.

Комісар був радше чоловіком справи, аніж паперів. Маломовний за природою і за посадою. Він був найобізнанішою у демімонді Парижа людиною[85], — а хто з можновладців не спілкувався з якоюсь актрисочкою з вар'єте? Він обмовився

колись, що мій чоловік сприяв авансуванню Марі Верн, танцівниці з Опера, яка збагачувалася, переходячи з рук принца Денена до рук молодого Се та кількох інших, яких вона ретельно добирала. Я не хотіла знати більше. Яка мені різниця, чи вона з Опера, чи з «Меню-плєзір», з «Дилясман-комік», з дансингу «Перен» чи навіть з «Мезон-дори»! Присутність цієї неділі поліцейського з репутацією спеціаліста з галантних кіл ні для кого не була несподіванкою. Будь-який гість здогадався б, про що вони розмовляли, за змовницькими виразами облич та за відлунням останніх пліток, — про поведінку моєї невістки Леонори, яку ми всі називали Лорі.

— ...Вона не дуже обережна, слід було б узяти її під охорону, — сказав таємний агент із червонявим обличчям, поглинутий своєю справою. — Наші агенти заскочили її в публічному місці в компанії інших жінок, зокрема маркізи де Ґаліфе, вродженої Ляффітт, яка вже зовсім забула про перестороги... Згідно з рапортом інспектора, вони разом брали участь у лесбійських вечірках у будинку під номером 5 по вулиці Бас-дю-Рампар.

— Ми залагодимо це, правда ж? — зітхнув Альфонс, поклавши долоню на руку полісмена, перш ніж підвестися, щоб відпровадити його до обіднього столу.

— Це ще не все, — наполягав полісмен, що моментально змусило Альфонса знову сісти. — Йдеться також про вашого юного брата, пана Едмона.

— А... Та сама?

— Люсі Гебер, тридцять років, чудове помешкання на другому поверсі під восьмим номером по вулиці Рима, знаючи,

що пані Сара Бернар, також нам добре відома, мешкає під четвертим номером... Карета, коні, служники.

— Ми довго це обговорювали в родині, потім із ним. Самих застережень замало. Таке враження, що вона має сильний вплив на нього. Хай там як, вона йому дорого коштує...

— Вона хоче змусити його одружитися з нею: вона його квапить, і вона вміє переконувати.

— Гм! — процідив Альфонс, обмінявшись довгим поглядом з кузеном навпроти, перш ніж нахилитися до полісмена. — Гадаєте, вона погано сприйме нашу пропозицію у 100 000 франків, що мала би припинити цей зв'язок?

— Знаєте, про що базікають гульвіси у паризьких галантних колах? Раніше кохання було справою часу, тепер це справа *грошей*... — сказав він, зробивши вправну модуляцію язиком, підборіддям і губами, щоб виділити останнє слово.

Наші найдорожчі гості рідко залишали Ферр'єр з порожніми руками. Ми завжди підтримували традицію гарних подарунків. Не для того, щоб підкупити людей, і не для того, щоб засліпити публіку, хоча найчастіше такий жест приймався саме під таким кутом зору. Є щось дуже ротшильдівське у цій поведінці — не такій заяложеній, як вважають. Я щороку надсилала великі букети і великодні яйця родині Франсуази Орлеанської. Посол Апоні завжди був вражений тою витонченістю, з якою я добирала подарунки для його дітей на Різдво: гральний столик з червоного дерева з картами, більбоке, шахами, шашками, чортиками у пуделках і дзиґами для Рудольфа та Джулії, а для Мімі — креденсик з усім необхідним для лялькового обіду — скатертиною, порцеляною, ножами,

ложками, склянками і виделками, що створювали, насправді, картинку рідкісної елегантності.

Джеймс поділяв моє захоплення оригінальністю в доборі подарунків: щоб віддячити панні Паті за те, як добре вона виконала музичні композиції до нашого шлюбу, а особливо донести, наскільки його зачарувала краса її голосу, він замовив для співачки зацукрений ананас, що й прибув із Ніцци спеціально для неї. Наші подарунки були не конче найдорожчими, але неодмінно найвигадливішими. Ця унікальність дуже зворушувала, і, попри те, що лише доповнювала подарунок, саме цей вияв душевності часто залишався у пам'яті. Отже, коли я здогадувалась, що ужиткове припаде до душі більше, ніж дріб'язкове, я шукала щось рідкісне й старожитнє, щоб і річ могла нагадувати про минуле. Граф Ніґра, італійський легат, часто згадував, що він був неабияк розчулений книжками з перепискою пані де Дефо, — яку Горас Волпол вважав «дивовижно дотепною розпусницею», — моїм подарунком.

Якби Джеймс не прагнув довести, що велич і галантність у Франції ще ніколи не були такими яскравими, як із появою Ферр'єра, він не взявся б за цю справу. І 16 грудня 1862 року був їх апогей. Цього дня у супроводі чотирьох синів він вирушив на вокзал, щоб зустріти Наполеона III, бо імператор дав знати через нашого спільного приятеля, графа Ніґра, що йому до вподоби, коли його приймають у місцях, які приваблюють світську хроніку. На честь його приїзду на древках чотирьох замкових веж замайоріли імперські кольори. Жін-

ки з паризького, лондонського, франкфуртського та віденського ротшильдівських домів чекали його у великому холі. Фулд, міністр фінансів, граф Валевські, державний міністр, граф Коулі, посол Англії, Ріхард Меттерніх, посол Австрії, а також генерали Ней і Фльорі супроводжували імператора. Розкішний сніданок переривався грандіозною музикою: Россіні диригував хором паризької Опера, і його «Полювання на фазана» замінило великі лови.

Наш гість був настільки делікатний, що не пригадав мені випадку, який виставив мене на посміх усьому Парижу щонайменше на кілька днів. Можливо, він знав, що моя легендарна короткозорість заважає мені впізнати будь-кого навіть з відстані в кілька кроків. Він не зробив ані найменшого натяку на нашу «зустріч» одного пообіддя навесні 1861 року на площі Згоди. Я їхала в екіпажі у компанії юної кузини з Франкфурта, якій я показувала Париж, і коли ми чекали в заторі, якийсь високопосадовець уклонився нам із висоти свого фаетона, запряженого чудовим «англійцем». Щоб не витрачати часу на пошуки окулярів у складках шалі, я відповіла йому розсіяним «добр'день, добр'день», як близькому знайомому, аж зрозуміла, коли він уже віддалявся, що то був імператор.

До заміжжя з Луї-Наполеоном Ежені де Монтіхо була нашою протеже. Щоразу, коли вона для власного задоволення подорожувала Європою, Джеймс надсилав циркулярного листа братам та їхнім кореспондентам у Брюсселі й Амстердамі, щоб залагодити усі банківські операції для тодішньої графині де Теба та її матері, герцогині де Пенарада.

Колись я мала-таки розбити кригу. Я вибралась на одне зі свят президента: уже не мала змоги відхиляти його запрошень, бо це скидалось би на якийсь політичний бойкот. Він був надмірно привітний і засвідчував свої співчуття з приводу того, що я так довго перебувала у скорботі, навіть якщо він не вірив жодному слову. Він був непоказний з вигляду, але м'якість його погляду, здавалося, шукала захисту і прихильності. Він переконав мене прийняти його запрошення на бал-маскарад у Тюїльрі, на який я вбралась під Ренесанс. Але з вірності до Марі-Амелі я просила Джеймса з донькою та її чоловіком піти на імператорський шлюб без мене.

До цього моменту Луї-Наполеон видавався мені істотою, банальною до сліз. Людиною, не здатною на скандал. Йому, без сумніву, бракувало характеру: він не знав, на який зі своїх суперечливих імпульсів має відгукнутися. На початку його правління я вважала його абсолютним політичним нікчемою. Той, кого називали Наболеоном*, навіть невдахою, був справжнім нездарою, і влада його несла лише негатив. Особа, жадібна до влади заради самої влади, людина, що не має жодного іншого прапора, аніж славетне ім'я, соціаліст, що ховає свою справжню природу під маскою ввічливості, — він був ким завгодно, тільки не державним діячем. На мій погляд, не було сумнівів, що якби Франція мала пережити любовну пригоду з цим імператором, вона була б страшенно романтичною: пристрасною на початку, злісною у кульмінації, жорстокою у момент розриву.

---

* Може, від nabot (*франц.*) — карапузик, карлик, потворець (*прим. перекл.*).

Такий чоловік не міг подарувати своїм тридцяти п'яти мільйонам підданців нічого кращого, ніж пародію на Імперію. Чи міг на мене справити враження персонаж, без сумніву, історичний, але який, по суті, увійшов до світу моїх батьків, коли 1832 року вони викупили будинок, де жила королева Гортензія, — зовсім поруч із вулицею Ляффітт?

У Ферр'єрі він посадив кедр. А коли поїхав, один із його помічників зізнався: «Імператор був абсолютно захоплений своїм візитом. Він говорив про Ферр'єр, як про замок із «Тисячі й однієї ночі». Він був утішений і зачарований».

Супроводжуючи імператора на вокзал, Джеймс смакував своєю перемогою, походження якої ніхто не знав. Його цілковите задоволення читалося у легкій посмішці, що з'являлась на його обличчі у схожих ситуаціях. Він саме згадував, як десять років тому імператор довірив заснування «Земельного кредиту» братові свого міністра Фулда після того, як той йому дав загальновідому пораду: «Ваша Величносте, Вам слід негайно позбутися опіки Ротшильда, який править незалежно від Вас».

Імператор прибув разом з Фулдом. То був історичний день. Усі вважали, що він запам'ятається. Щось, однак, турбувало мене, якийсь присмак, у якому не було гіркоти, але була меланхолія, жаль за тим, що все це могло би бути, якби ми жили за старого режиму. Це стосується не тільки керівництва, але й смаку: тоді панував високий стиль, а не пастіш*. У такі моменти ще більше, ніж у звичні дні, я відчувала лег-

* *Пастіш* (*франц.* pastiche) — у цьому випадку дещо вторинне, похідне.

ку ностальгію за епохою, до якої не належала, але яку сильно відчувала. Звісно, мені ставало здорового глузду не наказувати зачиняти віконниці 14 липня. Але коли я відчуваю, що Революція змушує говорити дурниці, мені хочеться змінити сучасників.

Мій орлеанізм не був секретом ні для кого, опортунізм Джеймса також. Його політичні переконання ніколи не ускладнювали йому життя. Моя лояльність компенсувала його вміння служити можновладцеві, ким би той не був. Після смерті короля, потім королеви я змусила увесь дім носити жалобу. Кончина цієї святої жінки мене справді вразила. Тим гірше для тих, хто глузував з того, що під впливом своєї розпуки я змусила вбратися у чорне *high life**. Незважаючи на прихильність до мене, я не з'являлась при дворі за Імперії. Проте одна фраза видалась мені переконливою: одного разу В'єль-Кастель згадав про імператора з його двором, як про «діамант, що потрапив у екскременти». Моя вірність принцам крові залишалась непорушною. Ми робили їм значні послуги. Луї-Філіп Орлеанський був мені вдячний за те, що, коли він взявся шукати стаєнного, який зміг би правильно об'їжджати його коней і керувати конюшнею у замку д'Е, я рекомендувала йому Анрі Можі, який колись працював на нас і бездоганно відповідав його побажанням стосовно їзди верхи. Чи наважусь я сказати, що з шанобливим трепетом зберігала перстень герцогині д'Омаль, який мав напис на знак дружби, — подарунок герцога після смерті дружини? Можливо, това-

* Вищий світ (*англ.*).

риство принців мені подобалося тому, що вони підносились понад своїм світом та світом усіх інших людей і що вирізнялись цілковитою відсутністю снобізму, яка є ознакою довершеності справжніх висот.

Зрештою, хіба ми і вони не були рівноцінними символами? А того фатального незабутнього дня 24 лютого 1848 року бунтівники пограбували резиденції Орлеанських у Пале-Роялі і в замку де Неї і резиденції Ротшильдів у Булоні та Сюресні.

Наш приятель Арі Шефер належав до людей, які мене розуміли. Він теж уникав двору й салонів, не виявляючи поблажливості авторові державного перевороту. Могутні зв'язки єднали його з Орлеанськими з часу, коли він навчав рисунка дітей герцога і той став його меценатом, зробивши Арі врешті-решт придворним художником свого дому.

Що більше Джеймс засвідчував свій опортунізм, то стійкішими ставали мої переконання. Він не розводив церемоній і почувався у Тюїльрі як вдома. Він мав щось від того герцога Савойського, про якого Людовик XIV казав, що він ніколи не завершує війни у тому таборі, в якому її розпочав.

Можна любити Францію, не люблячи, проте, Республіку. Манія юрби мусила б відвернути загальне виборче право. Депутати довели, що для більшості вони були дикими звірами з великого паризького звіринця. Я вже давно ненавиділа свій час, моя епоха розчарувала мене від днів 1848 року, коли я з дітьми втекла, сівши в Гаврі на корабель до Англії. Демократія — це синонім анархії й хаосу, і не говоріть мені про становище євреїв у гетто; їхнє звільнення сталося б усе-таки

рано чи пізно. Не шукайте у цьому ностальгії за давнім правлінням, це радше жаль за часом, коли мали розуміння честі і гідності, коли усвідомлювали свій статус. Хай там як, а без об'єднання двох гілок королівської родини даремно було сподіватися на реставрацію.

Одного дня Німеччина нас захопила, і німці розташувалися в нас. Король Вільгельм розмістився у покоях Альфонса, граф Бісмарк — там, де мали бути кімнати Джеймса, а фон Мольтке — у моїх стінах. За той майже рік вони пустили тут коріння з трьома сотнями людей і двома сотнями коней. Спорожнивши 65 пляшок вина і 32 пляшки шампанського, їхні штабні офіцери, яких мало бути 15, а приїхало 32, вважали скандальним такий поганий прийом у баронеси де Ротшильд. Король явно не був їхнім кузеном: прибувши з цими людьми, включно з власними кухарями, він платив не менше ніж 200 франків чайових персоналу замку. Він навіть вимагав, щоб перевірили загальний стан місця перед від'їздом. Дарма! Незважаючи на гвардійців, присутність герцога де Мекленбурґа та князя де Баденіа, якщо солдатам забороняли вбивати куріпок, вони грабували півниці і крали речі. Як усі замки регіону, наш був заміським шпиталем, де бракувало лісу та харчів. Коли ми нарешті змогли повернути його, він був у жалюгідному стані. Хоча Бісмарк був другом сім'ї.

Замок увійшов до історії як місце «ферр'єрської зустрічі». Жуль Фавр, міністр закордонних справ Уряду національної безпеки, намагався отримати тут підписання мирної угоди, прийнятної для французів. Бісмарк змусив його чекати дов-

гі години, щоб ще більше принизити. Це була неділя 18 вересня 1870 року. Стояла задушлива спека. Фавр приїхав у супроводі барона де Рінґа, свого заступника, пана Гендле, свого секретаря, капітана штабу та пана Луца, посередника з міністерства закордонних справ.

Він прибув таємно. Він явно хотів присилувати ворога відкрити свої наміри. Він квапився перекласти цей тягар з уряду на Асамблею, щоби саме вона вирішувала перед очима Історії, чи продовжувати війну, чи шукати умови для миру. Але він поставив ультиматум про цілісність території, переконаний, що його підтримає суспільна думка, і не міг здати позиції — навіть тоді, коли я, спостерігаючи за ним за сто кроків, відчувала, що він шкодує, не маючи змоги поступитися територією, навіть якщо в обмін на це треба було зберегти Мец. Він хотів запропонувати Бісмарку «підходящу угоду». Хто б міг подумати, що він для цього дістанеться аж до форпостів! Бісмарк спочатку погодився зустрітися з ним у замку в От-Мезоні, невеликому маєтку біля Монтрі. Переговори відбувалися там, але під кінець дня, за браком в усьому околі місць для ночівлі, канцлер погодився, щоб його завезли до Ферр'єра: продовжити розмову й уникнути розриву через абсолютне розходження. Бісмарк, маючи могутні зовнішні риси і високу статуру, поводився дуже добродушно, що не пасувало його значущості.

Зустріч відбувалася на першому поверсі, у мисливській залі, що слугувала штаб-квартирою прусського посту. Француз був вражений кількістю німецьких солдатів, їхньою поведінкою, їхньою дисципліною, їхньою волею. Щойно обід-

ньої пори з'явився Фавр, Бісмарк запросив його до столу, але той відмовився. Він хотів перейти до головного.

— ...Чого ви ще хочете? Ви вже маєте над нами перевагу; в очах світу ви здобули військову славу, яка може задовольнити найвибагливіші амбіції.

— Не говоріть про це! Ця цінність нам не відома, вона не... слово, що вживається на біржі...

— Котирується?

— Саме так. Це цінність, яка не котирується і на яку наш народ не дуже зважає. Ми просимо тільки мирного життя у себе вдома. Ми ніколи на вас не нападали, і ми ніколи на вас не нападемо. А ви, навпаки, тільки й мрієте про реванш, і ми змушені це терпіти...

Бісмарк ужив слово «чернь», щоб описати народ Парижа, він виділив цитати у газетах, карикатури, насмішки, і Фавр повернув йому рукавицю з тими самими аргументами. Німець волів негоціювати з Наполеоном III, якщо тільки друзі Фавра не замислили його скинути. Вони розійшлися о пів на першу ночі, переконані, що зробили якийсь поступ, а зустрілися об одинадцятій наступного дня, щоб домовитися про можливі комбінації. Врешті-решт, Бісмарк мав «затримати» Ельзас і Лотарингію та гарнізон у Страсбурзі. Перш ніж піднятися широкими сходами, Фавр розвернувся до одвірка, щоб розвіяти своє приховане незадоволення, ледь стримуючи сльози болю і гніву. Штабний капітан супроводжував його аж до аванпостів, щоб уберегти від перестрілки. Він муситиме зараз пояснити, чому допущено розчленування батьківщини.

Якийсь час після виборів Кабінету з монархічною більшістю мої політичні друзі знову почали плекати надію на реставрацію. Граф Паризький, голова дому Орлеанських, і граф де Шамбор, голова дому старших Бурбонів, погодилися поступитися один одному. Але всі зусилля були зруйновані через історію з прапором: один вимагав триколірного, інший — білого прапора свого дідуся. Вони не зійшлися. Шамбор провалив свій вхід до Версаля, де засідала Асамблея разом із президентом Мак-Маоном. Отже, головою французького дому став граф Паризький.

Я бачу Бовуара і графа Ділона за важливою розмовою з Альфонсом. Троє чоловіків покинули вечерю, бо час їх квапив. Вибори мали відбутися 15 квітня 1884 року на півночі. Але їм забракло 100 000 франків на справу фінансування кампанії. На справу монархізму. Про це не пишуть у шкільних підручниках, та справа монархізму мала своїх меценатів: герцогиню д'Юзес, але вона вже дала три мільйони, Ротшильдів і барона де Гірша. Мій чоловік ненавидів Гірша майже так само, як і Перейра: казав, що обидва виявляли у своєму антиротшильдівстві такий запал, що йому позаздрили б антисеміти.

— ...Отже, на чому ми зупинилися? — запитав Альфонс.

— Бретой, який називає себе роялістом-демократом, зустрічався з Гіршем, щоб попросити у нього 200 000 франків.

— Але мені здавалося, що мова йшла про половину цієї суми?

— У міжчассі потреби можуть зростати, тому ми забігаємо наперед. Він йому сказав: «Є тільки двоє людей, у яких

я можу просити: ви, якого я вважаю джентльменом, і Альфонс, якого я вважаю банкіром». Гірш підвівся і підписав йому чек.

— Він навіть не вимагав ані подробиць, ані розписки! — довершив Ділон.

Усмішки, що освітила обличчя сина, мені було досить, щоб уявити, як він тріумфував усередині. Прихований і мовчазний усміх, позбавлений зарозумілості легких перемог: його батько глузував би з цього.

Від свого приятеля Бретоя Бовуар дізнався не тільки про це. Під час недавнього сніданку, коли той згадав, що збирається відвідати графа Паризького в Англії, щоб обговорити фінансове питання, барон Гірш запалився цією перспективою:

— ...Тоді він почав підраховувати, що наша справа потребує п'ятдесяти мільйонів, і слід принаймні отримати десять, а щоб це зробити, треба постукати у ваші двері, Альфонсе! Він навіть сказав, як принц має за це взятися, щоб примусити вас дати цю суму! Тільки послухайте: «Хай запросить Ротшильда, хай має під рукою на своєму робочому столі, коли його прийматиме, журнал облігацій із корінцями — зразок я йому дам, — і хай йому скаже: "Дорогий бароне, я не можу, я не маю права втаємничити вас у всі мої політичні комбінації, але ви можете вірити мені, коли я вам кажу, що я певен, що зможу встановити тут монархію за короткий термін, — і я вирішив зібрати суму, яка мені може знадобитися. Я випустив із цієї нагоди 500 процентних облігацій по 100 000 кожна під три відсотки пога-

шення з капіталу. Ми вже почали їх роздавати. Я зберіг для вас п'ятдесят і гадаю, що ви не відмовитесь їх узяти. Я не прошу вас про подарунок, тільки про звичайну позику у вашому банку"».

Цього разу Альфонс не зміг стримати своєї радості, зайшовшись щирим і гучним сміхом, якого вже давно не чули скульптури ферр'єрського холу.

1886 року, року моєї смерті, проголосували за новий закон про вигнання, який змусив французький королівський дім покинути замок д'Е і вирушити до порту Трепор, де чекали пароплава до Англії.

Мій старший син Альфонс прибув туди. Принаймні дружині і дітям, які зібрались навколо нього, і мені з моєю невидимою всюдиприсутністю він розповідав, як повернувся із замку д'Е:

— Я не мав жодного бажання змішуватися з цим тлумом. Уявіть собі: тисячі роззявляк! Я волів запевнити принца у своїй відданості за кілька днів до того у замку д'Е. Я був не сам: я зустрів там Пілє-Віля і Демаші.

— Знаєш, що кажуть?..

— Знаю: кажуть, що банкіри не хочуть компрометувати себе і що Орлеанські завжди доводили свою надмірну приязнь до банкірів, але мені байдуже!

— Проте ти міг би з'явитися в порту...

Він би міг, справді. Альфонс був добрим головою банку: він розумний, про нього казали, що він фаховий фінансист і відмінний адміністратор, але якою б не була його відданість

графові Паризькому, родинний атавізм завжди стримував його зайти так далеко, щоб відкрито конфліктувати з Республікою. Ротшильдівська обачність.

Діти з матір'ю пішли: Альфонс залишився чекати відвідувача. Анрі де Бретой — бо йшлося про нього — почав розмову з президента Ґреві, який періодично втрачав свідомість, — але в його хвилюванні було забагато іронії, щоб когось надурити; вони обговорили коад'юторів*, а потім згадали капості пана Жандра, неповторного Даніеля Вільсона і його махінації з нагородами, його винні бочки...

— Уявіть собі, ще торік, — розповідав мій син, — я не зміг увійти до перспективної справи, бо мені треба було спершу дати йому 500 000 франків! Екстравагантно, чи не так? Справа відбулася, але без мене.

— Вільсон багатий настільки, наскільки це можливо для наскрізь корумпованої людини, яка постійно програє на біржі...

— Дехто мусить уникати Броняра**, як уникають казино.

На жаль, я не дізналася більше, бо розмова відхилилась на графа Ґрефюля, який завоював собі репутацію неперевершеного звабника білявок, а одружився з чорнявою, що неабияк збуджує уяву.

Піді мною розташувалась група мисливців. Мені досить було кількох хвилин, щоб зрозуміти, що вони геть не пе-

---

* *Коад'ютор, єпископ-коад'ютор* — у католицькій та англіканській церквах титулярний єпископ, що призначається у певну єпархію для допомоги єпархіальному єпископові.

** *Броняр — палац Броняр* — споруда, названа на честь її архітектора Олександра Теодора Броняра, в якій була розташована Паризька біржа.

реймаються мисливськими манерами. Їхня виправка і розмова одразу виказали офіцерів. Я знаю цю породу чоловіків, я знала одного такого, про якого часто згадували в розмовах, і зрозуміло чому. Шанґарньє. Генерал Ніколя-Ан-Теодюль, син рояліста д'Отена, на дванадцять років старший за мене: не такий порох часу, як мій дядько Джеймс до нашого шлюбу.

Генерал Шанґарньє часто обідав на вулиці Ляффітт; гарне виховання і старий рефлекс воїна змушували його простягати мені ліву руку, щоб права рука була вільною будь-якої хвилі вихопити шпагу, щоб захистити мене. У такі вечори мені погано вдавалося приділяти однакову увагу всім гостям, як належить господині дому, і не виказувати йому моєї прихильності. Він приїжджав на полювання до Ферр'єра щораз частіше, що багатьох дивувало. Він, правду кажучи, не був мисливцем. Напередодні державного перевороту 2 грудня Джеймс ще мав віру в його зірку і провіщав йому велике майбутнє, називав його «наш генерал» або ще двозначніше — «наш любий друг».

— ...Усі в Парижі про це знали. Вони нічого не приховували, він особливо — настільки щасливий через любов такої особи, що зізнався у цьому друзям. Це навіть стало предметом насмішок, пригадуєте?..

Вони пішли. Цей чоловік справді випромінював щось на кшталт славнозвісної французької запальності, цієї суміші відваги і нерозсудливості, на яку здатні лише великі солдати, вирізняючись цим з-поміж інших. На такому рівні відвага і мужність уже не мають сенсу: всі вояки ними більше чи мен-

ше наділені. Щоб проявити себе, їм треба було зітнутися із сильним потрясінням або осідлати Історію. Для Шанґарньє таким шоком став Алжир.

— ...Рівнини Кабілі в ущелинах Атласу, від капітана до генерала дивізії — за дванадцять років! І ось він уже в тріумвіраті африканців разом із Бедо і Ламорісьєром. Ох, яка легенда — Шанґарньє... Ви гадаєте, що Історія забуде Сіді Мабрука? — запитав один незворушним голосом, такий собі Бульйо.

— Сіді Мабрук, — підхопив відразу граф д'Антіош, пригадуючи вголос, щоб засвідчити велику пошану цьому чоловікові. — Ми відступали з Константини 24 листопада 1836 року під тиском ворожих сил, що значно перевершували наші, і Шанґарньє, тоді командир батальйону 2-ї легкої кавалерії, пропустив уперед військо, сформувавши ар'єргард з найрішучіших вояків, вишикував їх у каре перед наскоком арабської кавалерії і сказав: «Побратими, гляньте просто в обличчя цих людей! Їх шість тисяч, а вас — триста. Ви ж бачите, що нас порівну!» Продовження відоме: арабська армія повернулась до пустелі після численних безрезультатних нападів — це досягнення розкрило Шанґарньє, його привілейоване місто Отен відкрило підписку, щоб замовити Горасу Верне полотно, яке мало б зробити його безсмертним. Він умів здобувати довіру своїх людей.

— І не тільки там! У Парижі 1849 року, бувши командиром Національної гвардії, він воював з бунтівниками, оточив їх і змусив скласти зброю перед Консерваторією мистецтв і ремесел.

— А в сімдесят років, незважаючи на свій вік, він вирушив волонтером до оточеного Меца. Він був справжнім героєм.

— Ні, просто солдатом, що мав Африку за другу батьківщину, а шпагу за компаньйона і залишався великим навіть у вигнанні та бідності.

Ці армійські факти були всім відомі, але військової слави було б замало, щоб я прив'язалась до нього настільки міцно — попри те, що він не переймався ані болем, ані небезпекою. Монсеньйор Перо, єпископ Отена, Масона і Шалона, зумів знайти інші слова, щоб описати його, і цього розмитого спогаду про поховальну промову під склепіннями храму було досить, щоб я здригнулась: «...Руки вісімдесятилітнього чоловіка до кінця міцно тримали прапор християнської цивілізації так само, як сорок років тому тримали шпагу, від якої тікав з кавалерією Абд ель-Кадера, півмісяць Магомета... Він, проте, не був із тих чоловіків, які захищають засади релігійної та соціальної моралі, тільки якщо цього вимагає ситуація, заперечуючи своїм особистим життям максими, якими наповнюють публічні виступи...»

Бідне те серце, якому заборонено плекати більше, ніж одну любов! До цієї зустрічі я вважала себе жінкою на взірець пані де Сталь: веселість розуму, меланхолія почуттів. Один обмін поглядами — із тих поглядів, які запалюють життя, — нагадав мені про те, що я вже не хотіла бути жінкою, як у п'єсах Бомарше, з активною душею у бездіяльному тілі. Досить було одного погляду, щоб стримувана досі природа прорвала свої останні загати. Наше XIX століття, таке щасливе,

що успадкувало манери попередньої епохи, — але хіба це не театр, де виставляють засади й звичаї? Цьому можна підкоритися, і ніхто не вважатиме вас жінкою з багатогранним серцем.

Якщо мудрість полягає в тому, щоб керуватися пристрастями, а не корисністю, то Шанґарньє був мудрим. Ніхто не знав цього чоловіка з високим чолом і з тонким станом так добре, як я. Я знала його так, що відчувала його найприхованіші страждання: права ключиця завдавала болю, випадаючи час від часу відтоді, як він отримав кулю, коли його батальйон, вишикуваний у каре, чинив опір на плато Мансура; ліве плече так ніколи й не відновилося після жахливої рани під час подій в ущелині де Лямузая, але він ніколи не жалівся.

Одна деталь може дати уявлення про людину. Він був такий один серед сотні тої самої крові. Наступного дня після подій 1848 року він хотів нагородити мого приятеля художника Арі Шефера, командувача батальйону Національної гвардії, за відвагу в боротьбі проти бунтарів. Але Шефер відмовився від ордена Почесного легіону за військові звитяги, бо хотів отримати його за мистецькі заслуги. А що генерал не мав права за це нагороджувати, то замовив йому свій портрет...

У повсякденному житті Шанґарньє був легкою і приємною у спілкуванні людиною, але швидко переходив на природну авторитарність, якою послуговувався в Асамблеї, а згодом в Сенаті. Він був прямим аж до брутальності, дратувався через зухвалість та низькі інтриги, був безкомпромісним і запальним, відданим у дружбі.

Гадаю, не має значення, якого саме року ми зустрілись. Я встигла перейти половину життя і раптом опинилась на водорозділі, на якому запитуєш себе про користь, яку можна принести своїм життям. Цей злам, цей вирішальний пік, який Пруст так мило називає «вершиною самотності», міг виникнути в будь-якому віці, до того ж треба було ще вміти надати змісту такому потрясінню. Для абата де Рансе таким потрясінням була смерть герцогині де Монтбазон.

Для мене водорозділом був він.

Ми живемо подіями, але тільки миті залишають глибокі і тривкі сліди; я була захоплена ним. Обставини, про які я згадую з хвилюванням, ви́кликали б у нього усмішку. Я обожнювала його. Задля нього я наражалась на ризик — так, ніби хотіла ви́пробувати терпіння нашого Творця. Якщо чоловік змушує вас стежити із завмерлим серцем за зміною вартових, нікому крім нього немає місця у ваших очах.

Двічі командувач — Національної гвардії та лінійних підрозділів військової дивізії Парижа, — він був затриманий цього фатального 2 листопада 1851 року за звинуваченням у зберіганні зброї та боєприпасів і змові проти державної безпеки. Через місяць згідно з декретом його було вигнано з Франції та з Алжиру в інтересах загальної безпеки. За один день він став нічим — вулиця бачила у ньому не героя, а заколотника, її спритно відтворили бізнесові кола, якщо так можна розцінювати радісне піднесення, з яким біржа привітала його відставку...

Герцог де Персіні поширював чутки, що цим нещастям Шанґарньє має завдячувати мені, бо це я змушувала його

відвідувати мій «сліпий і обмежений орлеаністський гурток», як вони його називали, чи радше обзивали, але Шанґарньє був надто сильною особистістю, щоб на нього мало вплив якесь угруповання. До того ж обережність була його головним інстинктом, рефлексом старого хитрого вояки. У паризьких салонах домінували прихильники двох бурбонських монархій, але Шанґарньє був не таким чоловіком, щоб легко піддатися їхньому сп'янінню, — на противагу численним воїнам, які повернулися з африканських кампаній. Його не так легко було підкорити, так само як і мене: ми зійшлися не через ідеї, а завдяки розуму, — що суперечило натякам герцога де Персіні, якому не вдалося висміяти Шанґарньє за імперську справу на перегонах на Єлисейських Полях. Він сказав: «Ви маєте твердість духу і ясність ідей, а він має в імені частку Наполеона, а цього не може забезпечити жодна битва». Де Персіні хотів переконати його задовольнитися другорядною, але блискучою роллю другого плану поруч із Луї-Наполеоном. Аби їх примирити, Джеймс вигадав запросити обох до Ферр'єра: це була єдина, на його думку, можливість припинити цю «сварку німців», що, вимовлене з його акцентом, набувало особливої гостроти.

Вимушене вигнання генерала Шанґарньє тривало майже сім років, упродовж яких ми не припиняли листування. Нескінченний потік у сотні, навіть тисячі листів — його послання з широким і нервовим письмом, стислі і цілісні, — до них він іноді додавав власний журнал, що видавав тільки для мене (його можна було б надрукувати як інтимний щоденник, у якому переплітаються його політичні звіряння та від-

луння перечитаних Плутарха та Боссюе). Таємні ланцюги єднали нас між рядками, скріплюючи нашу інтелектуальну та емоційну єдність. Потаємне є рідкісним щастям, воно не потребує формулювання чи підтвердження: усе сказано, навіть якщо нічого не написано. Наше листування було таким регулярним, таким рясним, що ми пропускали звертання і підпис — ці звичні милиці благопристойності, — так ніби йшлося про безконечну розмову, яку переривали непередбачені випадковості поштових кур'єрів. Така собі затяжна розмова, наповнена живим голосом, — аж поки амністія не повернула мені генерала.

Він згас, виснажений життям, на вулиці де Лябом, 9. Була п'ята година по обіді, коли йому закрили очі. Через кілька днів я отримала з Тлемсена[86] листа із співчуттям від графа Паризького, що було проявом найвищої делікатності: всі знали про наші стосунки. На його могилі викарбувано слова: «Щастя минає, честь залишається». Я хочу будь-що зберегти у пам'яті його обличчя. Єдиний вірний знак любові — це коли обличчя викликає більше бажання, ніж будь-яка інша частина тіла.

Відлуння великого свята долинають до мене. Мені не треба там бути, щоб здогадатися, що родина тримається вкупі у якомусь закапелку: так завжди траплялося, коли ситуація бентежила. Пригадую один великий бал у Ферр'єрі, присвячений магії та спіритизму, де обіцялося, що будуть крутитися столи. Маги змішалися з юрбою покровителів та артистів. Але у Ротшильдів серце до цього не лежало і, як завжди в

таких випадках, вони трималися разом у тіні мойр, що підтримували монументальну геральдичну фігуру. Вони найбільше переймалися Справою та зростанням антисемітизму. Я здогадалась, що цього вечора їхні думки збігалися.

1914 року коаліція банкірів та торговців гарматами зруйнувала природну єдність Європи, цю культурну і духовну реальність, за якою я тужила. Я не помилилась у тому, що бачила й чула: у цьому замку вони готували свій переворот, коли ідея Заходу вже кидала свої останні промені. Можливо, після всього це було неминуче.

Завдяки своєму привілейованому становищу в холі я нічого не проґавлю. Кращого місця годі й бажати. Проте, за винятком пана Оґюста, ніхто мене ніколи не питає. Ми боїмося стати посміховиськом, якщо увійдемо в таємну спілку з тим, що вважають неживим предметом. Чи то через інтелектуальне лінивство, ущербність уяви чи брак відваги ми зважуємося на це... Хоча портрет надається до цього значно природніше, ніж пейзаж, особливо, якщо на ньому стоїть підпис Мантенья чи Пуссена, бо навіть дерева там говорять грецькою або латиною — настільки ці художники начитані й ерудовані.

Я ще більше шкодую, бо маю стільки розказати. Це ж так легко — досить лише уявити себе «летючим голландцем» навпроти величезного портрета біля ніг вічної Пандори, щоб вступити в розмову з невидимим. Оґюсти — батько, син і внук — знали це у своїй глибокій простоті.

Неодноразово той чи інший із моїх ангелів-охоронців у білих рукавичках підходили до картини і єдналися зі мною

тільки завдяки доблесті слова, навіть коли амальгама покидала дзеркало. Щось архаїчне зачаїлося у звивинах їхньої пам'яті і нагадувало їм, що те, що бачиш — чуєш найкраще. Ця акустична теорія, що припала порохом століть, пояснює, чому колись король і королева Іспанії єдині у палаці сиділи навпроти орга́на.

Хвилі спогадів, вода пам'яті. Дивне почуття охопило мене і бентежило всю ніч: переконання, що світ добігає кінця і незвідане вже чатує на нас. Я відчуваю це за дрібничкою, за дуже інтимним знаменням, що виринає з потоку століть, — спогад, який знову мене засмутив; тоді тиха болісна туга стиснула мене в обіймах, ця емоція така особлива, що її називають шарудінням опалого листя.

4

У ЗАМКУ НОЙШВАНШТАЙН

Я чую, як мій внук розмовляє по телефону за кілька кроків від мене у великій залі свого будинку на вулиці Сен-Фльорентен, до якого мене нещодавно привезли; вже двадцять хвилин він бесідує з одним із своїх директорів, єдиним, хто зберігав ключ від «окремої кімнатки» в офісі, найважливішої та найнепомітнішої на вулиці Ляффітт.

«Ви знищите все, як ми й домовилися, Еттінґгаузе. Усі архіви франкфуртського дому... Так, кореспонденція і бухгалтерія — це якнайшвидше... Абсолютно. Журнали, касові книги, чекові книги, поточні рахунки, корінці копій листів, список цінних паперів... — ви вкинете усе це до подрібнювальної машинки, я розраховую на вас...»

Про що він так довго думає із замріяним виглядом цього напруженого дня осені 1938 року, щойно поклавши слухавку? Про ще одну грань історії Ротшильдів, що зникає назавжди, чи про образ батька, який доручив Нойбергу виконати достоту те саме понад півстоліття тому, в розпал справи Дрейфуса? Це було давно, дуже давно, саме 1848 року, коли на посаду міністра фінансів було обрано банкіра-єврея Мішеля Ґудшо і це неабияк нас заспокоїло.

Багато достойних людей зібралося цього вечора коло мене, поки дружини балакали в іншій кімнаті. Я не розрізняю їх усіх, але серед них був віденець, який був тут проїздом, — його можна було впізнати за акцентом. Віденець-філосеміт, таке теж трапляється. Те, що він розповідав про ситуацію, у якій щойно був, викликáло в слухачів недовіру.

— ...Ви навіть не підозрюєте, яких обертів це набирає!

— Чекайте, друже, не панікуйте, дехто так любить перебільшувати.

— Навпаки. Знайте, що саме я знаю реальний бік справи!

— Тоді скажіть нам, як реагують ізраеліти...

— Якщо вони вже не можуть інтегруватися, вони утворюють окрему групу і стають суперниками.

— Наведіть нам якийсь приклад!

— Якось Асоціація альпіністів виключила євреїв із свого середовища. Євреї втратили доступ і до високогірних притулків, і до вершин. Тоді вони створили свою асоціацію, що раніше їм ніколи б не спало на думку.

— Ваш приклад досить банальний, мій любий. Ця історійка про нартярів...

Саме тоді мій внук Едуард втрутився у розмову, щоб допомогти чужоземцеві:

— Наш друг має рацію. Зрештою, так було завжди. Ви пригадуєте, як з'явилася команда Ліон-Галятт? Бо інші відмовлялися полювати з ізраелітам — Камондо, Леоніно, Стерн, Бішофсгайм та їм подібні. Тоді граф де Валон, який керував нашими командами, повернувся до Галатського лісу та його псів, і їх там прийняли. То що, Бертране, ви бачите різницю

між полюванням із псами та альпінізмом, якщо йдеться про певний принцип?

Запала незручна й несподівана тиша, яка розлилася поміж густих клубів сигарного диму, — коли курці ніяковіють, вони завжди надмірно затягуються, — аж поки гість не продовжив розмови таким серйозним тоном, який наперед спростував усі можливі коментарі:

— Дивно, але я досі відчуваю запах пожеж аутодафе. Тепер Берлін нагадує Відень. Вулиці переповнені євреями, яких там уже нема.

Ці слова осіли в мені. Я не можу від них звільнитися. То були такі слова, які поглинають нас настільки, наскільки ми хотіли б тримати їх на відстані, як ті спогади, які перевершують нас і приголомшують. Саме вони розбудили спогад про мого любого Гайне, про образ у його «Альмансорі», який мене вразив найбільше: «Там, де палять книжки, незабаром палитимуть людей». Відтоді моя розгубленість перед цією думкою, яку сам розум не може здолати, не зникла. Ми говорили про це одного вечора, він і я, і він мені зізнався, що французи неперевершені у мистецтві кохання, а німці — майстри у мистецтві ненависті. Єдина моя втіха у тому, що це століття все-таки добігло кінця. Це заспокоює значно краще, аніж спроби переконати себе, що в історії немає безглуздих страждань і що всі сльози будуть полічені.

Цього вечора від маленької групи відокремилися двоє чоловіків. Цих облич я ще ніколи не бачила. Можливо, іноземні партнери банку. Їхній акцент можна було б окреслити

як баварський. З келихом коньяку у руці вони переходили від одного полотна до іншого, коментуючи їх приглушеним голосом. Здавалося, що вони інспектують їх з непрофесійною ретельністю. Так мали би братись до справи грабіжники, але ці точно ними не були. Я чула, як вони розмовляли нещодавно з рештою гостей, а тепер слухаю, як розмовляють між собою: вони так брешуть, що навіть протилежне вимовленому не обов'язково є правдою. У яку гру вони грають? Це могли б бути галеристи чи посередники, перебрані у фінансистів. Один з них, вищий зростом, належав до тих знавців, які можуть оцінити картину, лише підійшовши до неї впритул. Складалося враження, що для того, щоб видати експертну думку, він мусив увібрати якнайменші нюанси. Він довго мене розглядав, потім підступив так близько, що я роздивилася його подзьобане обличчя й відчула запах його дихання. Зблизька він здавався не менш підозрілим, ніж здалеку, але, можливо, ця епоха виплекала в мені параноїдальну схильність до сумнівів, яка весь час вимагає пояснень.

З 1939 року ми відчували, що нові господарі цікавляться нами. Коли Луї де Ротшильд спробував поїхати з Австрії, поліція повернула його додому. Коли офіцери СС прийшли його затримати, дворецький змусив їх терпляче чекати: «Пан барон передає, щоб ви зачекали чи приєдналися до нього: він за столом». Вони пороззявляли роти, зачекали, але відіслали Луї на цілий рік гнити до в'язниці, куди вирушив і його дворецький, щоб умеблювати і прикрасити квітами камеру. Рот-

шильд до кінця. Едуард залучив міжнародних адвокатів, щоб врятувати брата від цієї «справедливості». Наш кузен мусив без вороття залишити усі статки — справжнє багатство, дарма що віденська гілка зникла ще на початку 30-х років з крахом «Креді Анстальт». Його статус не став на заваді пограбуванню його колекції. Як не думати про те, що нас чекає, навіть якщо ми зробимо все, аби цього уникнути? Часом майбутнє живе в нас незалежно від нас. Відчуття майбутнього дивне: воно проникає в нас швидше, ніж приходить саме майбутнє.

Велике, більш або менш таємне, переселення творів мистецтва відбувалося по всій Європі. Місяцями музеї пакували валізи, більше налякані бомбардуваннями, ніж пограбуваннями. У Тейті, Прадо, Луврі, Рейксмюзеумі[87] переносили, виймали з рам, скручували, складали у безпечне місце, щоразу наражаючись на ризик пошкодити полотна.

Загроза стосувалась не одного регіону, однієї країни, однієї частини спільноти. Цього разу йшлося не тільки про те, щоб допомогти нашим одновірцям, підтримати їх матеріально чи навіть урятувати: це ми робили завжди; то був не той час, коли я могла відправити свого сина Ґустава у подорож до Рима, щоб захищати в суді справу римських жидів перед Папою, як це робив Джеймс у часи Ґрегорія XVI — щоб дозволили збудувати школу, прилеглу до гетто, або щоб припинили принижувати рабинів, змушуючи їх дефілювати парадом щороку під час карнавалу.

Цього разу йшлося й про нас. Про власний порятунок.

Ротшильди так само, як усі інші, опинилися в небезпеці. Навіть більше, ніж інші, — через те, ким вони були і що вони мали. Заарештовуючи їх, нова влада діставала і символ, і офірного цапа. Неймовірно, що саме́ лише вимовляння нашого прізвища збурювало уяву і пересічних людей, і великосвітської публіки. Навіть бідний Мопассан не зміг уникнути цього, але він мав психічні розлади... Марячи в клініці доктора Бланша, в проміжках між завиваннями він повторював: «Ротшильди вже оплатили моє перебування тут?»

З якогось часу майбутнє моїх близьких тривожить мене, як ніколи. Чи колись ми жили краще? «Колись завжди було краще» — так можна дійти аж до Едемського саду. Але я не кажу, що наші батьки мали для нас певність, а ми для дітей маємо тільки неспокій. Чому ми завжди стоїмо на варті наших дітей, незалежно від їхнього віку? Я сподіваюсь, усі вони матимуть досить сили, щоб не відмовитися від того, що їх конституює. Насправді ж, я в цьому не сумніваюсь. Якогось дня один з моїх синів пив каву з впливовим політиком, ім'я якого випало мені з голови: «Я насамперед француз, потім республіканець і нарешті єврей», — атакував гість тоном людини, на яку слід зважати. На це мій Ротшильд відразу відповів, погано приховуючи нестримний внутрішній сміх: «Прошу пана, у цьому немає нічого страшного, бо гебрейською, як ви, можливо, знаєте, читають справа наліво!»

Ті окрушини розмови, які мені вдалося схопити, були сигналами лиха. Вулиця Ляффітт завжди була привілейованим резонатором для кризових ситуацій і тривожних момен-

тів. Коли вермахт увійшов до Кале і коли президент Республіки вперше згадав про можливість перемир'я, я отримала інформацію, не відому широкому загалу, і ось чому: цього дня апостольний нунцій у Парижі, його Ексцеленція отець Валеріо Валері, звелів своєму аудитору з резиденції папського нунція отця Паоло Бертолі позичити у Ротшильда надзвичайну суму — 2 220 000 франків банкнотами французького банку, а також цінні папери на прохання кардинала Мальйона, президента кардинальської адміністративної комісії з питань власності Святого престолу. Якщо це не паніка, то щось дуже схоже на неї.

Через кілька тижнів я вже спостерігала, як Робер, мій правнук, велів, щоб службовці наших ма́єтків — Ляверсіна, Лябурболя та кількох інших — взяли платню за кілька місяців наперед, аби їх змобілізувати, забезпечити і згуртувати навколо родини. Еттінґгауз і Буяр зуміють зробити все можливе, щоб нашим слугам нічого не бракувало тоді, коли вся країна готувалася до того, що бракуватиме всього.

У будинку кипів інтенсивний рух. Усюди снували різні люди з різних куточків: багацько перевізників творів мистецтва, якщо судити за їхнім жаргоном, — вони говорили про замок дю Шамбор як про «перевальний пункт». Скрізь панувала атмосфера від'їзду, але збудженість нагнітала відчуття втечі. Назовні все було влаштовано, трохи нижче вулицею Ріволі працівники Лувру складали полотна дуже великих розмірів на вантажівки, розраховані перевозити вантажі до семи тонн; вони мусили позичити у Театрі французької комедії

тягач, який ті винаймали в «Дому Атлет» для перевезення декорацій. «Весілля в Кані Галілейській», «Кухня ангелів», «Посвячення імператора Наполеона» таємно вирушають у невідомому напрямку. Здається, йшла мова про замок де Сурш, у якому герцог де Карс щойно завербував з-поміж військових запасу, зранених іншою війною, охоронців для свого музею у вигнанні.

Я чула, що йшлося про те, щоб сховати твори у музеї Енґра у Монтобані[88], хоча перевізники, які туди ледве дісталися, боялися води, якщо раптом підніметься Тарн[89]. Якусь мить я думала, що вони відправлять мене туди, щоб долучити до інших, складених долі, як було сказано. Авторитети від мистецтва відмовилися від цієї ідеї. Коли якийсь привілей падає нам з неба і переповнює нас, не слід шукати цьому пояснень, бо можна його втратити. Скажімо так, часто на мене дивилися радше як на баронесу Ротшильд, аніж як на портрет пензля Енґра.

Цього вечора любителі куріння займали місця навпроти мене на гранатових канапах. Усі обговорювали ситуацію, що склалася. Одне прізвище згадували постійно:

— ...Ми не маємо підстав сумніватися у Петенові[90]: він великий француз. Він урятує те, що можна врятувати. Чи ви чули його виступ на ТСФ учора? Він говорив, як ненавидить брехню, яка так нашкодила, про землю, яка ніколи не дурить. Гарно сказано... Ти його знаєш, Едуарде?

— Років зо два тому він написав нам листа з проханням про невеличку послугу...

— Скільки?

— Щоб ми взяли на роботу нічним охоронцем до офісу чоловіка консьєржки з їхнього помешкання на бульварі Ля-Тур-Мобур, 8. Пригадую... тому було вже шістдесят років, але він уточнив, що чолов'яга міцний, старий вояка, працює водієм. Це потішило б навіть маршала тощо. Ми взяли це до уваги, але не мали вакантної посади. Я сподіваюся, що він не гніватиметься на нас за це.

Вони монотонно перебирали хроніку поточних подій тільки для того, щоб не наразитися на єдине питання, яке їх бентежило: поїхати чи залишитись? Поїхати куди? Залишитися до якої пори? Гі та Алікс вирушать на кораблі до Нью-Йорка у жовтні 1941-го, через Іспанію та Португалію. Знову Америка, але цього разу вимушено і наперекір собі.

Ротшильди наскрізь були європейцями. Це їхня доля і їхній характер. Можливо, Історія змусила заплатити за те, що вони мало бачили іншого світу. Проте їх не можна звинувачувати у браку цікавості чи надмірній обережності — це доводять деякі їхні екзотичні інвестиції. Ні, причини слід шукати у родинній відданості старому континенту, його звичаям і його мистецтву жити. У травні 1849 року, коли соціалізм загрожував захопити Францію, Європа палала, а Джеймс вирішив ліквідувати тут усі справи, я не заперечувала, що мій старший син Альфонс вирушив досліджувати нові шляхи до Нью-Йорка. Батько хотів відіслати його якнайдалі від революційної Франції, незважаючи на службу в Національній гвардії — щоправда короткочасну.

Ми багато листувалися; я регулярно надсилала йому *Charivari* та *La Revue des Deux Mondes*, щоб він не переривав зв'язку з цивілізацією, — я кажу це без зневаги, бо я поділяла його ентузіазм щодо архітектурної краси їхніх великих міст. Америка була символом «обіцяної землі». Альфонс відчував пульс Нью-Йорка і відразу ж пройнявся недовірою до Оґюста Бельмонта, американського уповноваженого родини з 1837 року; проте ми довіряли йому ще з тих часів, коли у чотирнадцять років він працював нашим розсильним у Франкфурті, — але такі речі неможливо пояснити, Альфонс не відчував цього. Я б хотіла, щоб він став першовідкривачем американської гілки, як його батько був засновником французької. Попри те, що це вимагало розлуки зі старшим сином, незважаючи на епідемію малярії та складнощі у пошуках єврейської сім'ї у Новому Орлеані, з якою можна було б відсвяткувати перший вечір Песаху, я захищала Альфонса перед батьком, який хотів його відкликати. Мені здавалося, що ця країна насправді подарує променисте майбутнє тим справам і підприємцям, яким удасться там вкорінитися. Дарма! Через місяць криза стихла, сімейна рада вирішила по-іншому, і Альфонс був відкликаний до Парижа. Було вирішено, що наша династія має залишитися європейською, хоча Кастелян був переконаний, що Альфонс міг би відкрити там свій банк. Його брат Ґюстав був першим серед нас, хто топтав землю Палестини — це було 1851 року. Я пригадую, він хотів дійти аж до Росії, але вже через рік після від'їзду я попросила його повернутися.

Сьогодні, 21 червня 1940 року, минув лише тиждень, як німці увійшли до Парижа, а вже дісталися до вулиці Сен-Фльорентен. Цей поспіх виказав їхні пріоритети. Складалося враження, що вони захопили Францію тільки з однією метою — позбавити нас власності! Фактично відтоді вони методично і систематично оббирали Ротшильдів. «Ними» могли бути або служби Ґерінґа, або ж сумнозвісного Розенберґа[91]. Поки що не йшла мова про конфіскацію власності: вони тільки говорили, що хочуть узяти нашу колекцію під добру охорону, щоб використати її так само, як колекції Альфонса Кана, Давида-Вейля, Леві-Бенціона і Зеліґмана, як заставу у майбутніх мирних перемовинах. Але хто б їм вірив?

Едуард гадав, що зможе захистити скарби Ферр'єра та будинку на Сен-Фльорентен, поскладавши їх у ящики і зберігаючи на складі у Ро — ніби Пон-Лєвек міг уникнути німецької цікавості. Тут, на вулиці Сен-Фльорентен, чи деінде вони не переймалися тим, що перебувають у чужому помешканні: хоча тут всюди була наліпка «Ротшильд»! Передбачливі хранителі марно намагалися її зішкрябати, вони, одначе, не знали, що ящики також були марковані блакитним і жовтим кольорами родинних стаєнь для перегонів...

Німці спустошили замок — так само, як спорожнили від вмісту резиденцію П'ятигорських на авеню Фош. Вони відшукали достатньо архівів у наших офісах, щоб заповнити ними вісімсот ящиків і відіслати їх до Німеччини. П'ятдесят дев'ять ящиків вистачило, натомість, щоб умістити книжки з ферр'єрської бібліотеки, які спіткала така сама

доля, — трохи згодом до них приєдналась «Панна Дюкло» Ляржільєра[92], морські пейзажі Верне, стародавня і галійська порцеляна, що стояла по обидва боки бібліотеки, італійські кабінети, секретер Буля, вісім килимів мануфактури Гобеленів, колекція ренесансних емалей Едуарда, увесь наш всесвіт. Гітлер, казали, був одержимий «Ледою і лебедем» Корреджо. Але його любов до мистецтва цим, на жаль, не обмежувалась. Я спочатку наївно думала, що вони забиратимуть тільки те, що стосується їх: декоративні глечики з Нюрнберзьким рельєфом, з гербом і орлом райху, що вийшли у XVI столітті з пренінґських майстерень. Але вони брали все...

З Ферр'єра здирали шкіру.

23 серпня у нашому будинку на вулиці Сен-Фльорентен вони розмістили казарми. Бібліотеки третього поверху і галереї тераси швидко спорожніли. Їхній вміст вимагав ста шістдесяти ящиків, які проходили повз мене зі штемпелем «Емден». Напрямок: Нижня Саксонія. Потім німці взялися за столове срібло — двадцять три коробки, які сховалися під написом «до Лувра», якщо б когось це зацікавило. За ними йшли списки стаєнь, погруддя Марії-Антуанетти, меблі, мармурова група «Зефір і Флора», статуя пані де Помпадур, що символізує Достаток, двоє Кльодіонів[93], що стояли у нішах центральних сходів...

І «Астроном». Коли вони зняли Вермера, я мала відчуття, що ніщо вже не зможе їм опиратися. Мій син Альфонс купив його в Лондоні 1863 року. В англійській приватній колекції його доповнював «Географ» того самого автора — бо

їх не мислили поодинці, хоча вони не були парою, — аж поки напередодні війни один з них не опинився у Франкфурті. Гітлерові приписували палке бажання відновити неймовірну двійню. Йому це майже вдалося. Чи знав він, яка несподіванка чекала його в тій скульптурі, що належала нам? Маленька єврейська картина «Мойсей на водах Нілу», схована всередині...

Троє чоловіків стоять переді мною і чітко доповідають високому функціонеру з Віші; вони не наважуються сісти, бо ніколи не сидять у присутності начальства; отже, вони стоять і стоїчно відповідають на всі питання — Жозеф Біош, управитель Ферр'єра, Жуль Батло, тутешній консьєрж, у якого вони відібрали ключі від підвалу та сховища, але залишили ключі від кімнатки, де він мешкав ще рік, Жан Бенуаст, управитель Ро у Пон-Лєвеку, і Поль Сіньо, консьєрж із будинку 19 по вулиці Фош. Вони знають усе, вони бачили все і чули все. Ми завжди довіряли підлеглим, на наше щастя. Я сподіваюся, вони залишаться і колись, коли усе це скінчиться, якщо це колись скінчиться, вони розповідатимуть про цю операцію розкрадання, як про конфіскування.

Після них мало що залишилось. Коли оголосили аукціон деяких наших статків у вільній зоні, на моїй каннській віллі, Ліліан, дружині мого праправнука Елі, капітана, полоненого у Седані і відісланого у неволю у супроводі кузена Шарля де Ґрамона, вдалося відкупити для родини великий портрет Альфонса. Але на одного врятованого скільки тих, яких ніколи, можливо, не побачимо!

«Маркіза де Помпадур» вирушила у подорож у хустинці та муфті, звичайно ж, з друеської. Їй склали товариство «Портрет юнака» Рембрандта, портрет мого сина Альфонса у виконанні Норо та портрет юної інфанти роботи Ґойї. Мої коштовності покидали мене. Вони покинули мене ще кілька місяців тому, коли їх забрали до сховища, але відтоді, як схованку виявили, усе принесли сюди, не знаючи, що останньою зупинкою перед довгою мандрівкою стане наш сусід, музей Жи-ди-Пом. Коли я помітила портрет Джеймса Фляндрена між чотирьох планок, я збагнула, що теж незабаром вирушу в дорогу.

Того ранку, коли спеціалізовані перевізники з «Пюсі & Бомон-Красьє» взялися за демонтування фонтанів і цоколів, кілька солдатів заходилися коло мене. Я думаю, був день. Дубовий ящик уже приготували. Він мав позначку «Ф50» і носив знак «Р» чорного кольору, ніби усі ящики із запакованими творами нашої родини призначалися для райху. Вони не вбрали білих рукавичок, щоб мене зняти; вони не дуже вправно зі мною поводилися. Мені ще ніколи так не бракувало ніжності й делікатності. Де ж ви, пане Оґюсте? Я, мабуть, незабаром поїду з Франції, мої близькі не мали жодної певності в тому, чи ми ще колись побачимось. Я згадаю, що про все це повідомляли, писали, попереджали, цього боялися, це оголошували, а ми все одно потрапили в пастку.

Саме Жи-ди-Пом німці переробили на розподільну станцію французьких колекцій. Вокзал для картин, передпокій до невідомого. Куди, з ким, як? Ніхто нічого не знав — що, можливо, гірше, ніж знати, що нас чекає. Роками я жила нав-

проти, на відстані двадцяти метрів; навіть якщо я знала, що це місце перероблять на музей, я спробувала б уявити собі архітектуру, пригадуючи давні гравюри із зображенням зал для жи-ди-пом з їхніми галереями, які мали б справити враження на публіку.

Учора до нас навідався уповноважений з ідеології. Бо таким був справжній титул усемогутнього покровителя Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete, інтервенційного штабу керівника райху Розенберґа на окупованих територіях, який усі називають ERR, або ж «штабом Розенберґа». Він навідався сюди особисто під час інспекційного огляду; його щедро вітали клацанням військових чобіт і витягненими руками німці й французи. Оскільки мене з дитинства оточувала челядь, я знала, що означає коритися господарю; але в звичайнісіньких слуг часом можна зауважити неабияку шляхетність, а ці, місцеві помічники Німеччини, нагадували рабів.

Натомість чимало офіцерів окупаційної армії здавалися дуже достойними людьми. Вони вміли поводитися, мали гарну виправку, манери. Їхня розмова, рівень французької мови вказували на те, що дехто з них мав блискучу освіту, отримав бездоганне виховання, що це були особи найвищого класу і що дехто з них напевне мав аристократичне походження.

Треба мати достатньо сили, аби не піддатися спокусі.

Один із згаданих, Ґергард Утікал, відійшов трохи від супроводу, щоб неподалік від мене спробувати переконати представника Віші:

— ...Зрозумійте мене, з євреями ми можемо практикувати тільки політику репресій, і особливо це стосується цієї сім'ї, бо походження їхнього спадку німецьке!

— Але цілком законно, бо більшість членів родини не мають французького громадянства: Едуард, Анрі, Філіп, Робер, Моріс; статки та нерухомість тих, хто втік, поміщені під секвестр, вони мусять бути зліквідовані в ім'я національного порятунку і...

— Але, мій дорогий друже, хіба ви не знаєте, що євреї стоять поза правом, бо вони не визнають права неєвреїв? Це записано в Талмуді. Французи повинні дякувати нам, великому німецькому райху, а не просити залишити ці статки під секвестром у Франції. Те, що ми беремо, — лише мізерна винагорода порівнянно з тим, що ви нам винні за звільнення від тиранії жидів. Зрештою, усі ці люди втекли, вони полишали маєтки, як і свої родини.

Французи в нас відбирали, а німці нас обкрадали — чіткий розподіл завдань. Двоє французьких чиновників, які слідували за ними, з удаваною цікавістю розглядали картину, яку міцно тримали в руках, очікуючи, коли німець відійде.

— Подумайте тільки, що ані адміністрація з державної власності, ані дирекція національних музеїв не дозволили скласти приблизний інвентар статків Ротшильдів, а організація їхнього продажу повинна бути витвором мистецтва! Хіба ж не безумство?

— Але це ж чистий грабунок — як інакше назвати! Вони так поводяться з цими предметами мистецтва, як робили під

час набігів, використовуючи ім'я Ротшильдів, у сейфах Неверського відділення Національного банку Франції. Якщо вони ще бачать різницю...

Цього ранку замість елегантних майстрів жи-ди-пом[94], які колись вдихали життя у це місце, я отримала право на відвідини велетенського Германа Ґерінґа, загорнутого у довгий плащ з чорної шкіри аж до самого долу, у фетровому капелюсі, зсунутому дозаду, з сигарою в зубах. Його почет — офіцери у формі та новоспечені цивіли — вражав. Серед них була дещо відособлена категорія людей, французьких і німецьких експертів, особливих тим, що говорили іншою мовою, мовою *connoisseurs**, членів чогось на зразок міжнародного відділу з історії мистецтва, але на цьому, очевидно, й завершувалася їхня співучасть. Тільки це пов'язувало їх з таким товариством. Але мене більше вразило те, як, наче давні приятелі, прогулювалися граф Вольф Меттерніх, керівник служби охорони мистецтв, експерт із середньовічної архітектури, переконаний, що німці виконують у Франції священну місію стосовно замків, та герцог де Ноай, президент Асоціації із захисту історичних пам'яток.

Не має значення, з якого боку розглядати проблему: завжди є крадії й обкрадені, і те, що німці відбирають у Ротшильдів, вони *також* відбирають у Франції. Мені стискалося серце, коли я дивилась на Ґерінґа, найвищого керівника Люфтваффе і воєнної економіки, що стояв просто переді мною, перевіряючи ряди скринь із коштовностями, відібра-

* Знавців (*англ.*).

ними в нас, і знаючи, хто́ їхні власники, і з насолодою занурював у них товсту, доглянуту руку! Ось він вийняв дві підвіски XVI століття, які я відразу впізнала: кентавр і Святий Георгій. Йому досить кивнути поліцаям із нашивками, щоб прикраса опинилась у його головній казармі, проте він не стримався від одного з найвульгарніших жестів, який мав підсилити моє приниження, — ніби він знав, що я за ним спостерігаю, і тому робив це навмисно: Ґерінґ дивився мені просто в очі, з насолодою потягував сигару, повільно випускаючи дим масивними голубуватими хмарами, такими густими, що довели б до кашлю навіть картину, потім знизав плечима, глузливо посміхнувся і поклав обидві коштовності до кишені, а потім продовжив обхід. Я згадала, що газети колабораціоністів зробили з нього кондотьєра Ренесансу, і трохи не заплакала. Шкода, що я не маю змоги вистрибнути з рами, схопити цю свиню за горло і вирвати з нього мої родинні пам'ятки!

Жодного натяку на ненависть у погляді — тільки вираз безмежного презирства, вираз переможця, що вирішив до кінця насолодитися сп'янінням тріумфу. Вони відчували до нас подвійну неприязнь: як до Ротшильдів — зрадників рідної Німеччини і як до євреїв — зрадників людського роду. Якийсь час я мала чітко сформовану думку: вони поводилися так, ніби для них нестерпно було знати, що ми були народом, пов'язаним угодою з Богом, хоча їм самим кортіло бути вибраною расою. В історії немає місця для двох. Або вони, або ми. Вони були вибраними кілька років; ми — з давніх-давен. Якби німці були менше засліплені їхнім шефом, вони б

зрозуміли, що їм нічого нам заздрити: вибраність — це ще й великий тягар.

Часом фельдмаршал проходив повз, часом зупинявся. Оточення знало його уподобання, але забуло, що він служить двом: спочатку фюреру, а потім собі. Його привабив Шарден[95], і то не найкращий — «Дівчинка з воланом». На ляскіт пальців прибіг Бромюллєр, уповноважений штабу Розенберґа.

— Ви можете мені сказати, звідки це?

— Зі скринь аркашонської громади. Барон Філіп де Ротшильд розмістив там два ящики з предметами мистецтва, але наші служби про це дізналися.

— А офіційні наліпки, документи, ця гарантійна смуга з червоного воску на ящику, що все це значить?

— Що їх забирають до Лувру.

Ґерінґ навіть не дивився на них. Він непомітно мигнув одному зі своїх ад'ютантів, і цього вистачило, щоб той позначив ящик відповідною літерою і занотував щось у записнику. «Г» — для Гітлера («Ґ» — для себе, «АГ» — теж собі...). Ящик перемалюють у чорний колір, як усі ті, де спаковано твори, що належать нашій родині, і закриють на замок, ключ довірять сестрі милосердя. Фельдмаршал не зацікавився сподом картини, інакше він зауважив би тавро, що зробили його чорним чорнилом квапливі виконавці розенберґівської волі. Маленька свастика, яку я ношу на своїй спині від учора. Це гірше, ніж тавро від розпеченого заліза на шкірі тварин, — я відчуваю це татуювання, як знак безчестя.

Хвилювання юрби, разом із легким гомоном, випереджає прибуття гера Розенберґа. Я не знаю, чи його чекали, чи він напросився, знаючи, що Ґерінґ буде тут. Двоє великих розкрадачів французьких колекцій, не ображаючи одне одного перед підлеглими, ділили майно, повільно простуючи пліч-о-пліч; і я мушу визнати, що тон їхньої розмови у таких місцях і у такі моменти здивував мене, бо я знала, які піратські методи вони застосовували:

— ...Зародження мистецтва є справою не естетики, а біології, — стверджував Розенберґ. — Треба навчитися встановлювати зв'язок між мистецтвом та засадничими прикметами раси. Романтизм...

— Я «за», якщо романтизм сталевий.

— Наша раса таїть сенс трагічного, який повинен себе виразити. Бачте, сюжет зовсім не важливий, він — другорядний. Семітське мистецтво промовляє до розуму, а не до серця. Це холодно, інтелектуально, потворно. А я за перемогу інстинкту над інтелектом...

Але Розенберґ уже говорив у густій хмарі диму. Ґерінґ його більше не слухав, він зупинився трохи віддалік, щоб рукою власника помацати мармурову скульптуру. І цей Розенберґ, який вихвалявся досконалим знанням мистецтва, так запалився, що наказав сфотографувати усіх нас для альбому, який він передасть Ґітлеру, щоб дати йому змогу краще зробити свій вибір. Інші жіночі портрети навколо мене говорять те саме безмовною владою свого погляду: як не почуватися збещещеною цією процедурою, коли з тобою поводяться, як із повією чи купленим на базарі рабом перед подорожжю через Атлантику?

Перед від'їздом із Жи-ди-Пом Ґерінґ світився — був такий задоволений своїм візитом, який ніхто б не наважився назвати «жнивами», і мав невелику імпровізовану прес-конференцію у верхніх галереях.

— ...Кажуть, що ви є власником однієї з найкращих приватних колекцій у Європі, пане фельдмаршале...

— Уперше кажуть правду. Я запрошую вас переконатися у цьому на власні очі. Коли проїжджатимете через Берлін, зупиніться у Карінголі, моєму заміському мисливському будинку. Ви там побачите дуже гарні речі.

— А що саме?

— Північні примітивісти, трохи французів XVIII століття, трохи італійців, ще слід...

— Але як вам вдалося зібрати все це за такий короткий термін?

Ґерінґ підніс сигару до рота, поклав одну руку на мікрофон репортера з радіо, іншу — на олівець того, хто поставив запитання, і стишено відповів довірчим тоном:

— Колекція не збирається за кілька днів. Уже з 1939 року мої агенти у Франції підкуповували інформаторів та французьких полісменів, щоб знати, де переховують найпрекрасніші полотна. Ми мали адреси задовго до прибуття...

Коли Ґерінґ поїхав, члени його почту залишились у Жи-ди-Пом, щоб стежити за виконанням усіх його розпоряджень. Тут був один німець у цивільному, який сильно вирізнявся з-поміж вояків; він особливо ретельно взявся до справи. Він тримав у руках великий зошит, у якому постійно щось занотовував; він переходив від одного пред-

мета до іншого, але цікаво, що розглядав тільки деталі і ніколи не дивився на них з відстані. Коли він доходив до мене, все-таки робив зусилля і відступав на два кроки, щоб я опинилася просто перед очима, і тоді на його обличчі з'являлась тоненька усмішка задоволення; потім він наближався до моїх щік, так близько, що міг би їх поцілувати, відкриваючи мені своє дрібно подзьобане обличчя. Таке, як у того розпаленого гостя на передвоєнній вечірці мого правнука.

Усю ніч я міркувала про візит Ґерінґа. Одне питання весь час хвилювало мене: чому Жи-ди-Пом, наповнений такою кількістю видатних людей, не став театром спонтанного бунту? Хіба нас тут не тероризували? Чому ми не вискочили з рамок, щоб повстати проти депортації? Можливо, ми боялися, ми хоґіли вірити і сподіватися, що залишимося у Франції, і ми не уявляли собі, що нас чекає.

Цієї ночі, так само, як в інші, коли музей зазвичай порожній, у галереї з'явився якийсь силует. Його важко було розгледіти, він пересувався ледь чутно. Цього разу у світлі лампи я його впізнала. Я зустрічала цю жінку під сорок на ім'я Роза Валян під час кожного франко-німецького офіційного візиту: вона працювала у відділі зберігання творів мистецтва, трималася осторонь, але завжди була тут; я зрозуміла, що вона добре засвоїла німецьку, — я навіть бачила, як вона нотувала, поки Розенберґ просторікував. Бувало, що її всюдисущість інтригувала фон Бера, який намагався проконтролювати її переміщення, але вона випереджала його, за-

вбачливо вирішуючи проблеми з опаленням та технічним обслуговуванням. Він неодноразово пробував витурити її, тим більше, що вона була останньою француженкою у цих місцях, але вона знайшла спосіб утриматися без застосування сили. Їй удавалося приходити вночі самій і ще щось занотовувати у великому зошиті. Очевидно, вона робила таємну картотеку. Для кого, для чого?

Цього разу вона зупинилась на мить переді мною, освітила герб зверху, у правому куті картини, потім шанобливо віддалила лампу, ніби боячись мене засліпити. Хіба можна бути ще делікатнішим? Роза Валян затримала на мені погляд, потім усміхнулась і подалася далі — чи насмілився б хтось відіслати її до табору, якщо б її заарештували? Цю милу і спокійну усмішку я заберу із собою, бо відчуваю, що мій від'їзд неминучий.

Це мої останні години у місці, що було моєю країною, аж поки мене, очевидно, не відішлють в інше місце, де буде моя нова країна.

Працівники служби пакування щиро й відверто поширювали усі плітки. Йшла мова про те, що нас мали конвоювати до Німеччини спеціальним потягом під захистом авіації; на початку ми зробимо зупинку у Мюнхені, можливо, у підземних залах Дойчмузею, чи поруч із Каселем, у підвалах замку Вільгельмсгое, щоб здійснити перший відбір: з одного боку твори, призначені для Гітлера та Ґерінґа; з іншого, щойно Гімлер і Рібентроп зроблять свій вибір, — ті, що підуть до університетів та музеїв великої Німеччини; винятком, зви-

чайно, були твори мистецтва, яке делікатно називали «вмираючим», — їх або продадуть в аукціонних залах Швейцарії, або знищать. Говорили про замок Нойшванштайн і замок Шімсі, але вони, здається, вже були переповнені. Вони могли б вирішити замінити їх на давній сілезіанський монастир у Буксгаймі біля Меммінґена у Швабії чи зали приватного замку Коґль на верхньому Дунаї. Чи замок Брук біля Лінца, чи навіть замок Зайзенеґ біля Амстеттена на нижньому Дунаї. Очевидно, вони не хочуть зосереджувати усі великі цінності в одному місці. Отже, можуть розділити мене з Джеймсом, якщо вважатимуть Фляндрена достатньо вартісним, щоби він став предметом цього пограбування.

Вони довго вибирали між півпідвалами колишньої картинної галереї Мюнхена та ренесансним замком Дахау, але воліли опинитися якнайдалі від цієї місцини через страх перед імовірними бомбардуваннями. Отже, фюрер, який стежив за процедурою, дав згоду, щоб ми очікували у замку Нойшванштайн, поки добудують його великий музей у Лінці. Саме тут він зробив свій перший вибір серед наших речей: наш «Астроном», звичайно, «Оповідач» та «Підглядач» Ватто (і, можливо, навіть «Гітарист»), «Портрет Ізабелли Койман» Франса Гальса і, нарешті, «Помпадур» Буше, «Комедіант» Фраґонара, картини Ґейнсборо, Ґойї, голландських майстрів...

«Портрет гравера Демаре» був єдиним відібраним з-поміж полотен Енґра. Поки що.

Усе могло статися. Я боялася, що мене обміняють, але на що? Я не уявляла собі, як до кінця днів житиму поруч із

Лінцом, таким дорогим серцю Гітлера містом. Містом, де минуло його дитинство. Містом, поруч із яким поховані його батьки. Містом, яке він хотів зробити одним із найбільших церемоніальних міст Третього райху. Містом, де він хотів збудувати музей, який би на наступну тисячу років став гордістю й славою Німеччини. Тут, коли мова про Лінц, ідеться, звичайно, про майбутній музей фюрера. Справжній комплекс, спеціалізована споруда, з найрідкіснішими зразками з кожної сфери людської діяльності. Обкрадаючи кожну окуповану країну, він мав би цього досягти.

Мені пощастило, що Енґр не був його улюбленим художником. Йому приписували повну зневагу до французької школи XIX століття. Можливо, я опинюся у картинній галереї якогось музею Бав'єра або на стіні зали засідань ректорів в одному з університетів Саксонії. Я чекала і знала тільки те, що мене замкнено у спеціальному потязі, що котився до Німеччини. Двадцять п'ять фургонів експреса, заповнених картинами, меблями та гобеленами, захищеними Люфтваффе. Нас звантажили у Мюнхені, кілька днів ми перебули у протиповітряних сховищах Куніґспляцу, потім нас транспортували до Фюсена. А далі кримінальна поліція відекскортувала нас аж до замку Нойшванштайн. Це мав би бути або лютий, або березень 1941-го.

З усіх відомих мені замків Нойшванштайн вирізнявся феєричністю. Він перевершував своєю химерністю уяву будь-кого із щойно спечених власників замків. Божевілля Людвіга II Баварського теж спричинилося до цього. Ферр'єр поряд

із ним видавався таким стриманим. Він хотів мати неосередньовічне шато у стилі замків легендарних і казкових лицарів Середньовіччя. Відвідини неоготичного замку у П'єррефонді переконали Людвіга почати реконструкцію зруйнованої будівлі.

Я помітила кілька наших картин. Впізнала також кілька порцелянових предметів, які розпаковували асистенти. Мистецькі твори з колекцій Ротшильдів розходилися відтепер усією Німеччиною. Я чула, як експерти повідомляли, що вміст наших бібліотек тепер зберігається у приміщеннях колишньої ощадної каси Гюнґена. Мені защеміло серце. Вони були «членами» нашої колекції, як мої нащадки були членами нашої родини. Якийсь цілком відчутний на дотик таємний зв'язок існував між нами. Якщо поети можуть говорити про шкіру картини, то лише тому, що в таких речах справді тече кров.

Уперше з часу мого від'їзду з вулиці Сен-Фльорентен зі мною поводилися вкрай обережно — тепер я мала бути однією з небагатьох єврейок, так потрактованих німцями. Експерти та їхні асистенти, у рукавичках та білих блузах, нагадували хірургів. Вони справді прооперували кілька предметів, пошкоджених мандрівкою, у реставраційній майстерні, яка займала всю залу. Вони обстежували нас так ретельно, впродовж стількох годин і днів, що ми питали себе, як вони не дістали ерозії зору.

Вони були одержимі безпекою, переслідувані примарою пожежі.

Послухавши їх, я зрозуміла, що вони хочуть нас освіжити перед очевидним візитом високого чина. Але де вони зби-

ралися нас розвісити? У великому вхідному холі четвертого поверху, тронній залі? Ці кімнати були і розкішні, і зручні, але там було вже нагромаджено стільки настінного живопису, що в них неможливо було б почепити навіть поштової марки. Вище були тільки склепіння, дуги і капітелі. Повсюди були тварини і випростані лицарі, що зійшли з легенди про Зиґфріда у дивовижній суміші мармуру, порфіру, гіпсу... Тут візантійський стиль та рококо тулилися до вогнистої готики, що слугувала великій славі Ваґнера.

Ми були плямою у цьому декорі, усі ми — створіння Енґра та Ґойї, Вермера і Рембрандта. Наші обличчя виражали неабиякий подив, коли пожвавилися фотографи, бо Розенберґ квапився зробити двадцять нових альбомів для свого сюзерена, — вони були гвардійцями систематизованого каталогу його не менш систематизованої крадіжки.

Скільки часу ми перебували у цьому замку, що завис між часами? Напевно, роки. Здавалося, війна була далеко. Це був період ізоляції та нудьги. Ніяких гостей, ніякого життя. Сама тільки затята самота у місці, захищеному від жеботіння світу. Аж поки нас не забрали у гори. Тільки тоді я відчула, що усе закінчилося. Не тільки війна, але й наше існування на землі.

Соляні шахти Стайнберґа впродовж семи століть вважалися найдавнішими. Вони були багатством князів-архієпископів Зальцбурга. Зальцкаммерґут була справжньою солеварнею корони. Шахта Альт-Аус, доступна завдяки потягу, який переїжджав добрих два кілометри горами з карколом-

ними схилами, була серед них найкраще обладнаною. Це був мій новий курорт посеред австрійських лісів.

Гірські мешканці жили і працювали тут поколіннями. Вибір на користь їхньої шахти їх влаштовував, бо відтепер вони могли ухилятися від військового обов'язку. Армія потребувала їх на місці, їхніх умінь та досвіду, щоб збудувати офіси, протягнути кабелі, влаштувати окремі кімнати у цих галереях.

У системі лабіринтів підтримували постійну вологість і температуру — твори не матимуть змоги зблякнути. Це підтверджує чудовий стан картини трьохсотлітньої давності у каплиці Святої Варвари.

Шахта мала господаря. Він не був ані шахтарем, ані інженером, ані вищим офіцером, ані експертом із мистецтва, а ґауляйтером верхнього Дунаю, якому належали солончаки. Палкий прихильник фюрера, він слідував кожному його слову.

Тут усе передбачили для утримання штаб-квартири. Усе бездоганно впорядкували, організували, пронумерували, інвентаризували; тут була навіть реставраційна майстерня, де рихтували пошкодження від переїздів, — як і у замку Нойшванштайн. Шахтарі, інженери, робітники, солдати снували весь день, але тільки робота істориків та експертів приваблювала мене. Серед них звивалась молода жінка, якась Єва Фродель-Крафт, залучена фотографувати кожен твір для архівів.

«Це перетворюється на божевільню!» Справді, в останні тижні 1944 року надходження прибували звідусіль. Усі

сановники режиму, які ще втримували фантом порядку в Берліні, вимагали від влади розмістити скарби в Альт-Аусі, відтепер найрозкішнішому, найбажанішому і найвідвідуванішому місці в Європі. Вони сперечалися за місця у підвалах, незважаючи на можливий ризик. Твори, евакуйовані під час битви під Монте-Касино, на тижні були заблоковані у сімейному пансіонаті маленького провінційного містечка через сніг.

Ґауляйтер геть втратив здоровий глузд, якщо він його взагалі мав. Його жести і дії виказували це. Цей Айґрубер був справжнім кретином. Він неодноразово запевняв, що його вірність фюрерові не зазнає жодних травм. Він залишився вірним його політиці «випалювання земель», проголошеній 1944-го, припускаючи, що німецькі війська битимуться, відступаючи на власній території. Усе знищити і не залишити й сліду. Щоб нічого не потрапило до рук євреїв та більшовиків. Ця нав'язлива ідея поглинула його цілковито: абсолютна покора. Він наказав розмістити вісім повітряних бомб по 500 кг кожна у галереях, пильно стежачи, щоб їх перевозили у ящиках із надписом «Marmor nicht stürzen», навіть якщо ніхто не віритиме у цей так званий «делікатний мармур». Його параноя виявлялась у щоденному збільшенні охорони на стратегічно важливих ділянках.

Замінувати шахти. Інакше кажучи, взяти на себе ризик розтрощити сотні шедеврів західного мистецтва. Він був до цього готовий. Він був упертий. Він піде до кінця. На-

віть високопосадовцям, що прибули з Берліна у ці квітневі дні 1945 року, не вдалося переконати його замурувати входи до тунелів, щоб зберегти колекції. Цей нещасний Айґрубер був переконаний, що бункер Гітлера повен зрадників. Тому він не довіряв його працівникам. Він відмовлявся читати контррозпорядження, підписані Ернстом Кальтенбрунером, керівником служби безпеки. Він не вірив у новину про самогубство Гітлера. Він нічого не хотів чути.

Тепер я зрозуміла, що мене обурювало. Не їхня поведінка, не їхня тупість. А злочинні переконання і, звичайно, апокаліптичний рух, у який вони затягли всю Європу. Але не тільки за це. Я не подарую їм того, як збіднили вони мою рідну мову. Підло те, що він і його прибічники зробили з німецькою, користуючись нею: вони принизили її. В часи, коли я мусила їх терпіти все післяобіддя, я читала собі вірші мого любого Гайне, щоб прочистити мозок:

Nichts ist vollkommen hier auf dieser Welt.
Der Rose ist der Stachel beigesellt;
Ich glaube gar, die lieben holden Engel
*Im Himmel droben sind nicht ohne Mängel...**

Це допомагало мені забути про те, у що перетворили нацисти мою рідну мову.

---

* В земних істотах досконалості немає.
Троянда гарна, та шипами нас карає;
На небесах є янголи — то й що ж?
В них знайдемо недоліки також... (*Нім.*)
(*Переклад ред.*).

Цієї ночі без відома ґауляйтера відбувся таємний переїзд між двох шеренг солдатів. Музейні працівники переконали стривожених шахтарів не залишати напризволяще їхні робочі інструменти, а шефа охорони, який готував відступ, допомогти їм; вони відібрали з п'ятнадцять полотен, що належали нашій родині — серед яких був «Астроном», — щоб уберегти їх від вибуху, замкнувши у віддаленій залі. На жаль, мені так не поталанило.

Контрнаказ Бормана до розпорядження Гітлера щойно прийшов фон Гумелю, адміністратору шахтового складу, та Роберту Шольцу, керівникові експертів штабу Розенберґа. Обидва ступали галереєю, роблячи вигляд, що інспектують закапелок, де була я, щоб їх не почули солдати, які охороняли вхід до їхніх кабінетів.

— ...Він чітко сказав, що вміст шахти не повинен потрапити до рук ворогів!

— Правда, але він також сказав, що він у жодному разі не має бути пошкоджений. То як?

— Це питання витлумачення.

— Не забувайте, що Борман вимагав від наших команд істориків мистецтва...

Обидва чоловіки зупиняються, оглядають околиці, щоб упевнитись, що місце порожнє, і мовчки дивляться один на одного. Немає жодного сумніву, що зараз цей обмін поглядами вирішує нашу долю, але якою вона буде?

Трохи згодом за ними слідом у галереї з'явився ґауляйтер. Він прийшов перевірити, чи його пристрій на місці. Одного

разу я побачила, як він затримався біля кількох творів, ніби йому раптом закортіло проявити інтерес до іншої території духу, ніж націонал-соціалізм. Тоді мене пронизала думка, що ще, можливо, не все втрачено, що ніколи не треба зневірюватися у вразливості людини і що — до самої смерті — завжди є щось, що можна врятувати у наймерзеннішій душі. Оскільки він прямував до мого ряду, а я належала до картин, вийнятих з ящика перед очі відвідувачів, то, можливо, він по-іншому відчує те сяйво, яке приписують мені чи принаймні генієві Енґра. Маленький худорлявий чоловік у завеликій формі справді зупинився переді мною, міцно сперся на обидві ноги, поклав руки у кишені і відхилився назад, щоб краще роздивитись мене, — здавалось, його схвилювало те, що випромінював портрет, може, навіть зворушило — хтозна. Але, підійшовши до ящика, на який я була сперта, і прочитавши на наліпці моє ім'я, він відскочив — гримаса роздратування спотворила раптом його обличчя, зневага викривила його губи, він втягнув повітря, вихаркнув густий плювок просто мені в обличчя й пішов далі.

Я не маю слів, щоб описати це приниження. Якийсь чоловік несподівано надійшов на цю сцену, але залишився у затінку — це був один з експертів з мистецтва. Він зачекав, доки ґауляйтер зникне, підійшов до мене, витягнув білу хустинку і стер нечистоту, що стікала по моєму обличчю. Він витирав сліди слини так, ніби то були сліди від сліз.

Що далі відсувався страшний привид знищення, то ближче насувався привид евакуації. Цього разу до справи було

залучено двох інших відповідальних — Карла Зібера від берлінських музеїв та Похмюллєра, директора солончаків. Вони найбільше боялися, що через поспіх та брутальність солдатні багато творів завершать подорож катастрофічно, біля підніжжя гори. За допомогою невеличкої групи вибраних мінерів вони таємно взялися блокувати доступ до галерей, що спричинило незначні обвали на вході. Видно було, як рейками пересуваються понад двадцятикілограмові бомби. Потім почулося кілька вибухів, і все закінчилося.

Жодного звуку, жодного відблиску. Цілковита темрява і цілковита тиша. Я чула крики моїх співкамерників. Хрипіння «Астронома» змішувалося з бурмотінням «Помпадур». Жоден із нас не був певен, чи переживе це колективне поховання. Ми стали персонажами невидимого китайського війська. Скільки знадобиться століть, щоб нас знайшли?

Тепер ми були у таємному місці, цілком ізольовані, відрізані від світу, але під захистом руйнівного шалу ґауляйтера. Задля фюрера він готовий був померти в апокаліптичному полум'ї Веласкеса і Рембрандта.

Більше не було ані ночі, ані дня. Тільки гнітюча атмосфера вічності. Холод ставав щораз сильнішим, а вогкість не відступала. Наші в'язничні наглядачі, мабуть, усі загинули. Хтозна, чи згадають про нас, ув'язнених у надрах землі, через тижні, місяці, а то й роки. Сумнів непокоїв і роз'їдав мозок сильніше, ніж найвигадливіші моральні тортури. У такі моменти заручники із зав'язаними очима не потребують нікого, щоб страждати. Як витримають це випробування мої співкамерники, такі коштовні книги з бібліотеки Герціа-

на у Римі і «Мадонна» Мікеланджело, грецький саркофаг із Салонік та славетні «рембрандти» торговця Гудстікера з Амстердама, наша барокова бронза і картини Ліппі, поквапно вивезені з абатства Монте-Касино?!

Наш підземний музей огорнула неймовірно напружена тиша.

Вузенький промінь світла просочується у тунель, коли мінери поволі розчищають обвали, які загромаджують вхід. У цю мить і тільки у цю мить я розумію, що німці програли війну. Ґауляйтер зник, наші палкі охоронці без будь-якого опору здалися комендантові Пірсону з 80-ї піхотної дивізії.

Ми побачили здалеку перших солдат, колір уніформи і тип каски яких можна було розрізнити, незважаючи на сліпуче світло. Що більше розвиднялося, то легше ставало дихати. Попереду був офіцер. Він здавався таким враженим видовищем, що був не здатен вимовити жодного слова. Він повільно просувався по галереї, без будь-якої обережності, поки загін прослизав по обидва боки зі зброєю в руках, аби уникнути небажаної несподіванки. Коли надійшов захеканий німецький експерт і представився, я остаточно перестала хвилюватися за нашу долю.

— Полковник Давітт, командир батальйону 11-ї американської танкової дивізії, якій доручено копальню. Отже, це тут...

Німець, історик мистецтва у цивільному, супроводжував його у цьому першому оглядовому турне. Здавалися колега-

ми, що вивчають колекцію. Вони ними, по суті, й були. Похитуючись, ацетиленові лампи знову навперебій освітлювали то стіни, то закутки. Американця зупинив напис на табличці у глибині маленького приміщення: «Nach der Arbeit / Vor dem Essen / Hände waschen / Nicht vergessen», який йому переклали: «Після роботи, перед їдою, не забудьте вимити руки».

— Це дивно виглядає у музеї, але не на кухні шахтарів, — усміхнувся його гід.

Що далі вони йшли, то більше полковник Давітт усвідомлював своє відкриття. Що далі, то більше захоплення було в словах, якими він описував це зібрання мистецьких творів, яке жоден музей світу ніколи не зможе презентувати, хіба що розпочавши нову світову війну з тотальним пограбуванням. Згодом коментарі відвідувачів потроху слабшали, поки й зовсім не розчинилися у німому заціпенінні. Знаково було, що вони дійшли до «Божого Агнця» з Ґентського вівтаря братів Ван-Ейків, який зберіг первинну свіжість п'ятистолітньої давності — твір, який вони мали місію віднайти і привезти неушкодженим. Це було своєрідне диво і мить благодаті, які витіснили мимовільну відразу, викликану розповідями шахтарів, бо деякі з них уже приписували собі порятунок шедеврів від знищення.

Шестеро офіцерів стояли навколо столу. Таке враження, що вони не хотіли сідати, бо квапилися взятися до справи. Таких називають *monuments men*. Це був спеціальний підрозділ, який працював над пошуком викрадених творів мистецтва. Усі фахівці. Перш ніж організувати облаву на певній

території, вони збирали свідчення для УСС у своїй сфері. Це були спеціалісти з історії мистецтва та музеєзнавства у військовій формі. Джеймс Плаут, здається, був їхнім шефом. Саме він визначав розподіл обов'язків:

— Ми не випадково охрестили проект «Оріон». Ми справді схожі на мисливців. Руссо, ти займешся колекцією Ґерінґа. Фейзон, тобі — Гітлер. Сойєр, Філіпс і Вітмен, працюватимете над пакетом документів. Без вагань звертайтеся до Бруно Лоса, продавця картин у Мюнхені, він готовий співпрацювати. Його побратим із Берліна, Вальтер-Андреас Гофер, також, а в нього феноменальна зорова пам'ять. Це стосується і Жізелі Лімберґер — так, секретарки Ґерінґа: її інформація може бути цінною.

— А штаб Розенберґа?

— Це я залишу собі.

Солдати говорять про те, що бачили. Про те, що бачили на власні очі. Дехто з них звільняв табори, вдихав запах смерті, витягав дитячі тіла з-під завалів, ворушив попіл, блював нутрощами, лив сльози. Але що вони знали про Німеччину? Коли ми переїжджали через Тюрінгію, вони розгубились, дізнавшись, що Бухенвальдський ліс — біля Веймара і що шибениця на десять гаків так близько до ґетевського дуба.

Можливо, вони знайшли у Равенсбруці сліди Елізабет Пелетьє де Шамбюр, дружини Філіпа та матері Філіпіни, яка відмовилась покидати батьківщину, коли її чоловік перебував у «Вільній Франції»[96]. Єдина з Ротшильдів, яка стала жертвою Шоа[97], хоча навіть не була єврейкою.

Мюнхен разом з Вісбаденом й Офенбахом був одним із трьох найважливіших осередків американської армії. Саме сюди переважно пересилали колекції Гітлера і Ґерінґа з Фюрербау та Вервальтунґсбау, які були штаб-квартирами партії. Чи це не в тих двох спорудах Мейсерштрассе Едуар Даладьє підписав свої трикляті угоди?[98] Високі, обшиті деревом бібліотеки з мармуровими колонами — нацистський варіант неокласицизму — були в дуже доброму стані. Очевидно, місце було дуже добре закамуфльоване, бо зовсім не постраждало від бомбардувань.

Ми зайшли з південного входу, дійшли аж до внутрішнього дворика, де нам присвоїли номер, перш ніж занесли до зали, відведеної для нашої країни. Мене забрали з Франції — я француженка. Минуло кілька днів, поки по нас прийшли з GI. Вони витягли мене з коробки, щоби забрати до великого холу цього дивного будинку, розділеного колонадою, світло до якого проникало зі стелі. Великий стіл, завалений книжками і каталогами, займав центральну частину. З дванадцять стільців було розташовано півколом. Кожен підтримував картину майстра, запрошеного до неймовірного колоквіуму. Очевидно, цього ранку це був вихід Енґрів: «Анжеліка», «Батько Демарше», «Герцог Альбський у Сен-Гюдюлі», «Юпітер та Фетіда».

Мене посадили — не надто обережно — на останній порожній стілець, спираючи до спинки для рівноваги.

— Легше, хлопці! — наказав майор Плаут. — Легше: це ж не боєприпаси. Це Енґр і велика пані — обоє заслуговують пошани.

Зібралась команда експертів. З окрушин їхньої розмови я вихопила інформацію, яка мені дала надію знову побачити Париж. Я навіть уявити не можу собі, що моя сім'я покинула мене. Вони могли відмовитися від пошуків деяких інших творів, але не цієї картини, не мене. Як і його приятель Давид Вейль, Едуард надіслав 20 000 франків капітану Джордже Джорджевичу та Славкові Узіканіну, двом сербським партизанам-роялістам, які разом уже віднайшли з двадцять полотен, викрадених у Франції, і передали їх владним органам. Вони казали, що діяли у пориві франкофілії, з огидою згадуючи сцени пограбування. Але мій правнук зробив цей жест тому, насамперед, що боявся знайти ці картини на ринку: у цьому він напевно не помилявся. Тільки подумати, що він бачить, як мене вигулює по Фюрербау групка аферистів, поведінка і мова яких дисонували із суворістю monuments men. Я не впевнена, але дехто з цих посередників були серед тих, хто на початку війни викуповував за безцінь мистецькі твори у євреїв, які втікали з Європи. Є така категорія людей — і їх жодна війна не бере. Тим часом за спиною один прошепотів іншому: «Я бачив дві коробки з коштовностями Ротшильдів. Хочеш подивитися?» Я воліла б їх не чути.

Гамір, підсилений гучномовцями, вщух, щойно Джордж Стаут підійшов до гурту і підступив зовсім близько до мене і до моєї сусідки «Помпадур» Буше. Це був музейний працівник з Гарварда, дуже скромний, попри свій авторитет, — так поводяться ті, хто його справді має. Він був справжнім відповідальним Центру:

— Панове, ми відкрили близько п'ятисот викрадених творів мистецтва у Німеччині, особливо у Баварії, у соляних шахтах, монастирях, будинках священиків. Тепер, коли нашу рятувальну місію завершено, маємо дві цілі: зберегти і повернути все на батьківщину. У нас є людський і матеріальний ресурс. Технічні працівники реставраційних майстерень дуже компетентні. Я розраховую на вас, щоб уникнути пошкоджень і... крадіжок. Досить пограбувань. Так, Стюарте-Леонарде, здається, ви хочете щось сказати...

— Вибачте... Я хотів би знати, чи я маю повноваження допитати Ґерінґа.

— Це залежить від того, чи це вартує того...

— Йдеться про родзинку його колекції, ту, що коштувала найбільше, бо він її також придбав, «Христос та літня жінка». Йому її продали як картину Вермера, але це копія, ван Меєґрена...[99]

— Маєте дозвіл, але за умови: ви нам розкажете, яку гримасу він скорчив, коли йому про це сказали!

Вибух загального реготу несподівано наповнив хол — відчувалося, що війна залишилась позаду.

Після кількох тижнів очікування в Мюнхені велика американська військова вантажівка, яка подорожувала з великим озброєним ескортом, допровадила мене і сімдесят інших творів на східці музею Жи-ди-Пом, на те саме місце, звідки нас депортували майже п'ять років тому. Власті погано розрахували, надавши нам тільки три зали Лувру, хіба що вони сумнівалися в ефективності відновлення. Зала Жи-ди-Пом

прихистила національний музей сучасних зарубіжних шкіл. Тут розмістили комісію з мистецького відновлення, адміністративний центр і приймальню.

Солдати, не вагаючись, сперли нас просто на фасад будинку, і саме тут під сонцем перших днів першої після завершення війни осені ми чекали, доки наші родини заберуть нас додому. Твори, які покинули Францію не з власної волі, нарешті поверталися після надто довгої відсутності. Жи-ди-Пом був нашою Лютецією[100]. Він також намагався забути ці темні роки.

У перехопленій на льоту розмові журналіста і функціонера високого рівня я виявила таке бачення речей, про яке навіть не думала: «Бачте, Віші, по суті, зробили значну послугу Ротшильдам. Не було ані справжньої конфіскації, ані аукціону. Отже, ніякого розсіювання. Твори мистецтва збережені у сховищах Лувру, в основному гарно вийшли з цієї ситуації. Бути викраденим Гітлером — найкраще, що могло з ними статися: це була гарантія доброго захисту і, зрозуміло, легкого відновлення. Я говорю вам це, звичайно, щоб просвітити вас, а не для того, щоб ви написали про це у вашій газеті, правда ж?

Якби вони звернули хоч трохи уваги на мене, вони б побачили вперше у своєму житті, як портрет піднімає брови, а потім знизує плечима. Одна особа це, може, помітила — жінка у формі капітана, яка підійшла і легко, по-змовницьки усміхнулась мені: здавалося, вона була рада мене знову бачити, Роза Валян, прихований героїзм якої я щойно для себе відкрила.

Від садів Тюїльрі до мене біг чоловік, ніби я збиралась від нього втекти. Він захекався і виглядав таким щасливим, що бачив мене, — то був Робер Антонетті з вулиці Ляффітт, саме його сім'я відрядила забрати твори. Він їх попередив телефоном.

Філіп навмисне прибув із Мутона, щоб забрати свого дорогого Натьє, портрет герцогині де Шатору, що його він цінував особливо. Але Елі не знайшла свого портрета в образі юної революціонерки з барабаном роботи Ласло, викраденого із замку Ляверсін: він був покраяний ножем, як і близько п'ятисот полотен, що належали до так званого «звиродніло́го» мистецтва, на терасі позаду Жи-ди-Пом 23 червня 1943 року. Едуард був тут зі своїм сином Гі. Поки вони залагоджували адміністративні формальності, рідний силует попрямував до мене.

Він був не один — за ним стояла вся родина. Скромна династія невидимо супроводжувала його, і тільки я це бачила. Я припустила, що йшлося про внука пана Оґюстена: він уже був у справі. Торгівля живописом, який вони реставрували, перевозили, була в них генетична. Це виявлялося у манері висловлюватися цього юнака, якому і батько, і дідусь сказали все, що він мав знати. Він урочисто натягнув свої білі рукавички, помацав полотно у різних місцях, прослухав зворотний бік, скривився, торкнувшись чорночорнильного сліду від свастики. Ретельно оглянув краї, радше з принципу, аніж з обережності, потім підійшов упритул — ліва рука делікатно притримувала раму — і прошепотів мені на вухо: «Нам вас страшенно бракувало, пані баронесо. Ми

ніколи не втрачали надії знову вас побачити. Ніколи. Ласкаво просимо додому».

Незабаром на вулиці Сен-Фльорентен до мене приєднались «Автопортрет» Віжи-Лєбрен, «Портрет Анрієтти Французької» Ван-Дейка, мила «Помпадур» Буше і «Пані з муфтою» Рейнольдса, яких я не бачила чотири роки. Уся група прибула одночасно — 7 травня 1946 року, завдяки старанням послужливого пана Антонетті, а також комод Людовика XVI, велика китайська порцелянова чаша, маленький глечик для води з гірського кришталю, англійський сервіз та скриня для приборів із підігрівом, яким бракувало салатниці. Було зрозуміло, що все повернути не вдасться.

Бюро з питань майна та приватних інтересів удалося все-таки знайти і повернути нам шістсот з восьми сотень ящиків з архівами. Деякі пошкодження не можна було виправити — налагоджене функціонування дому від цього постраждало. Багато речей зруйнували або спалили.

На авеню Рап, де розташувалась комісія з повернення, очолювана нашим другом Карлом Дрейфусом, люди стояли у черзі зі знімками в руках, аби підтвердити своє право власності. Наша сім'я вирішила надіслати челядь. Вони так довго відчищали до блиску наше срібло — хто, як не вони його найкраще знали. Їм досить звичайного дотику пучками пальців. Або спогаду про жовтий шифон, забутий у лівій шухляді комоду Людовика XVI, який і досі був там.

Банк повідомив, що, починаючи з 17 квітня 1946 року, він уже не може в деталях відновити особисті рахунки чи

попередню кількість готівки станом на 1938 рік, бо німці викрали, знищили або перехопили рахункові архіви. Жоден рисунок, ані найменша срібна ложечка чи документи не будуть повернуті.

Я боялася моменту зустрічі після довгої розлуки. Одні з наших перших родинних сходин відбувалися на вулиці Сен-Фльорентен у цей досить дивний період щойно по завершенні війни. Гадаю, саме він став причиною тої імпровізації, яка інколи супроводжувала наше звичне життя. Діти хотіли віддячити Франції за те, що вона врятувала частину наших колекцій, якщо припустити, що державу справді можна відокремити від режиму Віші. Вони не вдавались у деталі, бо не той був момент. Твори мистецтва, викрадені німцями, повернули і привезли до Франції союзники. Йшлося про те, щоб відзначити подію:

— ...Ми віддамо «Леді Олстон» Ґейнсборо, а також готичну статуетку зі слонової кості XII століття, — почулося з боку Елі та Алена, двох синів Робера.

— Моя мама, мої сестри Бетсабе, і Жаклін, і я, — додав Ґі, — даруємо Лувру «Портрет маркізи Доріа»...

— Ймовірно намальований!

— ...портрет імовірно намальований Ван-Дейком, з уточненням, що це на згадку про мого батька, барона Едуарда.

Але це була не єдина тема тих невеличких зборів. У США готувалася велика й особлива виставка: йшлося про об'єднання творів, викрадених німцями у французьких колекціонерів і повернених американською армією. Ґі, мій праправ-

нук, який започаткував цю доброчинну «змову», замисливши її з Джоном Волкером, головним хранителем Національної галереї мистецтв Вашингтона, та Теодором Руссо з «Метрополітен-музею мистецтв» у Нью-Йорку. Але це здавалось немислимим, бо суми страхування не знизилися.

— Скільки?

— Шістсот тисяч доларів.

— Я не бачу іншого виходу, — зухвало почав один із дітей, — як обійтися без страхування!

— Навіть не думай! Вони хочуть «Астронома», так, Вермера! І «Портрет чоловіка» Фрагонара, «Жінку з квіткою» Франса Галса, а потім...

З того часу, як мене почепили на стіну, вперше стільки пар ротшильдівських очей дивились на мене так довго у повній тиші.

— ...Бетті?

— Тільки не це, не бабусю! — вигукнув хтось із наймолодших.

— Енґр потрапив до списку, вони добре знають історію картини, і зрозуміло звідки. І що нам усім не хочеться розлучатися з нею, то я не уявляю собі, як Бетті подорожуватиме без страхування.

Я, зрештою, також: навіть якщо йдеться про нещасний випадок, жодна сума не оплатить таку форму увічнення. Не було жодного ризику, але одна деталь, виявлена наприкінці листів, принесених Ґі, змусила їх відсунути проект надовго:

— Йдеться не тільки про Вашингтон і Нью-Йорк! Маючи лише половину суми на транспортні витрати й оплату стра-

хування, вони хочуть зібрати кошти, показуючи виставку по всій країні...

— У голові не вкладається.

Треба перегорнути сторінку війни, якою б важкою вона не була. Ця несподівана подорож до Німеччини, моєї батьківщини, й перебування там залишить у мені, як кажуть, незнищенний слід, навіть якщо — у чому я не сумніваюсь — мої близькі зітруть принизливу свастику, яку мені витаврували на спині. Ще надто рано оцінювати те, що я пережила за ті чотири останні роки. Може, згодом.

А тепер я хотіла б забути усе, що я чула й на що нацисти перетворили мою рідну, таку прекрасну до 1933 року, мову — треба залишити німецьку мову для самоочищення, аби змогти знову любити її, як колись, коли вона була мовою Гайне і Ґельдерліна. Тільки згодом я зрозумію те, що побачила. А поки я знову пробую вкорінитися у світі живих, озброєних кволим переконанням, ремінісценцією з колись читаного Був'є[101], цього чарівного женевського моралісту, переконаного, що коли ми думаємо, що здійснили подорож, то не здогадуємося, що насправді це подорож здійснила нас — а можливо, й здолала нас.

5

У ЛУВРІ

Уже минуло майже півтора століття з моєї смерті, і мені пощастило ніколи не покидати моїх рідних, за винятком викрадення часів світової війни. Мій портрет передавали від старшого сина й до наступного старшого сина, від мого сина Альфонса й до його сина Едуарда, від нього — до його старшого сина Ґі, і я мріяла про те, як житиму колись у його сина Давида.

Наша родина щедра, і це можуть засвідчити французькі музеї. Її марнотратство перевищувало сподіване від людей нашого рангу, — досить порівняти її подарунки та пожертви з тим, що дарують інші французькі династії, щоб переконатися в цьому. Люди не знали ані кількості, ані якості того, що Ротшильди так чи так віддавали цій країні. Згадайте хоча б вміст їхніх колекцій: картини, малюнки, меблі, килими, предмети інтер'єра... Відомо про сімдесят тисяч витворів мистецтва, не враховуючи будинків. Але їм легше віддати якісь безцінні речі Франції, ніж позичити мене для будь-яких світових експозицій. Тут не було жодного зиску, і тільки хворобливий мозок міг вбачати у цьому бажання зробити рідкісними мої появи на публіці, щоб посилити інтерес

до моєї персони: моя сім'я лише хотіла захистити мене від прикрих несподіванок.

«Обережно, бабуся!» — кричав, сміючись, Ґі щоразу, коли якийсь гість надто наближався до мене. Хтось проникливий міг би сказати, що тут ішлося про захист символу Ротшильдів, наділеного містичною владою, або про один з найславетніших портретів Енґра.

Обидва припущення мали право на існування.

Ті, хто не любив Енґра, впевнено стверджували, що він довго переслідував мене, щоб отримати привілей намалювати мій портрет. Таке могли казати тільки ті, хто погано його знав. Насправді це я змушена була мордувати художника, аби переконати написати мій портрет.

Ми з чоловіком уперше зустріли пана Енґра під час балу. Що активніше він відмовлявся малювати портрети, то більше замовлень надходило. Він грався в нещасного, жалівся з принципу і не відступав перед емоційним шантажем, хіба що йому загрожували поїздкою за місто. Насправді ж він був дуже високої думки про себе. А я, на його думку, без сумніву, належала до списку великих пань. Тому він і нервувався: «Я не для того повернувся з Італії, щоб малювати світські портрети!»

Правду кажучи, цей одержимий епопеями кляв портрети тільки за їхню трудність — вони заважали йому присвятити себе великим алегоричним полотнам. Але після двох блискучих портретів пана Бертена та графа Молє усі хотіли мати його за портретиста. Він казав, що замовлення пригні-

чують його так само, як борги. Він уважав портрет жанром, не гідним його генія, дозволяючи собі робити винятки тільки для особливих осіб, таких, як юний герцог Орлеанський, приборкувач Алжиру і великий меценат мистецтв, яким він глибоко захоплювався. Цей жанр відтепер здавався йому важким ярмом у часи неврожаю; ця «каторга», як він його називав, навіювала йому погані спогади про часи, коли картина йшла за картиною і заважала йому творити справжнє мистецтво. Відтоді як його портрети набули соціального виміру, пристрасть до історичного малярства стала менш привабливою.

Обожнюваний і фетишизований учнями, він мусив розплачуватися за свою славу і витрачати несусвітну кількість часу, щоб відбиватися від набридливих людей і прохачів. Найпроникливіші не обманювалися щодо його соціальної стратегії. Тільки найнаполегливіші таємно досягали своїх цілей. Можна було б розказати, чого хотіли від Енґра, — високих звершень артиста, його картин. Про все інше дізнавалися з пліток. Справді, його перший біограф Ежен де Мірекур вдавався навіть до підкупу челяді, щоб отримати інформацію.

Я спробувала все: листи, візити, кошики з дичиною. Після майже дворічного впертого опору він нарешті склав зброю; але перемоги я ще не здобула: бувало таке, що, прийнявши замовлення, він його не виконував; я хочу вірити, що я сама, а не мої гроші чи моя наполегливість зламали його опір. Зрештою він виявив більше характеру, згодом відмовивши у проханні Джеймсу.

Мене попередили, що він не дотримується термінів. Я не розчарувалась. Портрет був замовлений 1841 року, початий 1844-го, а завершений у 1848-му; пані Віжи-Лєбрен, улюблена портретистка Марії-Антуанетти, такого б не витримала. «Завершений» — насправді не те слово; він мусив зберігати, він залишав простір для сумнівів, бо вважав, що саме незавершеність наповнює картину живим сяйвом. Тим гірше для тих, хто й досі вважає, що банти моєї сукні намальовані похапцем: саме у цій незавершеності живе Бог.

Енґр знайшов позу вже на перших сеансах. Ми розмовляли про дух часу, про все й ні про що, і про останню ініціативу нового директора музею мистецтв — замінити медалі, що присуджуються лауреатам Салону, на предмети із сервізу з мануфактури Севру, — це насмішило високе товариство, але, якщо подумати, було не такою вже й дурістю.

Це був початок хресної дороги і для нього, й для мене. Скільки разів він переривався, забравши у мене перед тим тижні, а потім місяці! Деякі обставини зобов'язували його, наприклад, смерть герцога Орлеанського, яка глибоко схвилювала нас обох, і у цьому досить рідкісному випадку і модель, і митець були завадою. Я була першою у списку його пріоритетів. Закінчити голову! Він нав'язливо повторював це у листах. «Закінчити голову пані де Ротшильд!» Моя голова довго залишалася білою і порожньою, навіть коли він завершив у кутику аркуша для малювання етюд моєї кисті, такий докладний, що можна було розрізнити довгу лінію життя. Він боявся моєї голови: йому треба було спочатку пройнятися

моїм обличчям, увібрати його якомога більше, перш ніж дати змогу промовляти моїм очам. Складалося враження, що він думав лише про це, хоча у той самий час працював і з віконтесою Осонвільською, і над настінними розписами замку де Дамп'єр, які йому замовив герцог де Люїн. Відтоді я більше не мучила його. Це він, як тільки мав час, переслідував мене, сподіваючись отримати ще один додатковий сеанс позування, досить довгий, щоб покласти остаточний мазок на картину.

Чого сподіватися від великого митця, як не зображення того, що в обличчі є незмінного, на противагу непевним зовнішнім проявам? Те, що він малював, залишалось. Зазвичай портрет зосереджувався навколо обличчя. Досконалий овал був нав'язливою ідеєю пана Енґра. Він почав з очей, потім окреслив волосся, принаймні кілька пасом; ніс, губи і щоки йшли слідом, і, нарешті, підборіддя. У погляд він додав трохи іронії, трохи меланхолії. Я не очікувала, що він обдарує мене чистотою виразу його Мадонни з канделябрами чи Мадонни з облаткою. Тільки трохи зухвалості в грації та дрібка модерності в шляхетності.

Він надав моєму погляду м'якості та інтелігентності, додав одухотвореності — рівно стільки, щоб дати глядачеві відчуття, що я зараз поділюся з ним якоюсь особистою справою, чимось дуже інтимним. Але це було тільки обличчя. Сама голова не була завершена, поки він не прикрасив її маленьким капелюшком із чорного оксамиту з білими перами, що спадали по обидва боки; вона не була закінчена, поки він не додав відблисків воронячого крила у волоссі, що декому нагадало Ван-Дейка.

Я мала трохи менше, ніж сороківку, коли він почав мій портрет, і трохи більше, коли закінчив. Миті залишають відчутніші сліди, ніж дати, особливо в пам'яті жінки, яка почувається напівживою. Яке це має значення, якщо для вічності я залишусь саме такою.

Бути поза віком і не виглядати на свої роки — ось привілей, за який я могла б позмагатися з Доріаном Ґреєм. До того ж, на відміну від нього, я існую. Треба так формувати бажання, щоб ніхто ніколи не зміг завдати нам болю.

Як тільки портрет було завершено чи принаймні перервано, мені здалося, що він зазвучав. Усілякі викрутаси і бравурні мазки ніби зникли. Це була не картина, а одразу портрет, і навіть не портрет, а особа. М'якість тканини вабила торкнутися до неї, а фактура шкіри — пестити її. Так принаймні казатимуть ті, хто вважає його найінтимнішим та найтеплішим із жіночих портретів Енґра.

Чи він схожий на мене? Можна розпізнати дух і темперамент, характер і рішучість, що значно важливіше, ніж віднайти точно окреслену лінію губ. Моя усмішка випромінювала прекрасну і цілковиту ясність.

Моє щастя було абсолютним, хоча мені довелося чекати ще доброї волі майстра, який не мав наміру просто так мене віддати. Спочатку він мав виставляти мене у своїй майстерні впродовж літа 1848 року. Люї Жофруа був одним із перших, кого запросили відвідати мене, — нечуваний привілей, якому слід завдячувати не чужою йому славою *La Revue de Deux Mondes*. Енґр потурбувався, щоб мене розмістили в окремій кімнаті, аби не замулити око присутністю іншого

полотна, виставленого на огляд, — «Венери Анадіомени»[102]. Звичайна річ — демонструвати баронесу де Ротшильд тоді, коли будинок іншого Ротшильда грабують бунтівники, — це свідчило про неабияку його сміливість.

«Чуттєво, дуже чуттєво». — Критик ходив, повторюючи ці слова, — я не знала, чи це стосується картини, чи моделі; у такі моменти хочеться закинути французькій мові, що вона не дуже точна, що вона змушує нас сумніватися у природі слів. Було відчутно, що він стримується через повагу до моделі, тому я вирішила, що він був приголомшений саме картиною.

Я не знаю чому, але коли він підкреслював дивовижно «орієнтальний» аспект портрета, особливо у вигині моїх великих брів, я чула радше «семітський». Він дивився на мене, без сумніву, як на квінтесенцію єврейства та ротшильдівства, як на біблійну інкарнацію, що, як він вважав, виливалась і зі східних картин самого Енґра, і з «Причепурювання Естер» Шассеріо, і навіть з «Алжирських жінок» Делякруа. Нечувано, що така поважна літературна і мистецька культура може нав'язувати і встановлювати під виглядом екзотичних образів нашим сучасникам: густі вії, приховану грацiйність, матову блідість, агатові зіниці, очі з оливковими відтінками, вже не кажучи про прикраси. Ясно, що більше ніж один читач Бальзака буде схильним бачити Схід і в моїх очах, і в очах Естер Ґобсек. Ще одне зусилля, і вони зроблять з мого портрета утілення «Турецьких бань»! Міф про жидівку, що заворожує своєю вродою, переживе ще багато прекрасних днів.

Збережімо тільки блиск і залишімо злиденність куртизанкам.

У мене було досить пристойне декольте, до того ж я подбала, щоб шию та зап'ястки прикрашали тільки перлини з Ґійона і ще так звані мистецькі прикраси Фосена, яких треба вміти уникати, якщо вам дісталось у спадок фамільне коштовне каміння. Скромність є абсолютним критерієм гарного смаку. Тільки скоробагатьки носять діаманти посеред дня. Я була глибоко переконана, що цей критик був цілковито причарований тою чуттєвістю, яка — і він це помітив — переповнювала різні портрети аристократок, виконані митцем, але він дозволив собі це сказати лише при мені.

Я полонила його. Багатство палітри роззброїло його. «Це схоже на «Пана Бертена» тільки барвистіше!» — вигукнув він, щоб підсилити не так могутність, розмах, зухвалість, як відвагу.

Завдяки йому портрет швидко зрозуміли і добре прийняли перші відвідувачі. Тільки тоді я змогла вперше з'явитись удома.

Уперше сім'я вивела мене в люди 1867 року. Ми ще належали цьому світові, Джеймс і я, а Енґр щойно нас покинув. Але йому дісталась бадьора старість: казали, що він навіть за перила не тримався, коли спускався сходами. Одного зимового вечора він широко відчинив вікна після відходу друзів, щоб провітрити кімнату від диму. І перестудився. Він мав 86 років і ще малював. Його дух злетів до церкви Санта-Марія-дель-Карміне у Флоренції, де завдяки

генієві Мазаччо каплиця Бранкаччі стала для нього передпокоєм раю.

У нас не було вибору: школа мистецтв захотіла виявити гучну посмертну пошану художникові. Там було 150 картин, 40 малюнків і багато людей. Портрети привернули велику увагу. Це був новий для мене досвід, бо мене ще ніколи не виставляли на огляд юрби. Мене дуже вихваляли, а ще дужче коментували.

«Ці портрети — правдиві історичні полотна, водночас типажі й унікуми, — фізіономія кожного соціального класу знайде себе за характерними, а отже, узагальненими акцентами», — просторікував критик Амадей Канталюб перед блаженною аудиторією. Інший критик, не менш відомий Шарль Блян, узявся аналізувати ще глибше: «Цей портрет є зразком ґречного й делікатного виконання деталей та змалювання коштовностей, тому персонаж не розчавлений пишнотою вбрання та природним багатством обрамлення. Пані де Ротшильд сидить на канапі з гранатового оксамиту, ніби заскочена у природній атмосфері світської бесіди... Сатинова сукня, намисто, перли, браслети, діаманти і пір'я, хоча й виконані у стилі Гольбейна, збагачують портрет, не засліплюючи його». А його колега Ґалішон завершив публічне обговорення: «Один із найпрекрасніших жіночих портретів Енґра».

Ось що я змогла прочитати у періодиці. Чому я зберегла у пам'яті тільки зовсім незначну деталь, сумлінну присутність моїх найвірніших відвідувачів, пари збочених антикварів, яких відомі у світських колах парижани позаочі називали «Содом і комод»?

Мене знову вивели на короткий час на дві паризькі виставки 1874 і 1910 років. Я навчилась розпізнавати типи відвідувачів музеїв. Хотілося б узяти їх за руку, але не для того, щоб захистити живопис (йому дуже добре вдавалося робити це самому), і точно не для того, щоб їм його пояснити (це найпевніший спосіб убити його таємницю).

Саме там я якнайтісніше познайомилась із неминучими у таких місцях виродками, найманими гадюками критики. Коли вони не знали, що сказати про картину, вони зловтішалися. Їхньою улюбленою зброєю була блискуча формула, але це була холодна зброя. «Здається, цей тип намагається загравати зі старосвітськими манерами!»

Words, words, words. Ніхто не зважає на слова, які паралізують сенс художніх творів, особливо, якщо їх уживають з переконанням, що когось цитують.

Я чула, як вони коментували роботу Енґра перед його учнями і деякими його друзями. На відміну від жінки Йова, яка мусила нахилятися, щоб увійти до картини, не вдарившись об неї головою, на полотні Жоржа де Лятура, моє обличчя було у центрі — портретист дав мені повітря і простору над головою. Значно більше, ніж віконтесі Отенін д'Осонвіль, принцесі де Бролі чи пані Муатесьє. Мені спало на думку, що він це зробив для того, щоб не дозволити пишноті моєї сукні забрати всю глядачеву увагу.

«Ця сукня! Ти бачив цю сукню! Саме вона творить картину. Минули десятиліття, а тканина ще напинається. Він умів поводитися з шовком — так виявлявся його блискучий хист...»

Отже, глядачі бачили тільки це — усі. Їхні очі були спрямовані тільки на неї. Вона провокувала на безліч вигадок і породжувала багато інтерпретацій. Моя сукня. Вона справді була чудова. У підготовчих роботах ескізи сукні передували самому портрету. Коли він узявся мене замальовувати, Енґр почав з начерків сукні олівцем на папері верже, допомагаючи собі чорним каменем та білою крейдою. Він написав слово «ясний» як єдину вказівку. Ці малюнки олівцем упорядковували відчуття.

Коли жінка сидить, її сукня має інший фасон, ніж коли вона стоїть. Коли вона рухається, то перетворює сукню в ідею, яка звивається навколо тіла; коли вона сідає, вона огортається нею, наче уламками якоїсь вимерлої цивілізації. Моя сукня була суцільною муаровою м'якістю.

Енґр так переймався відтворенням драпування, що здавалося, ніби його геній переховувався у мистецтві згинів. Скільки віртуозності було у заламуванні сатинових і газових бантів, у надаванні об'єму спідниці з воланами та вигадуванні подвійної мереживної пелерини! Чого я тільки не наслухалась про цю сукню! Дехто створював легенди, прихильники різних тлумачень сперечалися, подейкували, що повставали цілі теорії. Усе почалося з Люї Жофруа — він почав справу ще 1848 року. Минуло століття і ще половина — не так мало часу; а проте цього ранку пафосний гід на чолі зграйки туристів ще згадав про цю історію, ніби стаття з'явилася щойно вчора:

— ...Насправді, спершу на бажання пані де Ротшильд сукня була блакитною. Але коли Енґр завершив картину, він був

невдоволений. І нікому нічого не сказавши, переробив барву на ту, яку ми знаємо. Замовниця стала опиратися і вимагала відновити попередній колір...

— І як він зреагував? — насмілився запитати один із слухачів, відчитуючи реакції навколишніх і вважаючи себе посланцем групи.

— «Пані, — на диво спокійно відповів він, — я малюю для себе, а не для вас. І щоб нічого тут не змінювати, я залишу портрет собі». Хіба не блискуче?

— Блискуче!

— Він, без сумніву, мав очевидну рацію. Як тільки митець піддається командам інстинкту, він завжди має рацію. Ґонкури могли добряче поглузувати з цієї «жалюгідної манії рожевого», але йому ця барва пасувала. Подивіться, як цей відтінок зігріває всю композицію, але якщо ви підійдете ближче, ви зауважите, що залишився натяк на попередню сукню — блакитні штрихи на рівні корсета, як нагадування про битву, виграну з великою боротьбою.

Битва! Щоб це говорити, треба або глузувати з таких речей, або бути до них байдужим. Митці видобувають барву зі своїх невиразних споминів, а великі митці — й поготів. Енґр не мусив вигадувати мого одягу, бо він уже давно існував. Репортаж у *Journal des dames et des modes* за березень 1847 року засвідчував це. Журналіст, який цього вечора був на концерті, організованому герцогом Немурським, помітив мою сукню й описав її у словах, відповідних духові журналу: «...з рожевої тафти, по всій висоті прикрашена фальбанами, які утворюють чотири вертикальні лінії... невеликий кор-

саж, декольте, спереду оздоблене фальбанами, що формують клин, і всіяне дрібними діамантами... короткі рукави, снопики сатинових стрічок, які кріпляться на плечі і спадають на рукав...»

Насправді, барва сукні відповідала уподобанням часу, *Lady's Newspaper* називала цей колір «африканським рожевим». Колір подобався мені, і він став моїм — так само, як поема милого Теофіля Ґотьє «До рожевої сукні», — хоча я навіть не намагалась дізнатися, чи саме моя сукня надихнула його:

Frêle comme une aile d'abeille
Frais comme un coeur de rose thé
Son tissu, caresse vermeille,
Voltige autour de ta beauté.*

Сукня, безперечно, була в самісінькому центрі цієї картини, але пан Енґр був дуже люб'язний і зробив так, що вона не засліплювала, і саме мої риси і жести ушляхетнили її блискучу красу. Вона вабила погляд, але не поглинала його. Ніколи не скажуть, що сукня баронеси де Ротшильд — це щось на кшталт шалі графині де Турнон, яку автор вигадав, щоб відвернути погляд від потворності замовниці — її надто високо посаджених брів, опуклості носа та бородавки.

---

* Ясна, мов серце рози чайної,
Прозора, мов крило бджоли.
Ледь рожевіє сукня, тайно їй
Слова співаючи хвали. (*Франц.*)
(*Переклад В. Верховеня.*)

Велика ретроспектива Енґра на честь сторіччя з дня смерті 1967 року відбувалась у Пті-Палє, а не в Луврі. Хоча Давид і Делякруа отримали таке право. На червоні зали і великі галереї.

Одного ранку з юрби відвідувачів виокремився дивний фотограф. Його «лєйка» за спиною була однією з найпростіших, хоча сам він був не таким скромним. Він здавався розгніваним, або ж обурення було звичним для нього станом. Я помітила його ще напередодні: він єдиний прогулювався між полотнами у найбезлюдніші години, відкриваючи свій кансьєж* завжди перед тою самою картиною, щоб розташуватись на ньому з невимушеністю гравця у гольф, перш ніж витягнути з кишені зошит для ескізів і поринути у малювання з непідробним щастям. Якщо не брати до уваги, що саме у цей момент здавалося, ніби він звертався до усього світу, закликаючи у свідки свого компаньйона:

— Подивися на них! Ти тільки подивися!

— Усе гаразд, Анрі. Вони тобі нічого не зробили, зрештою...

— Подивись на того, який підходить до цього чудового Енґра, і так щоразу... от, він стовбичить перед нею, дивиться кілька секунд і відразу, бачиш, наближається до таблички, щоб прочитати напис! І для чого, прошу я вас, скажіть нам, для чого!

— Анрі!

— Що за потреба така — швидко знайти пояснення, підпис? Я вам розкажу, прошу пана: бо ми розучились дивити-

---

* Стільчик-розкладачка (*франц.*).

ся. Ми бачимо, але більше не дивимося. Це хвороба епохи: ми хочемо ідентифікувати! Я вам зараз скажу, що ви дізна́єтесь, прочитавши цю табличку: картина розміром 141,9 сантиметра заввишки й 101 сантиметр завширшки (хто б у цьому сумнівався!), має назву «Баронеса Джеймс де Ротшильд» (ні, Джеймс це не її ім'я), олія на маруфльованому полотні на дереві (ви хоча б знаєте, що це значить?), підписана й датована ближче до лівого нижнього краю «*F.Ingres pinxit 1848*» (якщо припустити, що ви добре знаєте латину) і належить до приватної колекції (страхування забороняє вказувати, до якої). І що? Нічого. Ви продовжите свою мандрівку з почуттям, що зустрілись щойно особисто з баронесою де Ротшильд, і пропустите найсуттєвіше!..

Фотограф допомагав собі широкими жестами, тому здалеку він мав скидатися або на натхненного керівника оркестру, або на біснуватого:

— ...поділ полотна на дві доволі відмінні частини з абсолютною скупістю над лінією горизонту і нестримною надмірністю під нею, тканина, безперечно, венеційського походження, свіжість барв...

Відвідувач, дрібний персонаж з олімпійською незворушністю, був вражений цією виставою, наче блискавкою. Він заціпенів, відійшов від таблички, навіть не прочитавши її, знову став переді мною, втупився і розглядав мене, ніби почувався зобов'язаним висловитися також, і прокоментував композицію:

— Вона тримається купи, правда ж, вона таки тримається купи?

— Є тільки один спосіб дізнатись про це, і для знімка, і для картини.

Раніше згаданий «Анрі» готувався схопити мене, і він би це зробив, якби приятель не зупинив його.

— Зрештою, ви побачите, прошу пана: ви перевернете її догори дриґом, ви шарпатимете її, і якщо деталі не посиплються, то композиція правильна і все тримається купи.

Коротун подивився на мене і, перш ніж накликав на себе гнів охоронців через те, що взяв мене до рук, встиг вигнути шию, щоб подивитися на мене зісподу. Я не знаю, що він там побачив, але знаю, чого він не побачив: потішний фотограф крадькома зазнімкував його у цій недолугій позі, але переміщення тіла і жест були такими блискавичними, що навіть приятель, який супроводжував його, не помітив геройства цього звивистого вугра.

Двадцять років спливло з часу, коли мене вперше вивезли далеко — я маю на увазі, «з власної волі». 1985 року я потрапила до Нью-Йорка. Досвід новий, а народ у музеях усюди однаковий. Ці закохані, губи яких шукають і потай знаходять одне одного, чи знають вони хоча б, перед ким вони бавляться? Музейна зала була їхнім театром. Коли охоронець наближався, вони вдавали, що цікавляться живописом, стримуючи сміх, бо він для них був символом утисків. Якщо не брати до уваги, що цього разу молода дівчина, можливо, студентка, таки зауважила мене:

— Ти помітила — це та французька картина, про яку нам розповідав професор Розенблюм...

— Ти впевнена?

— Точно, ця сукня, цей погляд, зрештою, цей логотип та ім'я справа вгорі...

Ось вони — ті, що порівнюють наші герби з логотипом, який вони бачать, здається, у кутку телевізійних екранів! Цей підпис замовника був традицією Півночі, яка з'явилась ще у XVI столітті, особливо якщо йшлося про якогось принца чи аристократа, — Енґр не опирався такій традиції, бо це також дозволяло йому позначити поверховість: він ненавидів глибокодумність.

Отже, про мене говорили на кафедрі у Нью-Йоркському університеті, як про портрет, наповнений природним і невимушеним сяйвом, який міг би опинитися в галереї королівських портретів бароко чи Ренесансу, зразок аристократичної грації, що відображав матеріальне багатство XIX століття завдяки геральдичному впливу і пом'якшував вагомість гербів, розкішний образ достатку, — але я не знала, чи це мало мене втішити.

Потім чотири перші місяці 1999 року я мешкала у Лондонській національній галереї. Виставка була присвячена портретам Енґра, що їх високо цінували розпорядники виставки, вважаючи їх найточнішим відблиском XIX століття. Я продовжила свою мандрівку до Національної галереї мистецтв Вашингтона, але не потрапила до «Метрополітен-музею мистецтв» у Нью-Йорку: моя сім'я не любила надовго розлучатися зі мною. З Лондона я привезла найяскравіший спогад. Я справді почала панікувати, коли дізналась, що кожного моменту можу опинитися віч-на-віч із психопатом, яко-

го ще не ідентифікували, але який уже зробив собі ім'я, пошматувавши ножем картини Констебла.

А цього, натомість, я впізнала. Він не вперше турбував мене. Правду кажучи, він приходив щодня. Незважаючи на його фотоапарат, яким він користувався надмірно, він не нагадував туриста. Я тільки раз його чула, але зрозуміла, що він історик мистецтва — якийсь француз, що називав себе Даніель Арас. Цього ранку особа, що супроводжувала його, була трохи спантеличена його поведінкою, його кружлянням між портретами, особливо перед портретом пані де Муатесьє, який, здавалося, він вивчив до найменших дрібниць. Він захоплювався деталями. Я бачила, як він годинами стояв перед картиною, сподіваючись, що вона підведеться, що її потуга оволодіє ним і переповнить емоціями. Коли він опинявся перед справжнім твором мистецтва, він вірив у чесноту мовчання та усамітнення. Ось він витягає діапозитиви і вкладає їх. Що він шукає? Як завжди, деталь. Бог знає, що він знайде в мені; наразі він щось знайшов у ній:

— Подивіться, підійдіть ближче, тут, на першому плані, на висоті колін, тобто перпендикулярно до правого ока, яке дивиться на нас, що це таке?

— Пляма?

— Так, пляма! Велика брудна пляма на сукні пані де Муатесьє!

— Ви впевнені, що це не тінь?

— Але тінь від чого! Немає нічого, що б її відкидало. Ця пляма намальована свідомо. Я не маю пояснення, але маю

інтерпретацію: Енґр обожнював цю жінку, одну з найгарніших у Парижі; він з власної волі заплямував її надто бездоганну красу, щоб показати свою пристрасть, можливо...

Здається, тут він трохи перебрав, але інтерпретатор має на це повне право. Мені подобалась манера цього історика привласнювати твір мистецтва і водночас виявляти якусь непевність. Але, як тільки він починав говорити, деякі відвідувачі бачили тільки пляму на сукні пані де Муатесьє, настільки ж явно приховану, як стрічка на шиї Олімпії.

Якщо б пан Енґр заховав у моєму портреті якесь «таємне послання», то жоден історик мистецтва ніколи про це не дізнався б. Найпильніша проникливість не відкрила б цієї таємниці. Для цього недостатньо мати виняткову іконографічну пам'ять чи бездоганну ерудицію. Тут потрібна рідкісна здатність співпереживати, що передавалася з покоління у покоління моїх дорогих перевізників та реставраторів Оґюстів. Я знала, що як тільки повернуся до Парижа, хтось із Оґюстів буде тут, чекатиме на мене, розмовлятиме зі мною, слухатиме мене. Хтозна — може, цим нюансом була саме співучасть?

Ці троє вже якийсь час кружляли навколо мене. Вони досліджували мене: щось їх інтригувало. Троє чоловіків, підхід і мова яких указували на те, що історія мистецтва їм близька. Я не чула, про що вони розмовляли, поки нарешті вони не підійшли до мене ближче.

— ...Тут щось не так. Ваших пояснень недостатньо. Тут є над чим працювати, — наполягав найстарший, прикриваючи середню частину картини широким жестом руки.

— Наш приятель має рацію. Чи наближаєшся, чи відступаєш, розгубленість не зникає...

— Але це неможливо, — підхопив третій. — Так ніхто ніколи не робив і не робить! Тоді як...

Господи, чому ті англійці не вміють говорити без викрутасів! Мені слід було терпляче чекати добрих чверть години, поки я второпала, що́ їх хвилювало: моя поза. Моє розташування. Справа була в тім, що я заклала ногу на ногу, а дами мого рангу не дозволяють собі такого. Моїх ніг не видно, але щойно я сперла правий лікоть на коліно, то, щоб рука змогла підтримати підборіддя, ноги відразу ж схрестилися під сукнею.

Інколи я чула, що моя поза нагадує позу пані д'Епіне Жана-Етьєна Ліотара, його пастелі, — вона справді сидить і делікатно підтримує підборіддя пучками пальців, але її лікоть лежить на бильці фотеля, що все змінює, незважаючи на її лукаву усмішку...

Я піднесла руку до підборіддя, ризикуючи, що дехто вигадає, ніби я притримую маску, щоб вона раптом не відклеїлась від обличчя. Стосовно позиції ніг, то всі думали, що вона допомагала підкреслити роботу з шовком. Але це тільки питання кута зору: один крок убік, і перспектива зміниться.

Як поводитися перед митцем? Ще важче відшукати позу, бо сеанс завжди виснажливий. Він шукав для мене позу, але крадькома від самого початку усе замальовував. Про Енґра навіть говорили, що він геніально допасовував позу до глибинної суті моделі. Я чула, як він уголос відшукував

формулу, якою можна було б коротко окреслити особистість. Щоб підбадьорити себе, він розповідав, як його осяяло дібрати гарну позу панові Берту, великому власнику *Journal des débats*. Вони були вдвох у його родинному будинку біля Парижа. Модель уже відкрила йому свою повільність будди-буржуа, але цього було недостатньо. Коли вони розмовляли за кавою, Берт хотів переконати майстра у своїх поглядах на політику, тому подався вперед, сперши на коліна руки, дебелі руки фермера з м'ясистими, а не панськими тендітними пальцями. Руки, про які б сказали, що вони готові вхопитися кігтями. Енґр упіймав це. Розташування рук вплинуло на решту задуму. Воно тримало увесь портрет.

Нетерплячка змусила мене схрестити ноги, зневажаючи світські умовності. Ніхто б не подумав, що можна було відчути насолоду, знехтувавши таким чином етикет, ніхто, крім, можливо, однієї американки, Ейлін Рібейро, спеціаліста з історії моди, яка одного разу висловила перед працівником музею, що супроводжував її, пояснення, яке припало мені до душі: «Пані де Ротшильд, як і пані де Сенон, перебували на маргінесах класичної аристократії. Своєю позою вони демонструють відверту сексуальність, на відміну від пані де Бролі і пані д'Осонвіль, таких цнотливих, стриманих і гідних, повних піднесеності, але таких затиснених!»

Чи треба уточнювати, що млосна пані де Сенон надихнула цілу генерацію поціновувачів, які багато зробили, щоб прославити її чуттєвість; сюрреалісти і особливо пан Ара-

ґон[103], охоплений дикунським бажанням роздерти собі груди, захоплювалися еротизмом її щитовидки, яку вважали такою ж знадливою, як зобне горло Фетіди біля ніг Юпітера[104]. Щодо віконтеси Осонвільської, нахил голови і мрійлива меланхолія якої нагадують про македонську царівну з «Антіоха й Стратоніки», її глузливий вираз був витлумачений як форма бунту проти суворості протестантського виховання. Перламутрової блідості моїх кистей і рук було, на її думку, достатньо, щоб викликати захоплення Теофіля Ґотьє.

Мій портретист розумів мою позу інакше. Він розглядав її радше як запрошення долучитися до уважної співрозмовниці у літературному салоні; зрештою, дехто припускав, що сеанс відбувався за лаштунками балу і що Енґр витягнув мене за руку до кімнати, суміжної з танцювальною залою, щоб, посадовивши мене, почати розумну бесіду. Насправді ж, сеанси відбувалися у будуарі на вулиці Ляффітт, але він справді дозволяв говорити. Хіба жінка не має хитрувати, якщо вона не наділена мармуровою вродою? Він бачив у моїй позі лише простоту і невимушеність і турбувався тільки про те, щоб зберегти її природну елегантність. Він уважав мою усмішку такою звабливою, що був такий добрий і не встановив за моєю шиєю дзеркала, — прийом, призначений відкрити приховану частину чуттєвості. Енґр був за тисячі миль від того, щоб уявити собі, що одного разу у моїй позі виявлять... як би це сказати...

— ...Провокація! Цілком очевидно. Слід відчитувати цей портрет крізь призму провокації, провокації з боку вельможної дами з ізраелітської аристократії, позбавленої умовностей

свого рангу, досить вільної у жестах завдяки авторитету свого імені...

Вони пішли. Провокація? Чому ні, зрештою? Вони можуть дивитися на мене навіть як на куртизанку, мені байдуже. Портрет не належить ані своєму автору, ані своїй моделі, ані своєму замовнику, ані своїм нащадкам. Портрет належить тому, хто на нього дивиться. Глядач має повну свободу робити з ним, що захоче. Усе, що завгодно. Я бачила, як відкривали форму благання у моїй усмішці і лагідне прохання у моєму погляді; вони вважали, що помічають у моїх губах благання забути моє ім'я, разом з усім тим, що є у ньому легендарного, щоб вони думали тільки про моє серце, доступне усім болям і стражданням і сховане під шаром перлів, шовку і мережива, якими я була оздоблена, — такі ладні витлумачити тінь під носом як злочинний намір моделі. Слухаючи їх, я мала враження, що схожа на панну Ебінґтон, що сидить верхи на стільці, смокче великий палець — лікті сперті на спинку, — навпроти Рейнольдса за мольбертом.

Мене багато разів, упродовж понад століття, пронизували поглядом чоловіки, тому я знала, що за позірно спокійним поглядом аматора можуть ховатися найсміливіші фантазії, спровоковані портретом гарної жінки. Аматора у мистецтві, мається на увазі.

Я мріяла, щоб Енґр змусив мене тріпотіти на полотні, тому мене це влаштовувало.

Чого їм усім бракує? Трохи співпереживання артисту і його моделі. Вони б тоді помітили, що ці двоє — невидимо — живуть в унісон, вільні від умовностей і зобов'язань, і що

естетичний вибір одного союзника — незалежно від іншого — дає прекрасний урок свободи тому, хто це зможе побачити. Це вимагає іншого зусилля, ніж пошук натяку на феляцію у його «Юпітері та Фетіді».

Аж поки я не опинилася сьогодні у святая святих, найбільшому та найпрекраснішому музеї світу, у кожному разі наймилішому моєму серцю, де я б хотіла завершити мої дні і пригоди, — тому мої рідні мусили розлучитися зі мною. Нарешті велика ретроспектива Енґра в Парижі. Цього не було впродовж сорока років. Вісімдесят полотен і сто чотири малюнки зібрано навесні 2006 року в «Холі Наполеона» у Луврі, — це найменше, що могли для нього зробити. Мене розмістили у передостанній секції цього хронологічно спланованого маршруту, але передбачливі розпорядники, особи з пристойного товариства, були настільки делікатні, що повісили мене в окремій кімнаті, охрещеній із цієї нагоди «Великосвітське товариство», — я опинилася у закапелку, затиснена між принцесою де Бролі та віконтесою д'Осонвіль, які вперше через століття виставлялися у Парижі (чи їх тільки впізнають?), і пані Муатесьє, яку удостоєно великої честі бути представленою двічі — навстоячки, у чорному — 1851 року і сидячи, у квітах, через 5 років по тому, — не беручи до уваги, що оцю, останню, картину також зображено на самому запрошенні до вернісажу. Усі четверо перетнули з цієї нагоди хто Атлантику, хто Ля-Манш, а мені довелося перетнути Сену і рухатися вздовж кварталу.

Принаймні ми зможемо побалакати впродовж цих трьох місяців експозиції. Це сусідство подобалось мені більше, ніж мій візаві — не рисунки і копії, надто маленькі, щоб я їх розгледіла, а велетенська чорно-біла репродукція «Золотого віку» із замку Дамп'єр, що мала такий бляклий вигляд, аж відтіняла те, що я бачила далі, на другому плані, у залі «Католицького Ренесансу», — «Святу Жермену Кузен, пастушку з Пібраку», що навмисне прибула з церкви Монтобана, якій Енґр подарував цей твір, і трохи ближче до мене справа «Джерело» у своїй осяйній простоті.

Цього дня був мій шостий вихід у музеї, якщо не враховувати німецького заслання. Дивне почуття пробирає мене: ніби я вже переживала ці хвилини. Перші відгуки, які я отримала про ретроспективу, були мені знайомі: я вже їх чула, іноді іншою мовою, — хіба погляд і судження менше змінюються, якщо їх не вимовляють?

Американець у гавайській сорочці, з жінкою на шиї, яка дивилась на мене крізь сонячні окуляри, говорив те саме, що й віконт де Бомон-Вассі, коли вперше побачив мене на стіні вулиці Ляффітт: і один, і другий вважали композицію чудово врівноваженою, навіть якщо зізнавалися, що були вражені близькістю між вишневим відтінком сукні та гранатовим оксамитом канапи. Проте їх розділяв цілий світ.

Цього ранку мені також здалося, що я перенеслась до 1848 року, до студії Енґра у день відвідин критика Жофруа, коли якась американка, Кароль Окмен, яка захоплювалась і структуралізмом, і психоаналізом, пояснювала своїм студентам, що обступили її перед моїм портретом: «Це пречудовий

портрет, але це не тільки стереотипне представлення екзотичної і гіперчуттєвої єврейки!»

По суті, я, мабуть, не знатиму ніколи, що́ мені заважає більше, коли я виставлена на огляд усіх охочих (у цьому випадку — понад п'ять тисяч осіб на день), — невігластво відвідувачів у групах, що без ладу й без сліду проминають, чи тиранія рафінованих розумників, які видають себе за еліту.

Юна екскурсоводка показує мене групі провінціалів. Я люблю її м'якість і терплячість, майстерність, з якою вона описує композицію картини, нейтральне тло і найнижче посаджену позицію, навіть якщо, пригадуючи пасаж про блискучу тафту на матовому тлі подушки з гранатового оксамиту, вона вживає поняття «текстурні переходи», що ріже мені вухо.

Музеї наповнені дивними людьми. Виставка не завжди відбувається на стінах. Ви собі не уявляєте, що може картина побачити і почути на різних широтах: «Таке враження, що вона зараз заговорить» — це вираз, який об'єднує усі міжнародні місця і який я терпляче вислуховую з того часу, як мене виставили. Я могла б навчити будь-якого майстра кліше, якого я мушу терпіти у кожній приватній і публічній галереї: живопис пахне моделлю... усі думки пензля виражаються тут... йому дали глину, він зробив з неї плоть... цера а-ля Енґр... твір, що не зраджує руку... вона не відбиває світла... портрет не є протоколом... є бажання її погладити... вона ніби увійшла у його пензель... він зробив полотно, не завершивши його...

Якби вони знали!..

Цей студент з історії мистецтва, який рішучим кроком підходить до мене, здійснив подорож до Монтобана; він мусив провести якийсь час в архівах музею Енґра; підготовчі рисунки до мого портрета перестали бути для нього таємницею. Йому тільки бракувало кращого знання звичаїв тогочасного суспільства. Чи він робив це для того, щоб вразити дівчину, яка прийшла з ним? Він завжди думає, що добре кинути: «Енґр малював їх спочатку оголеними, а потім одягав. Неймовірно, правда ж? Яка відвага з її боку!»

Вона не вірить, вимагає уточнень, яких не отримує, і на це є причина. Енґр завжди робив рисунки ню, перш ніж малював вбраного персонажа. Рисунки, зроблені твердим і гострим графітом, рідко правлені на акварельному папері. Замість нас позували моделі, силует яких збігався з нашим. Це усім відомо, навіть якщо про це не говориться. Незле підтримувати сумніви, особливо, коли форми досить привабливі. Тому вже багато років досі ще вірять, що «Велика одаліска» змальована з Кароліни Мюрат[105].

— ...Він догоджає їй, він причепурює її — це точно, — продовжував студент. — Інакше вона не дала б дозволу. Контури трохи розмиті...

Його приятелька підійшла до центру, потім відступила, похитуючи головою, і з певністю тих, які вдають, ніби нічого не тямлять у цьому, завдала йому удару:

— Ти краще розумієшся на живописі, ніж на жінках. Глянь на її лівий зап'ясток, цей масивний зап'ясток — це саме життя, з усіма його вадами. Якби він захотів, кисть

була б витонченою. Він міг би зробити їй такі ж красиві руки, як у того, як же він називається — Молє? — але він цього не зробив.

Такий підхід не був мені вигідний, але я нічого не відповіла, бо вона мала рацію; я боялась, що Енґр порине в анатомію арабесок, що він зробив із пані де Сенон, обдаруваши її непропорційною правицею: цей вигин мав таємно підтримувати полотно. Студент остовпів, почувши думку приятельки. Йому залишалось тільки поплентатися за нею слідом до сусідньої зали. Вони забралися, залишивши на парапеті, що охороняв мене, кашемірову шаль кольору винного осаду. Панянко! Панянко! Надто пізно, вона мене не чує. Якась непідвладна містика була у тому, що ця шаль пасувала до моєї сукні. Здавалося, що вона зробила так навмисно.

Охоронець, який приглядався до їхньої невеличкої гри, наблизився і дивився на мене, як ніколи досі, бо ніколи не зауважував чужинця коло моїх ніг. Ніби раптом помітив мене через цю незначну деталь — недосконалий зап'ясток. Він ніколи не дізна́ється, що я теж дивлюся на нього, що я вперше виявила кволе світло на дні його зіниць, вираз якоїсь утоми під повіками, а ще знизування плечима й короткі зітхання, які виказували глибокий і латентний стан, який можна було б окреслити так: невимовна і незмінна нудьга́. Хто розкаже коли-небудь про самотність музейного охоронця, якого навчили стежити за людьми і не навчили бачити картини? Якийсь психопат міг би безперешкодно пошматувати моє полотно ножем, щоб принести мене в жертву своєму

винятковому споглядану, — тільки тоді б він помітив мою відсутність у рамі, та найменше несподіване потріскування вогню моментально змусить його винести комусь сувору догану.

Це не завадило йому якогось дня, коли відвідувач запитав, що насправді означає вираз «скрипка Енґра», відповісти так, як це зазвичай пасує експертам: «Ми завдячуємо цим виразом журналістові Емілю Бержера, пане. Він згадує друге захоплення художника, у якому він був великим майстром. Для Енґра, який був обдарованим музикантом-аматором, таким захопленням була скрипка, але у нього був, насправді, тричвертний інструмент — знаєте, одна з тих дамських скрипок з місцевого клена...»

Відвідувач пішов такий вражений, ніби щойно особисто бесідував з теологом з Пор-Руаяля[106], який відрізняє підробний портрет від справжнього.

У музейній залі картини перешіптуються. Особливо вночі. Удень це важче робити, бо завжди й усюди натрапляєш на групки відвідувачів, яких починає сильно діймати ораторська сверблячка, щойно вони опиняються перед полотном. Погляд, який ми накладаємо на картину, освітлює її, саме він виносить світло на забарвлену поверхню. Я вже чула одного відвідувача, професора з бездоганно гладким черепом, який пояснював своєму супутникові, що хтось назвав такий погляд «факелоносцем», — це слово я ніколи досі не чула, і, здається, воно народилося просто на кінчику язика, воно гарно звучить. Цей чоловік говорив про Мане, але

припускаю, що можна було б приписати цей винахід і комусь іншому.

Уночі в нас гасять світло.

Тоді — і тільки тоді — між нами починалися мовчазні перемовини. Карнизи починали вібрувати. Бо якщо картини мають пам'ять, то що вже говорити про портрети.

Уночі чути, як крекочуть паркетини. Службовці з ганчірками в руках і пожежники з охорони здійснюють обхід. Вони винюхують запахи диму та вогкості, — вони більше бояться води, ніж вогню. Щось незбагненне було в їхній чутливості, суміші інстинкту та досвіду, яка назавжди залишиться недосяжною для сенсорів системи безпеки, приєднаних до центрального комп'ютера.

Ніч — виняткова пора, коли можна послухати живопис.

Цього ранку я ледве отямилась від нічного жахіття. Люди у чорному зняли мене, єдину з дам «Великосвітського товариства», і віднесли на четвертий підземний поверх, захищений броньованими дверима, — туди, де не чути криків, — щоб звільнити мене від моторошної незнайомки. Аглае, страховисько, про яке якось перемовлявся технічний персонал. Аглае, зірка дослідницької та реставраційної лабораторії, мала дослідити мою основу. Аглае, єдиний прискорювач часточок, який коли-небудь мав хоч якийсь музей. Але що вони сподіваються там виявити: що мене намалював не Енґр? Що я приховую оголених молодиків із «Золотого віку»? Що виправлення в портреті породжують сумніви? Що все-таки моя сукня блакитна?

Я відчула всі погляди: очі професора, що детально мене вивчав і щось занотовував, очі японця, який знай хитав головою, прикутий до аудіогіда, очі еротомана, щиро переконаного, що я маю очі тільки для нього, очі розкутого чепуруна, який вважав мене своєю єдиною, хоча в той самий час балакав з іншою жінкою по мобільному телефону, очі одержимого, який проливає світло на причину мого походження, очі мартиніцького охоронця, який виказував знаки пошани вранці, приходячи, і прощався увечері, відходячи, очі лекторки, яка підморгнула мені, ніби щоб попередити своїх абонентів про таємний зв'язок, що встановився між іншими картинними галереями, і очі, що стільки на мене дивилися, але які мене більше не бачили. Я зустрілася з усіма цими поглядами, і я їх витримала. Мені залишився тільки один невідомий погляд, і він уже жахав мене, — це погляд Аглае.

Шарден каже, що у живописі послуговуються барвами, але малюють почуттями.

Технічний персонал лабораторії спектрографії не знатиме ніколи нічого: вони були осквернителями гробівців, які залишаться назавжди недосяжними для правди, прихованої у речах. Чи вони сподіваються знайти картину під картиною і труп дитини під «Анжелюсом»?

Цього ранку, напередодні офіційного відкриття виставки, було запрошено невелику групу журналістів. Вони були не такі балакучі і не такі нахабні, як я побоювалась. Можливо, вони шанували закони пристойності? Це, безперечно, не був день манірних смішків. Прослизаючи повз мене, один із них

випустив на підлогу книжку у білій обкладинці з блакитною облямівкою, яку його колега одразу ж підняв.

— Останній Шевіяр! Ти вже його отримав?

— З цим завжди якісь проблеми, ти ж знаєш. Якщо так продовжуватиметься, осінні літературні надходження анонсуватимуть на Великдень!

— Кумедна назва, «Убити Нізара»!

— Помреш зі сміху, ось побачиш. Справжній твір масової руйнації. Наслідки зростання системного духу! Добродій, доля якого знищена його ж дурістю. Ще кумедніше те, що ніхто не знає, хто такий Нізар...

Я знаю. Якщо навіть доведеться зіпсувати масакричну гру цього пана Шевіяра, я мушу, насправді, сказати, що зберегла чудовий спогад про пана Нізара. Він уже тоді був досить відомим журналістом, професором латинської риторики у «Колеж де Франс» і шукав підтримки своєї кандидатури для вступу до Французької академії, куди його незабаром й обрали. Він прийшов до нас слідом за Леопольдом Тібо, який займався дітьми, коли вони навчалися у «Колеж Бурбон», — він був їм за вихователя між уроками їзди верхи у манежі на вулиці д'Антен та заняттями з англійської та німецької мов.

Я поклала собі за правило відвідувати уроки синів та доньки, і не тільки щоб підтримати їх. Я вчилась разом з ними, щоб удосконалювати себе завжди й щораз більше: ми запрошували для навчання найкращих викладачів, які й самі далі вчилися. Альбер Кон, їхній навчитель гебрейської мови, наприклад, був неймовірним поліглотом, якого ми брали у

подорож і який був єдиним слухачем уроків перської Сільвестра де Сасі у «Колеж де Франс». Що стосується пана Нізара, я сподівалась, що він допоможе мені удосконалити мою французьку; немає нічого принизливішого, ніж добирати слова у нерідній мові, бо це назавжди відкидає до середовища пересічних людей.

«Цей портрет має акцент. Послухай, ця жінка має німецький акцент...» Хтось уже казав був щось подібне переді мною. Я не цілковито опанувала французьку мову, а тому боялася, що коли-небудь якийсь чоловік чи радше жінка, злегка сп'яніла від алкоголю, роздратована нашим успіхом, могла б виправити моє невміло вжите слово на інше, а згодом кинула б мені за столом під час обіду: «А що ви робите у нашій країні?»

Дезіре Нізар, про нього я можу говорити зі знанням справи, — ніколи не пізно віддати належне. Він заощадив нам свою теорію про дві моралі[107]; він волів передавати нам забуті слова. Отак ми всі навчилися слова «несміяна», яким Рабле описував тих, хто не вмів сміятися, безнадійно хворих на значущість, — ці часом заповнювали наші зали на прийомах по самі вінця.

Пан Нізар готував Альфонса до бакалаврату. Чи знав щось таке цей Шевіяр?

Двоє нових відвідувачів наближаються до мене, з-поміж майже чотирьох сотень тисяч присутніх на виставці. Вони стали як вкопані перед моїм портретом, щоб якийсь час не ворушитися. Очевидно, їм не перешкоджали манери тих відвідувачів, які лише проходять повз, але завжди збираються, щоб

з деякою непоштивістю стати між глядачем і картиною. Вони вивчали мене наперекір іншим, це вгадується з обмеженого простору, який вони лишають між мною і «ними», — ніхто не має прослизнути, навіть найдрібніші японці. Вони шукають нашарувань, рисунків під живописом, але вони їх не знайдуть. Вони згадують слова Енґра, що рисунок є найчеснішим мистецтвом, звичайно, але художник починає з ліній і ними ж закінчує.

Вони шукають у штрихові відбиток рафінованої чуттєвості, притаманної Рафаелю, великим прихильником якого він себе називав — «лукавим адоратором», поправляв Бодлер, що звільнило його від скам'яніння та застигання у його юнацькому обожнюванні Давида. Не треба надто вірити у те, що Енґр назавжди став Енґром у своїй славетній студії, насправді він народжувався тричі: у Монтобані, у Тулузі і в Римі.

Ці двоє без сумніву належать до того штибу відвідувачів, які менше цікавляться картинами, ніж тим, як їх сприймають люди. Уже добрих півгодини вони обговорюють мене, ніби мене тут нема, заважаючи будь-якому іншому поціновувачеві виконати перед картиною свій ритуал. Коли аргументи вичерпалися, перш ніж розійтися, вони повернулися до вихідної позиції:

— Він намалював її для неї самої.

— Ну ясно, що ви нічого не зрозуміли: він намалював її для того, що вона репрезентує.

Ніхто не наважиться забрати свої улюблені полотна на той світ: такий учинок назавжди відібрав би ці шедеври в

інших. З колекцій, які я збирала для чоловіка та дітей, я хотіла б залишити тільки два портрети, найулюбленіші, — портрети жінок, на яких зображено обличчя матерів, портрети Рембрандта та Гольбейна. Чи існує інший приклад синівської любові, який зворушує більше, аніж ці дари дітей, які стали майстрами?

Деякі музеї одразу дають відчути відвідувачеві, що він знаходиться в унікальному місці, трохи не в соборі Паризької Богоматері, де орга́н має семисекундну ревербацію, вдвічі або втричі більшу, ніж деінде.

Які риси славетних облич цієї епохи залишаться в пам'яті? Замальовані художниками чи зафіксовані Діздері, фотографом імператора, до студії якого на бульварі Італійців усі прагнули потрапити?

«Добре полотно старіє, як добре вино. Глянь сюди, ця кра́са, якій час тільки додає принад», — бурмотів дідусь онукові.

Жофруа, мій перший критик, був переконаний, що з патиною мій портрет витримав би порівняння з найвдалішими картинами Тінторетто, а Теофіль Ґотьє порівняв мене з деякими полотнами Тиціана і, як я пригадую, Шарля Бляна де Гольбейна. Це мало б припинити їхні пошуки аналогій. Хіба відповідники мають значення, коли невимовні почуття, які народжуються з погляду між моделлю і глядачем, дають змогу портретові увійти до репертуару спогадів та оселитися у намистині часу.

Чуттєвість «Пані де Сенон» викликала́ заздрість, але не її доля. Її портрет перебував у руках сім'ї тільки з 1814 по 1852 рік,

поки вдова не позбулась його за 120 франків, віддавши торговцеві з Анже, який перепродав його через рік Нантському музеєві мистецтв за 4000 франків.

Я ніколи не покидала своїх близьких, і так буде завжди, доки існуватимуть Ротшильди.

Виставка вчора закінчилась. Уранці 18 травня пакувальники і перевізники з Дому Андре Шеню мали роботу[108]. Пан Оґюст прибув дуже рано. Звично усміхнувшись і пробурмотівши до мене «Моє шанування, пані баронесо» — так само шанобливо, як іронічно, він натягнув свої кардинальські рукавички і заходився оглядати мою спину. Він завжди боявся, щоб етикетки попередніх виставок у Національній галереї і у Ферр'єрі не відклеїлися; потім він за старим звичаєм погладив знак свого славетного колеги Ґаро, рамника та реставратора з вулиці Бонапарта, який працював під вивіскою «Для генія мистецтв», де Енґр придбав для мене раму.

Зала «Великосвітське товариство» відлунювала галасом інструментів. Мене зняли зі стіни, залишивши прямокутник слабкого світла на тому місці. Прожектор усе ще світив, але він освітлював відсутність. Тільки віконтеса Осонвільська ще висіла; вона опиралася всьому своєю славетною усмішкою, ніби святкувала перемогу над нами, які перетворилися на етикетки, відірвані від своїх табличок з написами. Хоча для перевізників вона завжди буде тільки номером 158.

Двоє музейних спеціалістів з мистецтва наділи білі бавовняні рукавички із зубчиками мережива, делікатно підхопили мене зі столу і понесли, трохи нахиливши, до актової зали. Мене загорнули і забили між чотирма планками. На

картці, наліпленій у верхній частині ящика, написали моє прізвище, розміри і це нечуване уточнення: «Загальна вартість пакета 46 000 000 євро». І ось я у нутрощах музею, підземному місті, такому просторому, що по ньому кружляли на електричних автах. Важкі двері бункера зачинилися за мною та кількома іншими під наглядом експертів зі страхової компанії. Перевізники пішли снідати.

Я ще ніколи так не мерзла з часів перебування у соляних шахтах Верхньої Австрії. Коли я вибувала з музею, службовець віддер мою етикетку. Я втратила ідентичність — відтепер я була тільки номером. Нікому не треба знати, що всередині. Під час короткої подорожі від Лувру до острова Сен-Люї я нарешті насолоджувалась примарними принадами анонімності.

6

У ЛЯМБЕРІ

«І прийде день». Щойно відчиняються велетенські двері по вулиці Сен-Люї-ан-л'Іль, 2, нас зустрічають герб і гасло Чарторийських. Отже, ми таки потрапили додому. Після зникнення Марі-Елен Ґі, насправді, вже не мешкав у будинку Лямбер; він усамітнився в одному із закапелків Ферр'єрського замку. І приходив сюди лише на прийоми. Один з них був ще вчора, судячи з букетів лілій та рожевих півоній, колір яких він зазвичай велів добирати до барви моєї сукні і які розставлялись, навіть якщо мене не було, що зворушувало найбільше. Дуже добре уявляю собі здивування гостей, коли вони прямували до бібліотеки: «Чекайте, а Бетті нема?» — «Ні, вона вийшла...»

Мене сперли до стіни в одній із галерей подвір'я, поки готували ящик для мого повернення. Двоє перевізників наглядали за мною, перемовляючись:

— ...Я дивився на Ґуґлі: 7 780 000 запитів на «Ротшильд»!

На це його товариш захоплено свиснув. Отакий дух сучасності! O tempora! O mores! За допомогою акумуляторного гайкокрута відкрили мій ящик, тож експерт із національних

музеїв скористався моментом і оглянув мене навколішки між двома дверима:

— Стан зберігання, здається, бездоганний і від учора не змінився... облуплення на рамі, одне чи два дрібних пошкодження тут і там.

Перевізники піднімають мене у покої Ґі, розташовані на рівні саду з одного боку і на рівні другого поверху подвір'я — з іншого; тут я живу, у кінці анфілади кімнат, оздоблених шторами тої самої барви і матерії, що й моя сукня, захована у теплій бібліотеці, званій «залою кохання», де опиняються після урочистого проходу розкішним тунелем. Як тільки мене почепили на стіну з псевдокнижковими полицями, я знову відчула, що я вдома, в оселі, що стала моєю 1975 року.

Мене оточували книги, фальшполиці — справа, справжні книжки — зліва, твори Паскаля і Боссюе, «Кімната фей» та повне зібрання творів Ґете в оригінальному німецькому виданні, знімки Марі-Елен на маленькому столику, моєї єдиної суперниці в цій кімнаті, на іншому боці проходу, за комодом Жана-Франсуа Ебена[109] праворуч від мене стояв клавесин Марії-Антуанетти, королівські меблі, «Готель в Амстердамі» 1640 року славетного Санредама[110], 56 полотен і продовження панно «Тріумф Давида» у кордовському шкіряному салоні, я висіла далеченько від лімозького портрета із салону Емалі та кабінету із самоцвітів, і «Еразм» Жана II Пеніко, який завжди звертався до мене: «In minimo maximum!»

Кожен бачить кінець світу, де може. Під час одного балу в принцеси де Саґан наприкінці 1880-х років заворушення

слуг з невідомих причин переросло у збройне повстання — вони стояли на першій сходинці великих сходів у такому собі «ланцюгові ганьби» з грубими жартами, лайками та смішками, спрямованими проти господарів. З'явилися муніципальні сержанти. Деякі гості були настільки вражені, що думали, ніби спостерігають кінець світу, хоча насправді нікчемніли вони.

Мені було цього замало. З того часу знамень не бракувало. Цього ранку я помітила те, що глибоко мене схвилювало. Хоча це був лише делікатний шурхіт крафт-паперу, яким шаруділи, який бгали, а потім вкривали шовковим папером. Уже кілька днів перевізники чогось очікували. Сьогодні вони пакують колекцію зеленої севрської порцеляни; завтра — колекцію гірського кришталю; потім — усі наші колекції, які будуть розвезені дітям Ґі, які передадуть їх далі внукам. Розсіювання завжди крає серце, навіть якщо усе залишається у вузьких межах сімейного кола. Утішаємось, гадаючи, що ці предмети об'єднаються колись, — але їм бракуватиме містичного блиску, якого додає дух місця. Будь-яке розсіювання, чи то дисперсія, передує меланхолії: грецькою це слово звучить як «діаспора». Мій дім ніколи не здавався мені таким сумним, як у ці останні дні червня 2007 року, коли його розбирали крихта по крихті.

Будинок Лямбер щойно продали. Справа обговорювалась у великій таємниці багато тижнів, аж поки Ґі не згас, у віці 98 років. Він підписав акт, що його нотар приніс до його ферр'єрського ложа за кілька днів до смерті Ротшиль-

да. Казали про суму в 60 мільйонів євро. Хто за таку ціну може стати власником найпрекраснішого будинку Парижа, який досі був у приватних руках? Держава могла б зробити у ньому музей, який став би гордістю л'Іль-де-Сіте, Парижа і Франції: розкіш цього місця, його каміння, просякнуте історією, стали б запорукою кращої публічної долі, ніж мав будинок Камондо, — але держава більше не купує, вона й далі продає — так, ніби хоче позбутися.

Останнім часом сюди приходили відвідувачі, які розмовляли російською мовою, деякі — арабською. Один з них запізнився, але прибув у супроводі дітей і трьох французьких експертів: один — експерт з меблів, другий — з картин, третій — з килимів. Кумедно, але старший із дітей, здавалося, знався на цих речах так само добре, як експерти. Цей чоловік купував не для того, щоб перепродати чи отримати зиск, а щоб жити тут зі своєю родиною. Я чула, що комісійні витрати сягали вартості придбання. Усе погодили за кілька днів, і будинок Лямбер відійшов до нього, колишнього прем'єр-міністра і брата еміра Катару, шейха Абдули бін Каліфа аль Тані. Принаймні місце не буде порожньою шкаралупою: ширилися чутки про залучення декоратора Альберто Пінто, хоча розташуванню цієї неймовірної споруди на схилі більше пасували розкіш і парадність, аніж зручність, що обмежувало її облаштування.

Прийшов час відійти. Завтра я піду.

За традицією я мала б жити у старшого представника французької гілки, Давида, який умів показати себе і як керівник банку, і як голова родини, так само, як мій чоловік

у золоті часи Ротшильдів. Ніякої ностальгії, ніякого жалю. Треба вміти перегортати сторінку. Зрештою, на відміну від вулиці Ляффітт та замку Ляфіт, і особливо Ферр'єра, ми були лише миттю в історії цього будинку. Він належав Ротшильдам тільки тридцять років, дрібку часу. Його історія не була нашою історією. Навіть Лямбер, великий буржуа, ім'я якого було викарбуване на фронтоні, той, що вифантазував його, довіряючи будівництво Лево, а декорування Лесюорові та Лєбрену від 1639 року, — навіть Лямбер не вчащав до цих місць, дарма що тут його шифр NLT усюди на стінах. Якісь нікому не знайомі достойні фермери і фабриканти із заощадженнями змінювали один одного, а потім з'явилась маркіза де Шателє, яка тримала тут салон. Блискуча фамілія Польського королівства назавжди залишилася його душею. Князь Адам Чарторийський та князівна, вроджена Анна Сапєга-Коденська, придбали маєток 1848 року і врятували його від повної руйнації, — вони перетворили будинок на живе серце польської еміграції у Парижі, самобутню культурну і політичну домівку, і їхні нащадки підтримували вогонь у цих стінах, аж поки Ґі та Марі-Елен не придбали його 1975 року.

Так склалося, що я добре знала Чарторийських; я навіть познайомила їх із моїм учителем фортепіано, Фридеріком Шопеном, спраглим за земляками, — їх не треба було просити влаштовувати музичні вечори — хоча «Геркулесова галерея», після реставрації Делякруа, мала жахливу акустику; допитливий історик, який переглядатиме мої папери, безперечно, знайде в них моє листування з Марґаріт Орлеанською,

донькою герцога Немурського та князівни Чарторийської, її подяки щоразу, коли я робила внески до Сен-Казимира[111], її фундації для польських сиріт; і через 75 років Алексіс де Реде, цей старожитній персонаж, екстравагантний естет, якому Чарторийські здавали один поверх будинку з 1947 року, познайомив їх з моїм правнуком. Кругообіг часу приховує дивні несподіванки, які люблять витягати на життєве поле цілу вервечку родичів. Жодного сумніву, що в історичній хроніці столиці тільки Чарторийські могли вважати цей будинок своїм домом.

Випорожнений від наших колекцій, будинок Лямбер постав віднині у власному соці, оздоблений тільки власними фресками і заселений своїми фамільними фантомами. «Геркулесова галерея», яка була окрасою будинку — бо передувала дзеркальній галереї, — виринає, як удалий приклад показової галереї, призначеної не так для танців, як для підтвердження соціального статусу. Геній архітектора виявився тут у великому мистецтві планування, тим більше, що відступати було нікуди, а клиноподібна, схожа на ніс корабля, форма острова робила деякі завдання неможливими.

Який слід залишимо ми у цих стінах? Нетривкий спогад, без сумніву, грандіозний, але винятково світський, — про обіди, що відтворювали вишуканість іншого часу під розписами Лєбрена у великій галереї чи під поглядом надто виняткового для приватної колекції Вермера, аж поки 1985 року «Астронома» не подарують Лувру, і про найпишніші свята, влаштовувані тільки для того, щоб посмакувати найвищою насолодою не запрошувати деяких осіб.

А ще вони не підкреслюють марнославство касти, а демонструють унікальну колекцію в унікальному будинку. Делікатний натяк на Велике Століття, що заблукало у посполитих часах. На схилі життя Ґі не мав жодної ностальгії. Одного разу, приймаючи письменника, який — диво дивне! — бачив те, що бачили й мої очі, я чула, як Ґі зізнавався йому: «Цей час завершився, і тут немає нічого поганого. Єдина туга, що живить мене, — це спогад про Ферр'єр мого дитинства, образ легкості, безтурботності й щастя у казковому декорі. Минуле минуло, традиції мусять пристосовуватися».

Усе це відтепер закінчилося. Немає сенсу підносити мовчазні протести: цей світ однаково приречений.

Дім Болью де Сен-Жюльєн, 17, по вулиці Ляффітт, де мешкали мої батьки, з певного часу став османською амбасадою, доки його не знесли 1899 року. Будинок по вулиці Бер'єр, 11, моя невістка Адель віддала в запалі гніву міністерству мистецтв, зобов'язавши перетворити його на дім мистецтва, і відтепер під іменем Соломона Ротшильда тут тулиться Національна фундація графічних та пластичних мистецтв. Наш будинок по вулиці Ляффітт знесли 1967 року. Будинок по вулиці Сен-Фльорентен 1948 року продали амбасаді США, розташованій по інший бік вулиці, — її перетворили на консулят. На вулиці передмістя Сент-Оноре під номером 33, у будинку Натанаеля містився тепер Центр міжсоюзного об'єднання; дім де Понтальба під номером 41, який належав Едмону, став резиденцією посла Сполучених Штатів. І в останньому будинку — на проспекті Маріні, 23, а його

збудував Ґустав, — уряд поселяв своїх найзначніших гостей. Будинок № 19 на проспекті Фок, де жила Беатриса Ефруссі де Ротшильд, став амбасадою республіки Анголи, а ще вона заповіла Інституту Франції свою віллу де Сен-Жан-Кап-Фера. OCDE[112] займав замок де-ля-Мюет, який був резиденцією Анрі. Будинки 45, 47, 49 по вулиці де Монсо, де один за одним жили Адольф і Моріс, стали громадськими центрами. Вілла, яку я збудувала для себе у Канні, в англійському кварталі, на руїнах вілли Марії-Терези, де я так любила бувати в останні зими земного життя, навіть вона стала муніципальною бібліотекою міста. Ферр'єр теж уже не належав Ротшильдам. На початку 70-х, коли утримання маєтку видалося неможливим (у кращі часи обслуга налічувала сотні осіб, включно з садівниками та сторожами мисливських угідь), було вирішено розлучитися з ним; Ґі, однак, збудував у парку шале, аби й далі перебувати у місці, де він провів велику частину свого життя. Він планував передати його державі, але Марі-Елен, поступаючись наполяганням ректора Мале, домоглася, щоб замок і його 130 гектарів було віддано канцелярії паризьких університетів. Тепер він став порожньою шкаралупою, яку або відвідували туристи, або винаймали кінопродюсери. Тут знімали «Любого друга» та «Паяца». Ото вже набудували! Можна було б зробити музей уподобань часів Другої імперії, зібравши деякі колекції, які Ротшильди віддали державі, — на зразок музею Ренесансу у замку Екуан. Великі епохи закінчувалися краще. Ферр'єр утратив навіть свою меланхолійну обгортку. По суті, від нього нічого не залишалося. Зосталась тільки болісна туга за великими часами і жаль за тим, чого

вже немає і що вже ніколи не повернеться. Як не краятися серцю від думки про рядки у заповіті, де Джеймс передбачав, що Ротшильдів, може, більше не буде, що прийде день, коли голова родини не зможе об'єднати усіх у Ферр'єрі?

Ось де ми були і де нас вже нема.

Натомість, ми й далі живемо у Ляфіті й Мутоні. Є дві гілки Ротшильдів, — сказали б — «два клани», попри взаємну любов та спільну власність: ляфітську та мутонську гілки. Власники набувають характеру їхніх земель. У Мутоні вони експансивніші й авантюрніші; у Ляфіті — скромніші й мудріші. Кожен член родини вибирав собі сторону. Але вирішувало вино, бо й воно було таким: гілка Ляфіту класична, гілка Мутону химерна. Так встановилося після війни, коли замки почали пов'язувати з Ротшильдами, які опікувалися вином не тільки для того, щоб його пити, — Філіп з одного боку, Елі — з іншого; вони часто протистояли один одному, особливо у тому, скільки мало б коштувати вино, не обманюючись сільською схильністю до затхлості Кльошмерлю; журналісти обожнювали описувати їхні роздуті непорозуміння, а ті дозволяли їм це робити: це їх розважало.

Мені казали, що Ляфіт досі зберігає мої сліди. У кімнаті на одному з поверхів стояв портрет-знімок чоловіка з широкими бакенбардами у милій рамці з присвятою: «Найкращій і найніжнішій мамі. Твій люблячий і відданий син Соломон. 29 жовтня 1859 року». На першому поверсі, у вітальні, на письмовому столі, де у 1871 році писав Бісмарк, врешті-решт той, на якому він підписав Франкфуртський договір, стояла

репродукція мого Енґра маленького формату. Зліва — Шарлотта, написана Шефером. А на пеналі — папір для листів із чорним обрамленням і моїм гербом із часів удівства. Тепер цей папір, запас якого здається невичерпним, використовують для замовлень господарю винного складу.

Джеймс був одним із перших членів «Жокей-клубу», то були часи, коли якість кінних заводів давала змогу претендентові потрапити до аристократичних кварталів. Але Альфонс мусив тричі висувати свою кандидатуру, щоби бути прийнятим. Давид був обраний на початку 1980-х, не без нарікань. Це стало певним символом. Після століття відсутності Ротшильдів жид знову пробрався до цього церковного зібрання рівних, усе життя яких, від першої миті до останнього подиху, минатиме під галас світських пліткарів і бурхливого потоку публічного життя, між двором і садом.

Мало великих аристократичних родин цієї країни можуть засвідчити, що кров Ротшильдів не тече у їхніх жилах. Цей вислів, з усім тим, що до нього пристало біологічного, наводить на мене жах, але він означає саме те, що називає. Генеалогісти інколи приходили сюди побалакати з Ґі, який захоплено й вражено пригадував грубий фоліант під назвою «Кров Ротшильдів». Ліліан мала рацію, сказавши, що там між рядків вписано таємний довідник французької аристократії. Хіба не казали, що найоригінальніше і найпривабливіше, що є у найдавніших княжих родах старої Сицилії, було заслугою великого Фридеріка, занесеного зі Швабії?

Гадаю, тепер я знаю, що в нас залишається від нас. Ім'я, моральні чесноти, довіра. Промениста тінь нашої минулої долі, міф про нашу могутність, реальність легенди, будинки, що вижили, колекції, що ще живуть, і безконечна вдячність національних музеїв.

Це щось більше, ніж прекрасні руїни, але значно менше, ніж те, що творило нашу славу.

Яке це має значення, якщо наше ім'я чинить опір. Ротшильди все ще тут, як брати і кузени майже всі пов'язані між собою як рідкісна банкірська династія, створена на початку XIX століття, яка й досі працює, як унікальна аристократична ізраелітська родина в Європі, якщо все-таки ці речі ще мають сенс на початку XXI століття.

Тепер дух родини у тому, щоб бавитись у Ротшильдів, хоча засоби вже не ті. Це відбувалося, як колись: бути в житті і поза життям. Братися за роботу і йти вперед. Бездіяльний Ротшильд — мертвий Ротшильд. А нарцисизм і славу династії найкраще підтримують саме жінки, особливо народжені без цього славного імені! Вони схильні робити для нього дещо більше, ніж усі інші.

Що є ще у Ротшильдах від Ротшильдів? Обачливість і обережність, таємничість ділових стосунків — щось між професійною таємницею та обов'язком стриманості, бажання об'єднуватися, а отже, байдужість до антисемітських провокацій, почуття відповідальності перед нашою спільнотою, абсолютна вірність між усіма членами родини. І — понад усе — власне сім'я. Аристократичні роди одержимі ідеєю, що після них династія зникне. Їхні старійшини нажахані перс-

пективою бути останніми з дуже давнього роду, тими, хто завершить поступ і розірве ланцюг. Дух братерства, викарбуваний у несвідомому, захищає нас від такої турботи: ще не прийшов той день, коли можна буде представити якогось барона як «останнього з Ротшильдів».

Є така традиція портрета у Ротшильдів: щоби позначити територію родини у споминах, ми замовляли багато копій картини Енґра, деякі — в мініатюрі. Одна з них, роботи Поля Фляндрена, сина Іполита[113], знаходиться в музеї Ізраїлю. Їхнє існування прописане у моєму заповіті з проханням до нащадків передавати їх одне одному. Я особисто замовила зйомку картини у Діздері, щоб зробити візитну картку. Хіба це не наймиліше нагадування — можливість передавати дітям і внукам прадавні заповіти? Сам Енґр зробить собі конкурентів на наших стінах. Цікаво, як, з інтервалом у століття, Жером[114] і Бальтюс[115] обидва потрапили під його вплив, коли робили «свою» баронесу де Ротшильд.

Пан Огюстен пробився поміж заклопотаних роботою перевізників. Він прийшов попрощатися не зі мною — бо він знав, що знайде мене незабаром у інших сімейних галереях, — а з моїм перебуванням у цьому домі. Сто двадцять один рік минув від часу моєї земної смерті. Я мала б почуватися втомленою днями. Я залежала від крадіжки, пожежі, бомбардування, а ще від повільного спаду зацікавлення до живопису Енґра, якогось збайдужіння до його таланту, — не було певності ні в чому. Перспектива не така вже й приваблива, бо коли живеш у контрапункті зі смертю, кожна мить стає благодаттю.

Якби я могла бути достатньо мужньою, щоб приймати своє тіло, як і своє серце, у кожен момент часу. Старіння — це відсторонений погляд розуму, який відчуває, що входить до величі віку. Щоправда, моя ситуація особлива: патина часу тільки поліпшує якість погляду, яким дивляться на мене. Але жінка має погоджуватися на всі свої роки, якщо вона жінка, перетворена на витвір мистецтва.

На щастя, погляд висихає швидше, ніж живопис. Хто б не хотів померти, плачучи пелюстками троянд? Попри сплін та меланхолію, чи радше цю невимовну Sehnsucht*, які змушують прагнути неіснуючих речей, в останніх словах зі спогадів про світ, що зникає, туги не буде. Ми ніколи не станемо більшими, ніж ми були. Так є і так має бути.

---

* Туга (*нім.*).

ВИСЛОВЛЕННЯ ВДЯЧНОСТІ

Ліліан Ротшильд, із сердечним спогадом

Окрім поглибленої консультації листів та документів «The Rothschild Archive» (Лондон), тексти, згадані у цій неповній бібліографії, стали мені в пригоді.

Duchesse d'Abrantès, *Mémoires*; Marie d'Agoult, *Mémoires, souvenirs et journaux* (édition de Charles Dupêchez), Mercure de France, 2007; Mme Ancelot, *Un salon de Paris 1824—1864*, Dentu, 1866; *Anthologie bilingue de la poésie allemande*, édition établie par Jean-Pierre Lefebvre, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1993; comte d'Antioche, *Changarnier*, Plon, 1891; Louis Aragon, *Henri Matisse, roman*, Gallimard, Quarto, 1998; Daniel Arasse, *Histoires de peintures*, Denoël, 2004, et Folio Essais; William G. Atwood, *The Parisian Worlds of Frédéric Chopin*, Yale University Press, New Haven et Londres, 1999; Philippe Alexandre et Béatrix de l'Aulnoit, *Le Roi Carême*, Albin Michel, 2003; comte Rodolphe Apponyi, *Vingt-cinq ans à Paris (1826—1850)*, 4 volumes, Paris, 1914; *Le comte Anton Apponyi*, in numéro spécial «Ambassade de Pologne», *Beaux-Arts magazine*; Valérie Bajou, *Monsieur Ingres*, Adam Biro, 1999; Victor de Balabine, *Journal*, Émile-Paul, 1914; Honoré de Balzac, *Correspondance, Lettres à l'étrangère*; *La femme abandonnée*; *L'enfant maudit, Un homme d'affaires, Lettres à Mme Hanska, La maison*

Nucingen (édition d'Anne-Marie Meininger), Folio, 1989; Constance Battersea, *Reminiscences,* Mac Millan, Londres, 1922; vicomte de Beaumont-Vassy, *Les salons de Paris et la société parisienne sous Louis-Philippe,* 1866; Charles Blanc, *Ingres, sa vie et ses ouvrages,* 1870; Charles Bocher, *Mémoires, 1760—1907,* Flammarion, 1935; H. Bouchot, *Le luxe* français. *La Restauration,* La Librairie illustrée, 1893; Jean Bouvier, *Les Rothschild. Histoire d'un capitalisme familial,* Complexe, Bruxelles, 1992; Boyer d'Agen, *Ingres d'après une correspondance inédite,* Daragon, 1909; marquis de Breteuil, *Journal secret, 1886—1889,* Mercure de France, 2007; J.G. Bulliot, *Le général Changarnier,* Autun, 1877; F. Capdebielle, *Les dames Rothschild qui étaient nées Rothschild,* 7 pages, printemps 1986, hors commerce; Antonin Carême, *Le cuisinier parisien ou L'art de la cuisine française au dix-neuvième siècle,* Firmin Didot, 1828; Andrew Carrington Shelton, *Ingres Portraits,* 1999, *Ingres and his Critics,* 2005; Jean des Cars, *La princesse Mathilde,* 2006; Jean Cassou (sous la direction de), *Le pillage par les Allemands des œuvres d'art et des bibliothèques appartenant à des Juifs en France,* Éditions du Centre, 1947; Castellane, *Journal du maréchal de Castellane,* Plon, 1897; Gilles de Chaudenay, *Physiologie du Jockey-Club,* Éditions mondiales, 1958; Frédéric Chopin, *Correspondance 1810—1849,* La Revue musicale/Richard-Masse, 1981; Egon César, comte Corti, *La maison Rothschild,* Payot, 1929; Virginia Cowles, *The Rothschilds. A Family of Fortune,* Weidenfeld and Nicolson, Londres, 1973; Alfred Cuvillier-Fleury, *Journal,* Plon, 1903; Jean-Pierre Cuzin et Dimitri Salmon, *Ingres regards croisés,* Mengès-RMN, 2006; Henri Delaborde, *Ingres, sa vie, ses travaux, sa doctrine, d'après les notes manuscrites et les lettres du maître, 1870;* duchesse de Dino, *Chroniques de 1831* à *1862, 1909—1910;* Benjamin Disraeli, *Letters,* University of Toronto Press, 2004; J.H. Donnard, *Qui est Nucingen?,* AB, 1960; Thomas Drelon, *Le portrait et son double,* Lorsange, 2006; Pascale Dubus, *Qu'est-ce qu'un portrait?,* L'Insolite, 2006; Léo Ewals, *Ary Scheffer,* Paris-Musées, 1996; Jules Favre, *Gouvernement de la défense nationale* (entrevue de Ferrières),

Plon, 1876; Hector Feliciano, *Le musée disparu. Enquête sur le pillage des œuvres d'art en France par les nazis,* Austral, 1995; Niall Ferguson, *The World's Banker. The History of the House of Rothschild,* Weidenfeld and Nicolson, Londres, 1998; Ernest Feydeau, *Mémoires d'un coulissier,* Librairie nouvelle, 1873; Théophile Gautier, «L'atelier de M. Ingres en 1848», in *L'Événement,* 2 août 1848; L.G. Louis de Geoffroy, «Vénus Aphrodite. Portrait de Mme de R. par M. Ingres» in *La Revue des Deux Mondes,* 1er août 1948; Bertrand Gille, *Histoire de la maison Rothschild,* Droz, Genève, 1965; Amaury-Duval, *L'atelier d'Ingres,* 1878, réédition critique Arthena, 1993; Mme de Girardin, *Lettres parisiennes du vicomte de Launay,* Mercure de France, 1986; Edmond et Jules de Goncourt, *Journal. Scènes de la vie littéraire,* Laffont, Bouquins, 1989; Élisabeth de Gramont, *Au temps des équipages,* Mémoires 1, Grasset, 1929; Cyril Grange, «La haute société juive. Dans les cercles et clubs parisiens de la fin du XIXe siècle à 1914», in *Élites et sociabilité en France,* Perrin, 2003; Henri Heine, *Lutèce, lettres sur la vie politique et sociale de la France,* 1861, Slatkine, Genève, 1979; Hénault, *Abrégé chronologique de l'histoire de France depuis Clovis jusqu'à la mort de Louis XIV,* revu par Michaud de l'Académie française, 1836; Georg Heuberger (sous la direction de) *The Rothschilds. Essays on the History of a European Family,* Thorbecke-Boydell & Brewer, Sigmaringen, 1994; Gabrielle Houbre (sous la direction de), *Le livre des courtisanes. Archives secrètes de la police des mœurs,* Tallandier, 2007; Thomas Carr Howe Jr, *Salt Mines and Castles: the Discovery and Restitution of Looted European Art,* Bobbs Merrill, New York, 1946; Philippe Jullian, *Les styles,* Le Promeneur, 1992; Victor Klemperer, LTI, *la langue du IIIe Reich,* Albin Michel, 1996; Isabelle Le Masne de Chermont et Didier Schulman, *Le pillage de l'art en France pendant l'Occupation et la situation des 2000 œuvres confiées aux musées nationaux,* La Documentation française, 2000; Henry Lapauze, *Ingres, sa vie, son œuvre,* 1911; Iris Lauterbach (sous la direction de), *Bürokratie und Kult. Das Parteizentrum der NSDAP am Königs-platz in München. Geschichte und Rezeption,* DeutscherKunstverlag,

Munich, 1995; Isidore Loeb, *Biographie d'Albert Cohn,* Durlacher, 1878; Herbert Lottman, *La dynastie Rothschild,* Seuil, 1995; Anne Martin-Fugier, *La vie élégante ou la formation du Tout-Paris, 1815—1848,* Fayard, 1990; *Les salons de la IIIe République,* Perrin, 2003; Éric Mension-Rigau, *Aristocrates et grands bourgeois,* Pion, 1994; princesse Pauline de Metternich, *Souvenirs 1859—1871,* Plon, 1935; Eugène de Mirecourt, *Rothschild,* Havard, 1859; Paul Morand, *Vie de Guy de Maupassant,* Flammarion, 1952; Frédéric Morton, *The Rothschilds, A Family Portrait,* Atheneum, New York, 1962; C.R. Vassilevitch, comte de Nesselrode, *Papiers,* Lahure, 1988; Lynn H. Nicholas, *Le pillage de l'Europe. Les œuvres d'art volées par les nazis,* Seuil, 1995; Carol Ockman, *Ingres's Eroticized Bodies. Retracing the Serpentine Line,* Yale University Press, New Haven et Londres, 1995; Ernst Pawel, *Le poète mourant. Les dernières années de Heinrich Heine à Paris,* Actes Sud, 2006; Mgr Perraud, *Éloge funèbre du général Changarnier,* Autun, 1877; duc de Persigny, *Mémoires,* Plon, 1896; *Pillages et restitutions. Le destin des œuvres d'art sorties de France pendant la Seconde Guerre mondiale,* actes du colloque organisé par la Direction des musées de France, 17 novembre 1996, DMF-Adam Biro, 1997; Christine Piette, *Les Juifs de Paris (1808—1840). La marche vers l'assimilation,* Presses de l'université Laval, Québec, 1983; Michel Pinçon et Monique Pinçon-Charlot, *Les Rothschild. Une famille bien ordonnée,* La Dispute, 1998; Vincent Pomarède *et alii, Ingres 1780—1867,* Gallimard-Musée du Louvre, 2006; Louis-Antoine Prat, *Ingres,* Musée du Louvre, cabinet des dessins-5 Continents, 2004; S.S. Prawer, *Heine. The Tragic Satirist,* Cambridge, 1961; *Heine Jewish's Comedy: a Study of his Portraits of Jews and Judaism,* Oxford, 1983; Pauline Prévost-Marcilhacy, *Les Rothschild bâtisseurs et mécènes,* Flammarion, 1995; G.L. Pringué, *Trente ans de dîners en ville,* Éditions Revue Adam, 1948; Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu* (texte établi sous la direction de Jean-Yves Tadié), Gallimard, Quarto, 1999; M.E. Ravage, *Grandeur et décadence de la maison Rothschild,* Albin Michel, 1931; Cyril Ray, *The Story of Château Lafite-Rothschild,* Peter Davies, Londres, 1968;

Michel Rayssac, *L'exode des musées. Histoire des œuvres d'art sous l'Occupation,* Payot, 2007; Aillen Ribeiro, *Ingres in Fashion. Representations of Dress and Appearance in Ingres's Image of Women,* 1999; François G. Roche, *Les Rothschild à l'abbaye des Vaux-de-Cernay,* IDC, Paris, s.d.; John Reeves, *The Rothschilds. The Financial Rulers of Nations,* Sampson Low, Londres, 1887; James Rorimer, *Survival. The Salvage and Protection of Art in War,* 1950, Abelard Press, New York; Guy de Rothschild, *Contre bonne fortune...,* Belfond, 1983, *Les surprises de la fortune,* Michel Lafon, 2002; Henri de Rothschild, *La lignée française de la famille de R. 1792—1942,* Porto, 1943 (hors commerce); Frédéric Rouvillois, *Histoire de la politesse de 1789 à nos jours,* Flammarion, 2006; Derek Wilson, *Rothschild. A Story of Wealth and Power,* André Deutsch, Londres, 1988; Robert Rosenblum, *Jean-Dominique Ingres,* Éditions Cercle d'art, 1968; Satan, *Rothschild Ier, roi des juifs,* Paris, 1846; Laura S. Schor, *The Life and Legacy of Baroness Betty de Rothschild,* Peter Lang, New York, 2006; Simpson, Elisabeth (sous la direction de), *The Spoils of War. WW II and his Aftermath. The loss, Reappearence and Property of Cultural Property,* Harry Abrams, New York, 1997; Hugh Craig Smyth, *Repatriation of Art from the Collecting Point in Munich after World War Two,* Maarsen, Schwartz, La Haye, 1988; Daniel Ternois et Marie-Jeanne Ternois, *Lettres d'Ingres à Gilibert,* Bibliothèque des correspondances, Mémoires et journaux, 2005; Gary Tinterow et Philip Conisbee (sous la direction de), *Portraits by Ingres. Image of an Epoch,* The Metropolitan Museum of Art, New York, 1999; Rose Valland, *Le front de l'art,* RMN, 1997; Joseph Valynseele et Henri-Claude Mars, *Le sang des Rothschild,* L'Intermédiaire des chercheurs et curieux, 2004; Jean-Claude Yon, *Jacques Offenbach,* Gallimard, 2000; Alexandre Weill, *Les grandes Juives,* Dentu, s. d.; Michael Werner et Jan-Christoph Hauschild, *Heinrich Heine,* Seuil, 2001.

Щиро дякую Ґі де Ротшильд, Елі де Ротшильд, Давиду де Ротшильд, Еріку де Ротшильд, Наталі Реймс, Мелані Аспе, Клєр Яфрат, Анрі Люарет та Хосе Альваресу.

КОМЕНТАРІ

[1] *...потім мешкатиму у Ферр'єрському замку... — Ферр'єр-ан-Брі* — замок та маєток у три тисячі гектарів, що його придбав у середині XIX століття Джеймс Ротшильд (1792—1868), засновник французької династії сімейства Ротшильдів.

[2] *Нойшванштайн* (нім. *Neuschwanstein* — «Нова лебедина скала») — замок у південно-західній Баварії поблизу міста Фюссен, будівництво якого було розпочато в 1869 році за наказом короля Людвіга II Баварського. Зараз є найбільш популярним туристичним об'єктом у Баварії.

[3] *...поки мої дні мирно не спливуть на острові Сіте поруч із резиденцією Лямбер.* — Мається на увазі так званий «Готель Лямбер» — особняк, який у 1640-х роках був збудований для відомого фінансиста Жана-Батіста Лямбера. У середині XIX століття «Готель Лямбер» був політичним штабом та культурним центром польської еміграції у Франції. У 1975 році будинок придбав барон Ґі де Ротшильд, у 2007 році «Готель Лямбер» був проданий шейху з Катара.

[4] *Енґр Жан Оґюст Домінік* (1780—1867) — французький художник, найвідоміший представник французького класицизму XIX століття.

[5] *Беатриса де Ротшильд* (1864—1934) — дочка Альфонса Ротшильда — в 1883 році вийшла заміж за банкіра Моріса Ефруссі — представника відомого одеського роду Ефруссі.

[6] *Сарду Віктор'єн* (1831—1908) — французький драматург, один з найбільш популярних авторів другої половини XIX століття.

[7] *Галеві Людовик* (1834—1908) — відомий французький письменник та драматург.

[8] *Кляретї Жюль Арсен Арно* (1840—1913) — французький письменник і драматург, директор театру «Комеді Франсез» (1885—1913).

[9] *Камондо Мойсей де* (1860—1935) — банкір, засновник відомого музею Ніссім-де-Камондо.

[10] *Графа Паризького, що підпадав під закон про вигнання... — Луї Філіп Альбер Орлеанський, граф Паризький* (1838—1894) — представник орлеанської гілки династії Бурбонів. Після загибелі в 1842 році батька, Фердинанда-Філіпа Орлеанського, був проголошений спадкоємцем французького престолу. Після революції 1848 року та повалення діда, короля Луї-Філіпа I, разом із матір'ю та братом виїхав до Німеччини, потім мешкав у Великобританії, Сполучених Штатах (де брав участь у громадянській війні 1861—1865 рр. на боці Півночі). Закон про вигнання, що декілька разів приймався та відмінявся в другій половині XIX століття, забороняв в'їзд до Франції претендентів на престол та їх нащадків.

[11] *...то наші миршаві Боссюе так розхвилювались...* — Натяк-протиставлення на Жака Бенінь Боссюе (1627—1704) — відомого французького проповідника, богослова, письменника та релігійного діяча.

[12] *Поруч з нашим гробівцем спочивала блискуча Федра, трагедійна актриса панна Рашель... — Рашель Фелікс Еліза* (1821—1858) — видатна французька актриса єврейського походження. Роль Федри в трагедії Расіна — одна з найвідоміших з її репертуару.

[13] *Ґізо Франсуа П'єр Ґійом* (1787—1874) — відомий французький державний і політичний діяч, дипломат, історик. У 1847—1848 роках був прем'єр-міністром Франції.

[14] *Ґрасія Насі* (1510—1569) — одна з найвидатніших єврейських жінок часів періоду пізнього Середньовіччя, громадський діяч і філантроп, яка допомагала єврейським вченим, засновувала синагоги та ін.

[15] *...а також матір'ю Маккавеїв...* — Тобто Соломонією, матір'ю сімох християнських мучеників, що в 166 році були страчені за наказом греко-сирійського царя Антіоха IV Епіфана.

[16] *Селюр Софія Федорівна* (уроджена Ростопчина) (1799—1874) — французька письменниця російського походження, один з найпопулярніших у Франції авторів творів для дітей.

[17] *П'єр Шен* (1882—1963) — французький письменник та актор. «Мемуари щура» — його книжка, основою для якої слугували фронтові спогади автора під час Першої світової війни.

[18] *Після того як Кребійон-син зробив однією зі своїх героїнь софу...* — Мається на увазі французький письменник Клод Кребійон (1707—1777), син відомого поета і драматурга Проспера Жоліо де Кребійона, та його роман «Софа» (1742).

[19] *...Фужере де Монброн обрав для цього канапу вогнистого кольору...* — Одна з книжок французького письменника Луї-Шарля Фужере де Монброна мала назву «Канапе».

[20] *Вуазенон Клод Анрі* (1707—1775) — французький письменник і драматург.

[21] *У Judengasse у Франкфурті-на-Майні...* — Мається на увазі франкфуртське єврейське гетто, одно з перших у Німеччині, що було засноване в 1460-х роках.

[22] *Майєр Амшель, який навчався в Оппенгаймерському банку в Ганновері близько 1760 року...* — Мається на увазі Майєр Амшель Ротшильд (1744—1812) — засновник банківської династії Ротшиль-

дів. Коли йому було 12 років, батьки доправили його до Ганновера навчатися в банку Оппенгаймера.

[23] *Булонь-Бійанкур* (фр. *Boulogne-Billancourt*) — передмістя Парижа.

[24] *Квентін де ля Тур Моріс* (1704—1788) — французький художник, відомий портретист.

[25] *...підтверджує обґрунтованість погляду Дрюмона у його «Єврейській Франції»...* — *Дрюмон Едуард Адольф* (1844—1917) — французький політичний діяч та публіцист. Його книжку «Єврейська Франція», що вийшла друком 1886 року, називали «катехізисом антисемітського руху».

[26] *...що немало важило у королівстві, де треба було чекати Кромвеля, аби євреї повернулись через три століття після тотального вигнання Едвардом I...* — Англійський король Едвард I (1239—1307), який вів перманентні війни із сусідніми державами, постійно брав гроші в борг у єврейських торговців. Коли ж останні відмовилися позичати, він прийняв низку антиєврейських законів, що в кінці кінців призвело до практично повного вигнання євреїв з Англії. Олівер Кромвель (1599—1658), вождь Англійської революції, лорд-протектор Республіки Англії, Шотландії та Ірландії, в 1656 році дозволив євреям повернутися в Англію.

[27] *Мішо Жозеф-Франсуа* (1767—1839) — відомий французький історик та видавець, академік (з 1814 року).

[28] *Вуверман Філіп* (1619—1668) — голландський художник, відомий своїми батальними картинами.

[29] *Гольбейн* — родина німецьких художників XV—XVI століть, найбільш відомими з яких є Ганс Гольбейн Старший (1465?—1524) та Ганс Гольбейн Молодший (1497/1498—1543).

[30] *Тенірс* — родина фламандських художників, батько та син. Значно більш відомий *Давид Тенірс Молодший* (1610—1690) — худож-

ник і директор Брюссельської картинної галереї, картини якого свого часу не поступалися за популярністю роботам Рубенса та Ван-Дейка.

[31] *Тербург (Терборх) Герард* (1617—1681) — голландський художник.

[32] *Стін Ян Гавіксзун* (бл. 1626—1679) — відомий голландський художник, майстер побутового живопису.

[33] *...мариністський ескіз Ван де Вільде...* — Вочевидь, мається на увазі голландський художник Віллем ван дер Вільде Молодший (1633—1707), найбільш відомий представник сімейства художників ван дер Вільде, якого називали «Рафаелем морського живопису».

[34] *Фуше Жозеф, герцог Отрантський* (1759—1820) — французький державний і політичний діяч, міністр поліції за часів Наполеона I.

[35] *Талейран-Перігор Шарль Моріс де* (1754—1838) — видатний французький державний діяч, дипломат, діяльність якого мала значний вплив на хід європейської історії першої половини XIX століття.

[36] *Справа Дрейфуса заскочила нас зненацька. — Альфред Дрейфус* (1859—1935) — французький офіцер, єврей за походженням. Завдяки своїй старанності та діловому підходу до справ дослужився до звання капітана і в 1893 році був зарахований до Генерального штабу Франції. У 1894 році був неправдиво звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини, засуджений до довічного ув'язнення та відправлений на каторгу на Французьку Гвіану. Справа Дрейфуса викликала величезний громадський резонанс, пізніше вона була переглянута, у 1900 році Дрейфус був помилуваний, а в 1906 році — повністю реабілітований.

[37] *Бенджамін Дізраелі даремно ще з юнацьких років відмовився від юдаїзму...* — *Бенджамін Дізраелі* (1804—1881) — видатний

англійський державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Великобританії (1868 та 1874—1880), письменник. Насправді в християнство перейшов ще його батько, Ісаак Дізраелі, але сам Дізраелі, перебуваючи на найвищих державних посадах, намагався відстоювати права євреїв.

[38] *Ми трималися доти, доки стало неможливим далі залишатися у «Жокей-клубі»...* — Паризький «Жокей-клуб», створений у 1834 році, у другій половині XIX століття перетворився на місце зібрання еліти французького вищого світу.

[39] *Я знала, що це він вигадав прізвисько «Servum pecus»...* — Мається на увазі латинський вираз «O imitatores, servum pecus!» — «О наслідувачі, рабське стадо!»

[40] *До них краще ставитися, як Віктор Гюго до Наполеона Маленького...* — Натяк на написаний у 1852 році памфлет Віктора Гюго «Наполеон Маленький» («Napoléon le petit»), який мав велике агітаційне значення в боротьбі проти Другої імперії (1852—1870) та імператора Наполеона III Бонапарта.

[41] *Богарне Гортензія Євгенія Сесілія де* (1783—1837) — дочка Жозефіни Богарне, пасербиця Наполеона I Бонапарта, королева Голландії (1806—1810).

[42] *Жирарден Еміль де* (1806—1884) — популярний французький журналіст, письменник, чоловік відомої письменниці Дельфіни де Жирарден (1804—1855).

[43] *Дельфіна Гей — Гей* — дівоче прізвище Дельфіни де Жирарден.

[44] *...а також пройдисвітка Лола Монтес... — Монтес Лола* (справжнє ім'я — Елізабет Розанна Гілберт; 1821—1861) — ірландська танцівниця та актриса, яка видавала себе за іспанку. У 1846—1848 роках була фавориткою короля Людвіга II Баварського. Вважається, що діяльність Лоли Монтес була однією з найголовніших причин Революції 1848 року та повалення Людвіга II.

[45] *Марі-Амелі Тереза* (1782—1866) — французька королева (1830—1848), дружина короля Луї-Філіпа.

[46] *...Паріс та Єлена під пані Шарпентьєр і її дітьми, а Давид під Ренуаром.* — Маються на увазі, відповідно, картини «Паріс та Єлена» основоположника французького класицизму Жака-Луї Давида та «Мадам Шарпентьєр зі своїми дітьми» одного із засновників імпресіонізму П'єра-Огюста Ренуара.

[47] *Дюпюїтрен Ґійом* (1777—1835) — видатний французький хірург.

[48] *Декамп Александр-Ґабріель* (1803—1860) — французький художник і графік, представник академізму.

[49] *Ґрез Жан-Батіст* (1725—1805) — французький художник.

[50] *Він не був одним із Перейрів... — Перейра* — відома єврейська родина, з якої вийшло декілька поколінь фінансистів, філософів, учених та громадських діячів.

[51] *Мейєрбер Джакомо* (1791—1864) — німецький та французький композитор єврейського походження.

[52] *Сю Марі Жозеф Ежен* (1804—1857) — французький письменник, якого вважають одним із засновників так званої масової літератури.

[53] *Тьєр Луї Адольф* (1797—1877) — французький державний та політичний діяч, історик, перший президент Третьої республіки (1871—1873).

[54] *Бернар Клод* (1813—1878) — відомий французький лікар, один із засновників ендокринології.

[55] *Прево-Парадоль Люсьєн-Анатоль* (1829—1870) — відомий французький журналіст, публіцист і дипломат.

[56] *Літтрі Еміль Максиміліан Поль* (1801—1881) — видатний французький лексикограф та філософ, відомий своїм «Словником французької мови», який так і називали — «Літтрі».

[57] *Хіба пані Корню не підтримала Делякруа проти Ніеверкерке на пост головного наглядача музеїв? — Ніеверкерке Альфред Емільєн О'Тара ван* (1811—1892) — французький скульптор голландського походження. У часи Другої імперії обіймав різні важливі державні посади, у тому числі з 1870 року — суперінтенданта (головного наглядача) імператорських музеїв.

[58] *Шанґарньє Ніколя Анн Теодул* (1793—1874) — французький генерал та державний діяч.

[59] *...аби підтримати його під час жахливого провалу його «Кінола»...* — Мається на увазі п'єса Бальзака «Надії Кінола». Дійсно, у театрі «Одеон» цю п'єсу сім вистав поспіль глядачі освистували від початку і до кінця.

[60] *Мірекур Ежен де* (справжнє ім'я — Шарль Жан Батіст Жако; 1812—1880) — французький письменник. Став відомим у 1845 році, коли опублікував брошуру, в якій стверджував, що за Александра Дюма-батька пишуть романи його секретарі. Потім подібні ж «твори» пасквільного змісту Мірекур написав і про інших відомих письменників того часу, в тому числі і про Бальзака.

[61] *Верне Еміль Жан-Горас* (1789—1863) — відомий французький художник.

[62] *На думку «португальців», цих найосвіченіших, найрафінованіших і найсамодостатніших сефардських патриціїв, а також «авіньйонців», нащадків французьких євреїв XIV століття...* — *Сефарди* — нащадки євреїв, що були вигнані з Піренейського півострова в кінці XV століття, або покинули його пізніше, у XVI—XVIII століттях. Зараз сефардами часто-густо називають усіх євреїв неашкеназького походження, тобто тих, хто не є нащадками «німецьких» євреїв. *«Авіньйонцями»* називали євреїв, що мешкали в Авіньйоні, в Провансі. Римські папи, які володіли Авіньйоном з 1348 по 1797 рік, дозволили євреям залишатися в ньому і в прилег-

лих районах графства Конта-Венессен навіть тоді, коли їх виганяли з усіх інших областей Франції.

[63] *Доу Герард (Герріт)* (1613—1675) — голландський художник, представник «малих голландців».

[64] *Буше Франсуа* (1703—1770) — французький художник, гравер, один з найвідоміших представників стилю рококо у французькому мистецтві.

[65] *Фрагонар Жан Оноре* (1732—1806) — французький художник і гравер.

[66] *За часів Другої імперії він дозволяв собі їсти салатку пальцями — так, ніби це була Липнева монархія. — Друга імперія* — період в історії Франції з 1852-го по 1870 рік. 2 грудня 1852 року в результаті плебісциту була встановлена конституційна монархія на чолі з племінником Наполеона I Луї Наполеоном Бонапартом, який прийняв ім'я Наполеона III. *Липнева монархія* розпочалася від Липневої революції 1830 року, яка покінчила з режимом Реставрації Бурбонів, до Лютневої революції 1848 року, що встановила Другу республіку.

[67] *Карл X Бурбон* (1757—1836) — король Франції (1824—1830), останній представник династії Бурбонів на французькому троні.

[68] *...коли він отримав настінний килим Гобеленів...* — У XVII столітті в Парижі відкрилася королівська мануфактура братів Гобеленів, від прізвища яких і пішло слово «гобелен».

[69] *«Лакрімоза»* — частина «Реквієму» Моцарта.

[70] *...виводячи його з Кембриджа, що на університетському жаргоні це слово колись означало «чоботар», інакше кажучи, той, хто до них не належить; інші ж переконано казали, що викладачі вживали «s. nob», як sine nobilitate поруч з іменами учнів-простолюдинів.* — Інші джерела стверджують, що слово «сноб» походить із сленгової назви початку XIX століття студентів Ітонського університету, де «нобами» (від. англ. *noble* — «дворянин») звали учнів

благородного походження, а відповідно «снобами» — неблагородного. *Sine nobilitate* (лат.) — «неблагородного походження».

[71] *Шарль Квінт* — мається на увазі Карл V (1500—1558) — найвпливовіший політичний діяч Європи першої половини XVI століття, король Іспанії (з 1516 року, під ім'ям Карл I), Германії (1519—1520), імператор Священної Римської імперії (з 1520 року).

[72] *Бюде Гійом* (1468—1540) — видатний французький вчений-гуманіст.

[73] *Лев X* (Джованні Медічі; 1475—1521) — Папа Римський з 1513-го по 1521 рік. З метою зміцнити фінансове становище церкви почав продавати індульгенції (плата за відпущення гріхів), дія, яка підштовхнула Мартіна Лютера виступити проти авторитету папи (початок Реформації). Лев X засудив Лютера і відлучив його від церкви.

[74] *Оппенгайм Моріц Даніель* (1800—1882) — німецький художник, який вважається першим єврейським художником сучасності.

[75] *Шенонсо* — замок, розташований коло однойменного містечка, входить до переліку так званих замків Луари.

[76] *...чи Віктора, якого він вважав «уґоїстом».* — Тобто Віктора Гюго (франц. *Hugo* вимовляється «Уґо»).

[77] *Ad majorem Rothschildi gloriam.* — У перекладі з латини — «Усе на славу Ротшильдів». Це натяк на девіз ордена єзуїтів — «Ad majorem Dei gloriam» («Усе на славу Господа»).

[78] *Zum roten Schild. Під червоним щитом.* — Згідно з іншими джерелами, батько Майєра-Амшеля Ротшильда, Амшель Мозес Бауер, володів невеликою міняльною конторою, над дверима якої висів червоний щит («roten Schild»).

[79] *Те, як він назвався, стало його іменем stricto sensu.* — *Stricto sensu* — у дослівному перекладі з латини — «у вузькому розумінні». У біології цей термін (разом з терміном sensu lato («в широкому

розумінні»)) використовується як додаток до назви таксону для уточнення його обсягу.

[80] *...і не відчув запаморочення, дивлячись на них, як Стендаль у Флоренції, переповнений надміром тої краси, яку він відкрив у церкві Санта-Кроче.* — Мається на увазі психосоматичний розлад, що може бути викликаний впливом на людину творів мистецтва. Свою назву отримав від вражень (з приблизно такими симптомами) Стендаля після відвідин у 1817 році флорентійської церкви Санта-Кроче, які він пізніше описав у своїй книзі.

[81] *Дамаст* — шовкова тканина (та, відповідно, вироби з неї), одно- або двостороння з малюнком (зазвичай квітковим), утвореним блискучим атласним переплетенням ниток, на матовому тлі полотняного переплетення.

[82] *Шамбор* — найкрупніший із замків Луари. Був збудований у першій половині XVI століття за наказом короля Франциска I.

[83] *Леопольд I* (1790—1865) — король Бельгії з 1831-го по 1865 рік.

[84] *...сповнивши життям персонажів «Тріумфу Мордехая».* — Під такою назвою відомі дві картини — Рембрандта та голландського художника Пітера Ластмана (1583—1633).

[85] *Він був найобізнанішою у демімонді Парижа людиною... — Демімонд* (франц. *Demimonde*) — півсвіт, середовище кокоток, що наслідують спосіб життя аристократів.

[86] *Тлемсен* — місто в Алжирі.

[87] *У Тейті, Прадо, Луврі, Рейксмюзеумі...* — Перелік найвідоміших музеїв світу, відповідно, у Лондоні, Мадриді, Парижі, Амстердамі.

[88] *...щоб сховати твори у музеї Енґра у Монтобані.* — Жан Домінік Оґюст Енґр народився в Монтобані, головному місті департаменту Тарн і Ґаронна.

[89] *Тарн* — річка на півдні Франції, притока Ґаронни.

[90] *Петен Анрі Філіп* (1856—1951) — французький державний, політичний і воєнний діяч; у роки Другої світової війни був главою колабораційного уряду Віші, що співпрацював з гітлерівцями.

[91] *Розенберґ Альфред* (1893—1946) — німецький державний і політичний діяч, один з найголовніших ідеологів націонал-соціалізму.

[92] *Ляржільєр Ніколя де* (1656—1746) — французький художник, майстер портретного живопису.

[93] *Кльодіон* (Клод Мішель, 1738—1814) — відомий французький скульптор.

[94] *Жи-ди-пом* — старовинна гра с м'ячем, прообраз тенісу.

[95] *Шарден Жан Батіст Сімеон* (1699—1779) — французький художник, майстер натюрморту та жанрового живопису.

[96] *«Вільна Франція»* — рух, що був заснований генералом де Ґоллем після того, як він у 1940 році був змушений емігрувати до Великобританії, і який став основою французького Опору.

[97] *Шоа* (*івр.* — лихо, катастрофа) — термін, що вживається на івриті та іноді на деяких інших мовах для позначення політики німецьких нацистів з планомірного знищення єврейського етносу. Вважається, що Шоа (поряд із терміном «Катастрофа європейського єврейства») є більш коректним, ніж термін «холокост».

[98] *...Едуар Даладьє підписав свої трикляті угоди?* — Мається на увазі Мюнхенська угода 1938 року, підписана Гітлером, Муссоліні, прем'єр-міністром Великобританії Невіллом Чемберленом та прем'єр-міністром Франції Едуаром Даладьє, яка дозволила Німеччині анексувати Судетську область — населений етнічними німцями регіон на півночі та північному заході Чехословаччини. Даладьє і Чемберлен, підписуючи цю угоду, сподівалися, що Гітлер на цьому зупинить свої територіальні зазіхання і мир в Європі буде збережений. Але вийшло навпаки — Мюнхенська угода стала однією з причин Другої світової війни.

[99] *Йому її продали як картину Вермера, але це копія, ван Меєґрена...* — *Меєґрен Хан ван* (1889—1947) — голландський художник, якого вважають одним з найвідоміших фальсифікаторів творів мистецтва XX століття. Серед «найулюбленіших» підробок ван Меєґрена були картини Вермера.

[100] *Жи-ди-Пом був нашою Лютецією.* — Під час німецької окупації Національна галерея Жи-ди-Пом у Тюїльрі використовувалася гітлерівцями як центральний склад, куди звозилися пограбовані з музеїв та приватних зібрань картини та інші твори мистецтва. Перед приходом союзників німці намагалися вивезти потягами ці шедеври у Німеччину, але завдяки діям французьких підпільників цей план було зірвано. Уже після визволення картини з Жи-ди-Пом повертали ся до законних власників. *Лютеція* — стародавнє поселення, засноване кельтськими племенами на місці сучасного Парижа.

[101] *...розмитим спогадом про колишнє читання Був'є...* — *Був'є Ніколя* (1929—1998) — відомий швейцарський мандрівник, письменник та фотограф.

[102] *«Венера Анадіомена»* — картина відомого французького художника Теодора Шассеріо (1819—1856).

[103] *Араґон Луї* (1897—1982) — відомий французький письменник, політичний діяч лівих поглядів. У молоді роки був близький до кола дадаїстів та сюрреалістів.

[104] *...яку вважали такою ж знадливою, як зобне горло Фетіди біля ніг Юпітера.* — В «Іліаді» розповідається про те, як під час облоги Трої Ахіллес послав свою матір Фетіду до Юпітера з проханням, що стосувалося його сварки з грецьким воєначальником Агамемноном. Цей сюжет відтворено Жаном Енґром на його відомій картині «Юпітер та Фетіда», на якій жіночність Фетіди протиставлено чоловічій моці володаря Олімпу.

[105] *...«Велика одаліска» змальована з Кароліни Мюрат.* — Одна з найвідоміших картин Жана Енґра «Велика одаліска» була напи-

сана художником на замовлення Кароліни Мюрат — сестри Наполеона Бонапарта, королеви Неаполя. Хоча замовниця так і не прийняла картину, деякий час вважалося, що моделлю для Енґра була саме вона.

[106] *...ніби щойно особисто бесідував з теологом з Пор-Руаяля...* — *Пор-Руаяль* — відомий монастир у Франції, в XVII—XVIII століттях — осередок янсенізму. У цьому монастирі навчався французький драматург Жан Расін.

[107] *Дезіре Нізар... заощадив нам свою теорію про дві моралі...* — *Нізар Жан Марі Наполеон Дезіре* (1806—1888) — відомий французький критик та історик літератури, політичний діяч, академік. Наполеон III повернув Нізара з політичного небуття, в якому той опинився після революції 1848 року. Свого роду відплатою імператору з боку Нізара стала його лекція про подвійну мораль (1855), у якій він доводив студентам, що грудневий переворот може бути виправданий з точки зору вищої, більш вільної моралі.

[108] *...пакувальники і перевізники з Дому Андре Шеню мали роботу.* — *«Андре Шеню S. A.»* — французька фірма, яка із середини XVIII століття спеціалізується на транспортуванні творів мистецтва.

[109] *Жан-Франсуа Ебен* — один з найвідоміших меблевих майстрів Франції першої половини XVIII століття.

[110] *Санредам Пітер Янс* (1597—1665) — відомий голландський художник.

[111] *...коли я робила внески до Сен-Казимира...* — Мається на увазі будинок у Парижі, який певний час використовувався як прихисток для поляків — учасників Липневої революції 1830 року, а потім у ньому мешкали польські черниці похилого віку.

[112] *OCDE* (*Organisation for Economic Cooperation and Development*) — Організація економічного співробітництва та розвитку.

[113] *Одна з них, роботи Поля Фляндрена, сина Іполита...* — *Фляндрен Поль Жан* (1811—1902) — французький художник, насправді є молодшим братом Іполита Жана Фляндрена, також відомого французького художника.

[114] *Жером Жан-Леон* (1824—1904) — відомий французький художник.

[115] *Бальтюс* (справжнє ім'я — *Бальтасар Клоссовські де Рола*; 1908—2001) — французький художник польського походження.

ЗМІСТ

1. Вулиця Ляффітт 7
2. Вулиця Сен-Фльорентен 51
3. У замку Ферр'єр 118
4. У замку Нойшванштайн 166
5. У Луврі 211
6. У Лямбері 248
Висловлення вдячності 261
Коментарі 266

Літературно-художнє видання

АССУЛІН П'єр

ПОРТРЕТ

Роман

Переклад з французької

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 01.06.11. Формат 70x108 $^{1}/_{32}$.
Умов. друк. арк. 12,60. Облік.-вид. арк. 11,59.
Тираж 3000 прим. Замовлення № 1-757.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Ассулін П.

А 91 Портрет: роман / П. Ассулін; пер. з фр. Я. П. Тарасюк; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2011. — 281 с. — (Карта світу).

ISBN 978-966-03-5083-0 (Карта світу).

ISBN 978-966-03-5166-0.

Що, якби картина вміла говорити? Розповідати про те, що бачить, чує? Тим паче, що написана вона 1848 року відомим французьким художником Енгром і зображує баронесу Бетті Ротшильд. Спогади цієї вродливої та розумної жінки про своє життя, про людей, з якими вона була знайома, спостереження за подіями, що відбувалися перед її портретом протягом майже 150 років, відкривають перед читачем таємниці однієї з легендарних і могутніх фінансових династій Європи.

ББК 84(4ФРА)

П'єр Ассулін народився в 1953 році в Касабланці (Марокко). Після закінчення факультету східних мов університету в Нантеррі працював в багатьох газетах, був головним редактором часопису *Lire*. Він автор декількох романів (у видавництві «Фоліо» вийшла книжка «Подвійне життя») та чудових життєписів — біографій відомих французів.

Що, якби картина вміла говорити? Розповідати про те, що бачить, чує? Тим паче, що написана вона 1848 року відомим французьким художником Енґром і зображує баронесу Бетті Ротшильд. Спогади цієї вродливої та розумної жінки про своє життя, про людей, з якими вона була знайома, спостереження за подіями, що відбувалися перед її портретом протягом майже 150 років, відкривають перед читачем таємниці однієї з легендарних і могутніх фінансових династій Європи.

КАРТА СВІТУ • ФРАНЦІЯ •

ISBN 978-966-03-5166-0